

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

RUS ORYANTALİST S. M. PROZOROV'UN İSLAM
MEZHEPLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI

Doktora Tezi

Laura ZHUNİSSOVA

Ankara, 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

RUS ORYANTALİST S. M. PROZOROV'UN İSLAM
MEZHEPLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI

Doktora Tezi

Laura ZHUNİSSOVA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet KALAYCI

Ankara, 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

RUS ORYANTALİST S. M. PROZOROV'UN İSLAM
MEZHEPLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet KALAYCI

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

- 1- Prof. Dr. Mehmet KALAYCI**
- 2- Prof. Dr. Sönmez KUTLU**
- 3- Prof. Dr. İbrahim MARAŞ**
- 4- Prof. Dr. Ali AVCI**
- 5- Prof. Dr. Şahin AHMETOĞLU**

Tez Savunması Tarihi:

24.01.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Mehmet KALAYCI danışmanlığında hazırladığım “*RUS ORYANTALİST S.M. PROZOROV’UN İSLAM MEZHEPLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI* (Ankara, 2025)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

05.08.2025

Laura ZHUNİSSOVA

ÖN SÖZ

Rus oryantalizmi, klasik Batı oryantalizmi ile belirli noktalarda buluşmakla birlikte pek çok noktada da ayrılmaktadır. Bunun temelinde İslam'ın Batı'dakinin aksine Rus oryantalizmi için aynı zamanda kendi sorunsalı olması yatmaktadır. Batı akademisi faaliyetlerinin bir parçası olarak hakimiyet altına almak istedikleri topraklarda var olan Müslümanları tanımak istemişler, bu yüzden de oldukça geniş bir düzlemde Müslüman gerçekliğin tarihsel ve güncel boyutunda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu durum, kısmen Rus oryantalizmi için de geçerlidir, lakin Batı oryantalizminde İslam uzakta olandır ve uzakta olanın kontrol edilebilmesi amacına matuf dışarıdan gerçekleştirilen bir akademik faaliyettir. Buna karşın Rus oryantalizmi için İslam aynı zamanda evin içi anlamına gelmektedir; bilhassa 1980'li yılların sonunda dağılmadan önceki süreçte Türk Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere hakimiyeti altında çok sayıda Müslüman topluluk bulunmaktaydı. Dolayısıyla Müslüman gerçekliğin tanınması, farklı durumlar karşısındaki tepkilerinin belirlenmesi Rus oryantalizmi açısından oldukça elzemdi. İslam Mezhepleri tarihi bu bakımdan ayrıca önemliydi, çünkü mezhepler İslam'ın bölgeden bölgeye, bağlamdan bağlama değişkenlik gösteren çok renkli fotoğrafının en önemli dokusuydu. Bu yüzden Rus oryantalizminde Müslümanlar hem dinî-mezhebî açıdan hem de bu mensubiyetin zaman ve mekana yansıma biçimi açısından tahlil konusu kılınmıştı.

Rus oryantalizminin arkasında yatan temel saikin ve bu çerçevede ortaya konulmuş akademik birikimin tespiti ve tahlili, aynı zamanda onların sonraki sürece yayılmış stratejilerini ve uygulamalarını anlayabilmek açısından önemlidir. Bu çalışmada söz konusu birikimin önemli bir temsilcisi olan ve diğer Rus akademisyenlerle kıyaslandığında İslam Mezhepleri alanıyla fazlaca ilgilenmiş olan S. M. Prozorov'a odaklanmaya ve onun çalışmaları örnekleminde Rus oryantalizminin İslam'a ve İslam Mezheplerine yaklaşımını incelemeye çalıştım. Bu doğrultuda olmak üzere çalışmayı, bir giriş ve üç bölüm halinde planladım. Giriş kısmında çalışmanın kapsamı ve sınırları,

temel kaynakları ve yöntemi hakkında temel bazı bilgiler sundum. “Prozorov öncesi süreçte Rus Oryantalistler ve temel eğilimler” başlıklı birinci bölümü, Rus akademisyenlerin İslam’la ilgili olarak gerçekleştirdikleri çalışmaların genel bir fotoğrafının ortaya konulmasının yanı sıra, aynı zamanda bu çalışmalar arasındaki eğilim farklılıklarının tespitine hasrettim. Bu noktada envanterci, inşacı ve anlayıcı üç ana eğilimi öne çıkardım ve bunları sırasıyla Barthold, Malov ve Gumilyov gibi temsil gücü yüksek isimler üzerinden izah etmeye çalıştım. Bu sayede Prozorov’un yaklaşım biçiminin bu üç ana eğilim içerisinde nerede durduğunu veya birden fazla yaklaşım biçiminden izler taşıyıp taşımadığını tartışmaya imkan tanıyabilecek bir arkaplan oluşturmak istedim.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Prozorov’a odaklandım. “Bir Rus Oryantalist Olarak Prozorov’un Hayatı ve Eserleri” başlıklı ikinci bölümde Prozorov’un entelektüel biyografisini yatay olarak incelemeye çalıştım. Bu kapsamda onun eğitim ve görev hayatına, eserleri ve ilgilendiği konulara yer verdim. Prozorov, diğer Rus akademisyenlere kıyasla İslam Mezhepleriyle fazlaca ilgilenmiş ve bu noktada çok sayıda çalışma ortaya koymuşsa da onun ilgi alanı İslam Mezheplerine indirgenemeyecek ölçüde de geniştir. İslam tarihi, kelam, fıkıh gibi disiplinlere karşılık gelebilecek çalışmaların yanında aynı zamanda temel bazı metinlerin Arapça’dan Rusçaya çevirisi yönünde çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Bu durum, genel anlamda onun dine ve İslam dinine yaklaşım biçimini tespit etmeye imkân tanıyan dolaylı ancak geniş bir muhteva sunmaktadır. Çünkü İslam Mezheplerine yönelik çalışmalarına yön veren temel bazı kabuller, onun dine, bu çerçevede İslam’a yüklediği anlam ile doğrudan alakalıdır. Bu yüzden ikinci bölümde, Prozorov’un eserlerine yansıyan bazı temel kabullerin genel bir resmini ortaya koymaya çalıştım.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü ise “Bir Mezhepler Tarihçisi olarak Prozorov” başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde ortaya koymaya çalıştığım yatay resmi, bu

bölümde İslam Mezhepleri odaklı olarak daha dikey bir incelemeye tabi tuttum. Bu çerçevede Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili çalışmalarına odaklandım ve bu çalışmalara yansıyan muhteva üzerinden onun bakış açısını tahlil ettim. Prozorov'un İslam Mezheplerine dair kabullerini ne türden unsurların şekillendirdiği, bunların hangi kaynaklara yansıyan muhtevadan beslendiği, hangi kavramlar üzerinden dile getirildiği gibi hususlar bu bölümde cevap aradığım temel sorular oldu. Ayrıca bu bölümde Prozorov'un Sünnilik ve Şiilik ikileminde İslam Mezheplerine bakışı ve bunun onun genel yönelimi açısından ne anlam ifade ettiği hususuna da müstakil olarak yer verdim.

Bu çalışmanın planlanmasından mevcut haline getirilmesine kadar ki süreçte pek çok zorluk yaşadım. Bunlar içerisinde beni en çok etkileyen Covid-19 salgını oldu. Salgının yoğun seyrettiği süreçte Türkiye'den ayrılıp Kazakistan'a dönmek durumunda kaldım; burada hastalığa yakalandım ve uzunca bir süre hastanede geçirmek durumunda kaldım. Ancak salgının bu çalışma açısından beni daha fazla etkileyen kısmı, akademik hareketliliğimi kısıtlaması oldu. Çünkü çalışmayı planlarken temel amacım başta St. Petersburg olmak üzere Rus akademik çalışmalarının bir gelenek halinde sürdürüldüğü yerlerdeki akademik merkezlerde bulunmak, çalışma ile ilgili gerekli malzemeleri doğrudan bu merkezlerden temin etmek, buralardaki akademisyenlerle ve Prozorov ile görüşmeler gerçekleştirmektir. Ancak kısıtlılıklar nedeniyle ne Rusya'ya gidebildim ne de Türkiye'ye geri dönebildim. Temel bazı kaynaklara internet üzerinden erişmeye çalıştım; salgının dindiği süreçte doktora bursum kesilmiş olmasına ve ekonomik sıkıntılar yaşamama karşın yine de imkanlarımı zorladım ve Rusya'nın Kazan şehrine giderek buradaki araştırma merkezlerinde üç ay süreyle tezim için gerekli malzemeleri temin etmeye çalıştım. Esasında çalışmanın bu hale gelmesinde orada geçirdiğim bu üç aylık sürecin oldukça verimli bir etkisi oldu. Doktora için kalan zamanımı elimden geldiğince verimli kullanmak suretiyle bu çalışmayı ortaya çıkarmaya çalıştım.

Çalışmanın planlanmasından son hale gelmesine kadar ki süreçte desteğini hissettiğim pek çok kimse oldu. Covid-19 salgını sürecinde hayatını kaybeden merhum Hocam Prof. Dr. Hasan Onat'a, bana güvenip danışmanlığımı üstlenmesi, beni bu çalışmaya yönlendirmesi ve tezin planlama sürecinde rehberlik etmesi nedeniyle büyük bir teşekkür borçluyum. Onun vefatı sonrasında danışmanlığımı üstlenen, yaşadığım zorlu süreçte desteğini esirgemeyen, çalışma planının birkaç kez revize edilmesi ve mevcut haline getirilmesinde katkısı olan, elde ettiğim bulguların yazıya dökülmesi sürecinde anlamlı yönlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Mehmet Kalaycı'ya da müteşekkirim. Gerek doktora ders döneminde gerekse tezin taslak planının netleştirilmesi sürecinde kendisinden çokça istifade ettiğim ve İslam Mezhepleri Tarihi alanında akademik bir bakış açısı elde etmemde büyük emeği olan Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya da teşekkür ederim. Çalışmanın Tez İzleme Komitesinde yer alan ve gerek Rus Oryantalizmi konusunda sunduğu anlamlı yönlendirmeler gerekse kaynak tavsiyesi ile çalışmanın planının oluşmasına önemli katkısı olan Prof. Dr. İbrahim Maraş'a da ayrıca teşekkür ederim. Yine çalışma konumuyla ilgili bazı Rusça kaynakların farkına varmama vesile olan ve bunların temininde cömertçe katkıda bulunan Prof. Dr. Şahin Ahmetoğlu'na; tez jürisinde yer alan ve sunduğu değerlendirmelerle anlamlı katkılarda bulunan Prof. Dr. Ali Avcu'ya; doktora ders döneminde kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Osman Aydın ve Prof. Dr. Muzaffer Tan'a; pek çok noktada yardımına başvurduğum Dr. Nuran Üçok'a ve Gulshat Kadyrova'ya ayrıca minnettarım. Son olarak İlahiyatçı olmamın hayalini kuran, İlahiyat alanında derinleşmemi isteyen merhum babam Zhunissova Toktar Zhunisulına, yaşadığım bütün zorluklara rağmen maddi-manevi desteklerini bir an olsun esirgemeyen annem Zhunissova Anar Konakbaykızına ve aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Laura ZHUNİSSOVA

Ankara, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ.....	1
a. Araştırmanın Konusu	1
b. Araştırmanın Amacı.....	1
c. Araştırmanın Metodu	5
d. Araştırmanın Kaynakları.....	7
I. BÖLÜM: PROZOROV ÖNCESİ SÜREÇTE RUS ORYANTALİSTLER VE TEMEL EĞİLİMLER.....	11
1. Rus Oryantalizminin Tarihsel Arka Planı	11
2. Türkistan Coğrafyası Merkezli Rus Oryantalizmi ve Farklı Yaklaşımlar	23
2.1. Hegemonik Stratejinin Ön Hazırlığı Olarak Envanterci Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları	23
2.2. Hegemonik Stratejiyi Sürdürebilme Çabası Olarak İnşacı Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları	31
2.3. Hegemonik Tavrın Özeleştirisi Olarak Anlayıcı Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları.....	38
3. Rus Oryantalizminde İslam Mezheplerine Dair Çalışmaların Kronolojisi	51
II. BÖLÜM: BİR RUS ORYANTALİST OLARAK PROZOROV'UN HAYATI VE ESERLERİ	60
1. Prozorov'un Hayatı Ve Akademik Serüveni.....	60
2. Prozorov'un Eserleri ve Genel Muhtevaları.....	63
2.1. Ansiklopedik Mahiyette Eserler.....	63
2.1.1. Çeviri Çalışmaları	76
5. Prozorov'un İslam Dinine Yaklaşımı.....	87
III. BÖLÜM: BİR MEZHEPLER TARİHÇİSİ OLARAK PROZOROV	91
1. Prozorov'un İslam Mezheplerine Yaklaşımını Şekillendiren Unsurlar	91
1.1. Eleştirel Betimleyici Tavrı ile Gelecek Odaklı İnşacı Bir Strateji	94
1.2. Farklılıkları Ortak Bir Potada Eritme Çabası ve Resmi Bazı Politikalara Akademik İzah Getirme Çabası.....	101
2. Prozorov'un İslam Mezheplerine Dair Görüşlerinde Esas Aldığı Kaynaklar	106
3. Prozorov'un İslam Mezheplerini Tanımlamada Kullandığı Temel Kavramlar	113
4. Prozorov'un İslam Mezheplerine Yaklaşımı.....	119

4.1. Şiiliğe Yaklaşımı.....	120
4.1.1. Şiiliğe ve Kültürüne Yönelik Olumlu İlgisi	120
4.1.2. Şiiliği Diğer Mezhepler İçerisinde Öne Çıkarma Çabası	123
4.1.3. Şiiliği İslam'ın Dinamik ve Gelişime Açık Boyutu Olarak Konumlandırması..	125
4.2. Sünniliğe Yaklaşımı.....	128
4.2.1. Sünniliğe Eleştirel Bakış Açısı.....	128
4.2.2. Sünniliği Şii Gelenek Üzerinden Yargılama Çabası	131
4.2.3. Sünniliği Selefilik/Vehhabilik Üzerinden Anlama Çabası.....	134
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA	145
ÖZET	155
ABSTRACT	156

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

dn : Dipnot

ed : Edited

Hz : Hazreti

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

no : Numara

sav : Sallallahu aleyhi ve sellam

s : Sayfa

Sy : Sayı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

vb : Ve benzeri

vs : Ve sair

ts : Tarihsiz

Yay : Yayınları

GİRİŞ

a. Araştırmanın Konusu

Bu araştırma, S.M. Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki çalışmaları üzerinden, Rus oryantalizminin tarihsel kökenlerini, gelişim süreçlerini ve temel motivasyonlarını bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma, Prozorov'un mezhepler üzerine yaptığı analizlerin Rus oryantalizminin genel stratejileriyle olan ilişkisini incelemeyi, bu analizlerin içeriksel ve metodolojik boyutlarını çok yönlü bir şekilde değerlendirmeyi ve buradan hareketle Rus oryantalizminin İslam dünyasına yönelik temel saiklerini ve etkilerini derinlemesine ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, Rus oryantalizminin tarihsel gelişim süreci ve İslam dünyasına yönelme nedenlerini, Prozorov'un mezhepler üzerine yaptığı çalışmalarda öne çıkan temalar ve metodolojik yaklaşım tarzını ve Mezheplerin Rusya'nın Türkistan ve İslam coğrafyasındaki hegemonya stratejilerindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi üzerine yaptığı çalışmaların Rus oryantalizminin genel eğilimleri ve temel saikleri bağlamındaki yerini belirlemeyi amaçlayan bir araştırma sunmaktadır.

b. Araştırmanın Amacı

Bu tezde öncelikli olarak oryantalizm kavramının Rus İmparatorluğu özelindeki gelişim süreci ortaya konulmak istenmiştir. İkinci olarak ise Rus oryantalizmini Batı oryantalizminden ayıran mecburi değişkenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira Rus akademisinin İslam'a ve Müslümanlara yönelik akademik ilgisi her ne kadar Batı oryantalizmi üzerinden şekillense de bundan daha fazlasını bünyesinde barındırmıştır. Esasen, Rus İmparatorluğu diğer Batılı ülkelerle kıyaslandığında İslam'la ve Müslümanlarla hep iç içe olmuş, kendi toprakları içerisinde çok sayıda Müslüman nüfusu barındırmıştır. Geniş bir coğrafyadaki hakimiyetlerini tesis açısından, bu coğrafyada yaşayan Müslümanların yaşam tarzlarını, dini inanışlarını ve mezhebi eğilimlerini bilmek

Rus siyasi otoriteleri açısından önemli işlev görmüştür. Bu yüzden Rus oryantalistler, öncelikli olarak kendi hakimiyeti altındaki coğrafyada hakim dini geleneklere yönelmişler ve bunları tanımaya çalışmışlardır. İslam mezhepleri ise bu çabanın belki de en görünür olduğu zemin olmuş ve erken dönemden itibaren Rus oryantalistlerin yönedikleri bir alan olagelmiştir. Yakın tarihlerde bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra hali hazırda Rusya Devleti sınırları içerisinde çok sayıda Müslüman, çeşitli topluluklar halinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu durum, Çarlık dönemi Rusyası'ndan itibaren hakim olunan topraklardaki dini, kültürel ve mezhebi eğilimlere özel bir ilgi gösterilmesini beraberinde getirmiştir. Rus oryantalizminin temelini oluşturan bu yönelim çerçevesinde Barthold, Ivanov, Gafurov, Bobrovnikov, Prozorov gibi dünya çapında akademisyenler yetişmiş ve bu kişiler tarafından çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserlere yansıyan muhteva, hakim olunan geniş coğrafyanın sadece güncelini değil aynı zamanda geçmişini de yakından tanıma isteğine yönelik bir eğilim üzerine kuruludur. Bu çerçevede, Rus hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan farklı etnik ve mezhebi yönelimlere sahip Müslümanları tanıma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu akademisyenlerin eserlerine yansıyan muhtevanın İslam Mezhepleri Tarihi alanı özelinde elden geçirilmesi, temel eğilimlerin tespit edilmesi ve değerlendirilmesi bu çalışmanın genel amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın genel amacıyla uyumlu özel ve temel amacı ise Rus oryantalizmine Prozorov üzerinden bakmak ve Rus oryantalizminin İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki yaklaşım biçimini onun çalışmaları ve perpektifi üzerinden aydınlatabilmektir. Prozorov, İslam araştırmaları bakımından Rus oryantalistler içerisinde etki gücü yüksek bir isimdir. İslam tarihi, kelam, fıkıh gibi disiplinlere karşılık gelebilecek çok sayıda çalışmanın yanında aynı zamanda İslam diniyle ilgili temel bazı metinlerin Arapça'dan Rusçaya çevirisi yönünde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu durum, genel anlamda onun İslam dinine yaklaşım biçimini tespit etmeye imkan tanıyan dolaylı ancak geniş bir muhteva

sunmaktadır. Ancka Prozorov'un çalışmalarının en fazla yoğunlaştığı alan İslam Mezhepleri Tarihi alanıdır. O bu kapsamda şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'i ve Abdulkahir el-Bağdadi'nin el-Fark beyne'l-Fırak'ı gibi İslam Mezhepleri Tarihi alanının ansiklopedik mahiyette bazı önemli eserlerine yansıyan muhtevayı Rusçaya aktarmıştır. Bu ise, onun İslam Mezheplerine dair yukarıdan ve panoromik bir perspektife sahip olmasında doğrudan etkili olmuş ve İslam Mezheplerini Sünnilik ve şiilik düzleminde iki ana eğilimde mütalaa etmesine neden olmuştur. Sünniliğin kendi içindeki eğilim farklılıkları veya şiiliğin kendi içindeki eğilim farklılıkları, onun yaklaşım biçiminde yeterince görünür değildir. Aksine bu ikisi iki farklı İslam yorumu olarak ve birbiri üzerinden karakterize edilmiş ve Rus hakimiyeti altındaki coğrafyada hangisinin daha işlevsel olduğu ve stratejik bir değer taşıdığı daha merkezdedir. Bu noktada ise Prozorov'un tercihini şiilikten yana kullandığı görülmektedir. Prozorov, Sünnilik veya şiilik şeklindeki iki ana eğilimden – ki ona göre bu mezhebi olmaktan çok dini tarafı baskın bir ayrışmadır - hangisinin doğru olduğu sorusuna aslında hangisinin işlevsel olduğu sorusu üzerinden cevap aramaktadır. Bu durum, sadece İslam mezheplerine yönelik yaklaşım biçiminin değil, aynı zamanda bu yaklaşım biçimine yön veren önsel kabullerinin de tahlilini gerektirmektedir ki çalışmanın alt amaçlarından birini de bu oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi zerine yaptığı çalışmaları inceleyerek, Rus oryantlizminin temel dinamiklerini ve Batı oryantlizminden ayrışan özgün yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Rus oryantlizmi, sadece bir bilimsel araştırma sahası değil, aynı zamanda geniş Müslüman nüfusu barındıran Rus İmparatorluğu'nun siyasi ve ideolojik çıkarlarını destekleyen bir bilgi üretim mekanizması olarak şekillenmiştir. Prozorov'un eserleri, bu mekanizmanın en çarpıcı örneklerinden birini sunar. Çalışma, Prozorov'un analizlerini merkeze alarak,

Rusya'nın Müslüman topluluklara yaklaşımını tarihsel, teolojik ve sosyo-politik yönleriyle değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Prozorov'un İslam mezheplerine dair çalışmaları, mezheplerin tarihsel kökenlerini, teolojik farklılıklarını ve bu farklılıkların Müslüman toplumlar üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Ancak bu analizler, salt akademik bir çabayı yansıtmaz; aksine, Rusya'nın hakimiyet kurduğu topraklarda, özellikle Türkistan coğrafyasındaki Müslüman toplulukları anlamaya ve yönetmeye yönelik stratejik bir yaklaşımı da temsil eder. Bu bağlamda, çalışma, Prozorov'un eserlerinde yansıyan bu stratejik arka planı açığa çıkarmayı amaçlar.

Rus oryantalizmi, Batı oryantalizminden farklı olarak İslam dünyasına sadece dışsal bir gözlemle değil, doğrudan içsel bir temas ve ilişkiyle yaklaşmıştır. Rus İmparatorluğu'nun kendi toprakları içerisinde önemli bir Müslüman nüfusa sahip olması, oryantalist çalışmaların hem kapsamını hem de yöntemlerini şekillendirmiştir. Bu durum, Rus oryantalizmini daha pragmatik ve politik bir karaktere büründürmüştür. Prozorov'un, mezhepsel ayrılıkları teolojik olduğu kadar sosyo-politik bir bağlamda ele alması, bu yaklaşımın tipik bir örneğidir. Mezhepler, sadece dini yapıların analizi olarak değil, aynı zamanda Rus İmparatorluğu'nun kontrol mekanizmalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, Prozorov'un eserleri üzerinden Rus oryantalizminin temel motivasyonları tespit edilmeye çalışılacaktır. Mezheplerin tarihsel süreçteki işlevleri ve Rusya'nın bu işlevleri nasıl kendi politik çıkarlarına entegre ettiği, çalışmanın önemli bir boyutunu oluşturacaktır. Türkistan coğrafyası, bu bağlamda Prozorov'un dikkatini çeken önemli bir bölgedir. Bölgedeki mezhepsel yapıların incelenmesi, sadece bölge halkını anlamakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Rusya'nın bölge üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırma amacıyla da bağlantılıdır.

Prozorov'un çalışmaları, Rus oryantlizmini Batı oryantlizminden ayıran temel özellikleri ortaya koymak için önemli bir kaynak sunmaktadır. Bu durum, Prozorov'un eserlerinde belirgin bir şekilde gözlemlenebilir. Mezhepsel ayrılıkların sadece akademik bir ilgi alanı değil, aynı zamanda bölgesel yönetim ve kontrol politikalarının bir aracı olarak değerlendirilmesi, bu özgün yaklaşımın somut bir yansımasıdır, bu çalışma, Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki eserlerine odaklanarak, Rus oryantlizminin bilimsel, ideolojik ve siyasi boyutlarını bir bütün olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Rus oryantlist geleneğinin önemli bir temsilcisi olan Prozorov'un çalışmaları, hem Rus İmparatorluğu'nun tarihi stratejik hedeflerini anlamak hem de günümüzdeki İslam coğrafyasına yönelik akademik yaklaşımlar için kritik bir perspektif sunmaktadır.

c. Araştırmanın Metodu

Metottan, en genel anlamıyla bilgi edinme süreçlerinin belli tekniklere ya da usullere bağlı sistemli bir bileşimini ve insanın kendisini belli bir sistem ve düzen dâhilinde sınırlaması ve kontrol altına alınmasıdır. İslam Mezhepleri Tarihi söz konusu olduğunda ana metodik çerçeve, "fikirlerin ne zaman, hangi şartlarda, nerede ortaya çıktıklarını ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğini tarafsız bir gözle ve ilmi araştırma esasları doğrultusunda ortaya koymaktır." Bunun içindir ki, İslam Mezhepleri araştırmalarında "Deskriptif metot" esas alınmak durumundadır. İncelenen kişi, görüş ve mezhebi o dönemdeki haliyle nasılsa o şekilde ortaya koymak, bir başka ifadeyle durum tespiti yapmak gözetilmesi gereken hususların başında gelir. Bu çerçevede olmak üzere Rus oryantlizminin arka planında yatan yönelimler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmada izlenecek yöntem, bilgi edinme süreçlerini sistematik bir yaklaşımla ele almayı ve analiz edilecek konuyu dönemin sosyal, kültürel ve siyasi bağlamı içinde tarafsız bir şekilde değerlendirmeyi esas alır. Her bilim dalı için uygun bir metodoloji geliştirilmesi gerektiği gibi, İslam Mezhepleri Tarihi alanında da bu yaklaşım büyük önem taşır.

Mezhepler tarihi çalışmaları, mezheplerin hangi zaman diliminde, hangi koşullar altında ve kimler tarafından benimsendiğini objektif ve bilimsel bir şekilde ortaya koymayı gerektirir. Bu bağlamda, bu çalışmada temel metodoloji olarak Deskriptif-Betimleyici Metot kullanılacaktır. Bu yöntem, analiz edilen verilerin dönemin sosyo-politik ve kültürel yapısıyla bağdaştırılmasını ve tarihsel bağlamın göz ardı edilmeden tarafsız bir biçimde ele alınmasını sağlar. Araştırmada, Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi zerine yaptığı çalışmalar ve bu çalışmaların arka planında yer alan Rus oryantalist yaklaşım, bu metodoloji çerçevesinde incelenecektir.

Araştırma, bir dizi unsuru bütüncül bir yaklaşımla ele alacaktır. İlk olarak, Tarihsel Bağlamın İncelenmesi zerine yoğunlaşılacaktır. İslam mezheplerinin doğuşu ve gelişimi, dönemsel tarihsel süreçlere dayalı olarak analiz edilecektir. Özellikle, Rus oryantalizminin İslam ve mezhepler üzerine bilgi üretimindeki motivasyonları, Rus İmparatorluğu'nun geniş Müslüman nüfusa sahip topraklarında oluşturduğu dini, kültürel ve siyasi etkileşimlerle ilişkilendirilecektir. Prozorov'un mezhepleri incelerken tarihsel bağlamı nasıl kullandığı ve bu bağlamda yaptığı tespitler ele alınacaktır. İkinci olarak, Metinlerin Sistematik ve Tarafsız Analizi gerçekleştirilecektir. Prozorov'un İslam Mezhepleri Tarihi zerine yazdığı eserler, dönemin akademik normları ve Rus oryantalizminin ideolojik arka planı çerçevesinde analiz edilecektir. Prozorov'un betimlemeleri, tespitleri ve teorileri, doğrudan dönemin bağlamına yerleştirilerek ele alınacak ve her bir metin, tarihsel gerçeklik çerçevesinde irdelenecektir. Bu süreçte, mezheplerin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve yayılımı, Prozorov'un eserlerinde sunulan yorumlarla açığa kavuşturulacaktır.

Araştırmanın bir diğer önemli unsuru, Rus Oryantalizminin Dinamiklerinin Tespiti olacaktır. Rus oryantalizminin Batı oryantalizminden farkları, bu çalışmada özellikle vurgulanacaktır. Batı'nın dışsal gözlemciliği ile karşılaştırıldığında, Rus oryantalizmi, İslam coğrafyasına ve mezheplerine daha içsel bir bağ kurmuştur.

Prozorov'un çalışmaları üzerinden, Rusya'nın Orta Asya/Türkistan gibi stratejik bölgelerdeki yönetim politikalarının, mezhepsel yapıların incelenmesindeki rolü somut bir şekilde ortaya konulacaktır. Rus oryantalizminin içsel dinamikleri, bu bölgedeki siyasi egemenlik stratejilerinin bir uzantısı olarak değerlendirilecektir.

Mezheplerin dönemin sosyal yapıları, politik atmosferi ve kültürel dinamikleriyle olan ilişkisi, bu çalışmada derinlemesine analiz edilecektir. Prozorov'un eserlerindeki betimlemeler, sadece teolojik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bağlamda da ele alınarak, mezhebin toplumsal yapıya etkileri vurgulanacaktır.

Son olarak, Stratejik Analiz ve Bağlamlandırma yapılacaktır. Rus oryantalizminin, İslam mezhepleri üzerine yaptığı çalışmalarda akademik bir meraktan çok, geniş coğrafyalar üzerindeki siyasi egemenlik stratejileri ile iç içe bir yaklaşım benimsediği gösterilecektir. Prozorov'un eserleri, bu stratejik amaca yönelik bilgi üretiminin bir uzantısı olarak değerlendirilecek ve Rus İmparatorluğu'nun mezheplerle olan ilişkisi, yalnızca bilimsel değil, aynı zamanda politik ve kültürel bir amaç taşıdığı açığa çıkarılacaktır. Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı çalışmalar ve Rus oryantalizminin bu konudaki yaklaşımını tarafsız ve sistematik bir biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Bu metodoloji, hem İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki dinamikleri hem de Rus oryantalizminin ideolojik ve akademik temellerini anlamaya yönelik bir analiz sağlayacaktır. Mezheplerin teolojik temellerinden toplumsal etkilerine kadar geniş bir yelpazede değerlendirilerek, Rus oryantalizminin İslam mezheplerine yönelik yaklaşımı daha geniş bir tarihsel ve kültürel çerçevede ele alınacaktır.

d. Araştırmanın Kaynakları

Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı incelemelerde kullandığı kaynaklar, onun oryantalist yaklaşımını anlamamız açısından büyük bir önem taşır. Prozorov'un mezhepler tarihi konusundaki görüşleri, yalnızca dini metinlere dayalı olmayıp, aynı zamanda tarihsel, sosyo-politik ve kültürel analizlere de dayanır. Bu

bağlamda, Prozorov'un kullandığı kaynaklar hem geleneksel İslami literatüre hem de modern akademik çalışmalara dayanmaktadır. Kullandığı kaynakların seçimi, hem Orta Asya'daki dini yapıları anlamada hem de Rus oryantalizmini açıklamada kritik bir rol oynamaktadır.

Bu akademik çalışmalardan biri de Wilferd Madelung'un eserleridir. Nitekim Madelung'un gerek kitapları gerekse makale ve ansiklopedi katkıları, yalnızca Batı'da değil, Rusya'daki İslami ilimler alanında da geniş bir etki yaratmıştır. Madelung'un gerek eserlerini gerekse makale ve ansiklopedi maddelerini eserlerinde referans alan İslam bilimi araştırmacısı oldukça fazladır. Madelung'un eserlerinden istifade eden araştırmacıların tamamını burada zikretmek zor olacağından ve örnek olması bakımından yalnızca Rusya'da İslami İlimler alanında çalışmalar yapan belli başlı akademisyenlerin ismine yer verilecektir. Bu kimseler Madelung ile ortak görüşü paylaşın yahut paylaşmasın eserlerinde Madelung'un çalışmalarından ziyadesiyle istifade etmişlerdir. Bu şahsiyetler sırasıyla O.G. Bolşakov, A.D. Kniş, S.M. Prozorov, A.K. Alikberov. Bu isimler dışında daha pek çok ismin Madelung'un eserlerinden, makalelerinden veya ansiklopedi maddelerinden yararlandığı görülecektir. ¹

Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı akademik analizlerin temelini oluşturan başlıca kaynaklar şunlardır: Klasik İslami Eserler ve Mezhep Literatürü vs. Prozorov, İslam mezhepleriyle ilgili görüşlerini geliştirmek için klasik İslami literatürü kullanmaktadır. Özellikle, Sunni ve Şii tefsir meali ve yorumlarını, Sünni ve Şii mezheplerinin temel literatürleri (örn. Hadis külliyatları, Fıkıh kitapları) gibi kaynaklardan faydalanmaktadır. Şii İslam'ın "Şia ilmi külliyatı" ve Sünni İslam'ın "Sahih

¹ Fatma Zehra Benli, Oryantalizm ve İslam mezhepleri çalışmaları – Wilfred Madelung (1930) örneği, Erciyes Üniversitesi, (Kayseri, 2022), s. 180

al-Buhari", "Sahih Muslim" gibi hadis kitapları, mezhep ayrılıklarındaki tarihi ve dini temelleri anlamasında yardımcı olmuştur.

Vladimir Bartold, Nikolay Karamzin, Smirnov, İvanov gibi oryantalistlerin eserleri, Rus oryantizminin İslam ve İslam mezhepleri, İslam tarihi konusundaki tarihsel yorumlarını analiz etmek için kullanılmıştır. Prozorov, Rusya'nın Orta Asya'daki siyasi ve kültürel egemenliğini anlamak için bu kaynaklara başvurmuştur.

Modern dönemdeki İslam araştırmaları, özellikle yeni mezhebi düşünceler ve toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalara da başvurulmuştur. Ali Şeriatî, Muhammad Abduh, Seyyid Kutub gibi İslam düşünürlerinin eserleri, mezhep anlayışının sosyal ve kültürel bağlamda nasıl şekillendiğine dair önemli veriler sunmaktadır. Prozorov, bu tür modern kaynakları kullanarak, mezheplerin dini dogmalardan ziyade toplumsal yapıların ürünü olduğunu savunur. Prozorov'un İslam Tarihi, İslam mezhepleri üzerine yaptığı çalışmalar, birincil ve ikincil kaynaklardan zengin bir bilgi altyapısına dayanmaktadır. Prozorov'un oryantalist yaklaşımı, yalnızca dini metinlere değil, aynı zamanda tarihsel, sosyo-politik ve kültürel analizlere de yaslanır. Bu durum, onun eserlerinin çok yönlü ve disiplinlerarası bir yapıya sahip olmasını sağlar. Araştırmanın kaynakları, tezin merkezine yerleştirilen Prozorov'un birincil çalışmaları ve bunların inşa edildiği ikincil literatür olarak iki ana başlık altında ele alınabilir.

Tez için öne çıkan Prozorov'un eserlerinden kullanılan eserler «İslam kak ideologicheskaya Sistema»² (İdeolojik bir system olarak İslam), «Hrestomatiya po İslamu»³ (İslam Antolojisi-İslam Dini metinleri), «Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v. VII. v. seredine X. v.»⁴ (Irak, İran ve Orta Asya'da VII. yüzyıldan X. yüzyıl ortalarına kadar Arap Tarih yazımı), «İslam na territorii bivshey

² Prozorov, İslam kak ideologicheskaya Sistema, Nauka, (Moskova, 2016), s. 365

³ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, Vostochnaya literatura-Nauka, (Moskova, 1994), s. 238.

⁴ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. Vostochnaya literatura-Nauka, (Moskova, 1980), s. 249

Rossiskoy İmperi, Ensyklopedichskiy slovar»⁵ (Eski Rus İmparatorluğu Topraklarında İslam, Ansiklopedik Sözlük, I-V cilt), «İslam: slovar ateista»⁶ (İslam: ateist sözlüğü) eserleri sıklıkla kullanılmıştır.

Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı incelemeler, çok katmanlı bir bilgi birikimine dayanmakta ve Rus oryantizminin entelektüel mirasını anlamak için vazgeçilmez kaynaklar sunmaktadır. Bu kaynakların teze yansımaları, özellikle mezheplerin tarihi, dini ve sosyo-politik bağlamlardaki dönüşümlerini anlamada kendini göstermektedir. Prozorov'un kullandığı birincil kaynaklar, onun Rus oryantist geleneği içindeki konumunu ve analizlerinin özgünlüğünü ortaya koyarken; ikincil kaynaklar, bu çalışmanın daha geniş bir entelektüel bağlam içinde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı incelemeler, hem klasik İslami literatürden hem de Rus oryantist geleneğinden beslenmektedir. Bu kaynakların bütüncül bir şekilde ele alınması, mezheplerin dini, tarihi ve sosyo-politik bağlamdaki yerini derinlemesine anlamaya yardımcı olmakta ve Prozorov'un eserlerini zenginleştiren bir perspektif sunmaktadır.

Prozorov'un oryantist yaklaşımının en belirgin özelliklerinden biri, onun hem geleneksel hem de modern kaynakları birleştiren disiplinlerarası yöntemidir. Klasik İslami literatür ile modern düşünürlerin görüşlerinin sentezini yaparak, İslam mezhepleri üzerine bütüncül bir bakış açısı geliştirmiştir. Prozorov'un kullandığı kaynaklar, hem tarihi hem de toplumsal bir analiz gerektiren mezheplerin çok boyutlu bir şekilde incelenmesine imkan tanımaktadır.

⁵ Prozorov, (ed.) İslam na territorii byvshey Rossiskoy İmperi, Ensyklopedichskiy slovar, Vostochnaya literatura, (Moskova, 1998), I. Tom, s. 159

⁶ Prozorov, Piotrovskiy, M.B (ed.), Slovar ateista, Politizdat Yayıncılık, (Moskova, 1988), s. 253

I. BÖLÜM: PROZOROV ÖNCESİ SÜREÇTE RUS ORYANTALİSTLER VE TEMEL EĞİLİMLER

1. Rus Oryantalizminin Tarihsel Arka Planı

Batılıların Doğu'ya yönelişinin ilk tarihi kaydına M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in Doğu seferlerinde rastlarız. Dolayısıyla Doğu-Batı karşıtlığının mantıksal anlamda ilk oluşumu Büyük İskender'in Doğu seferleriyle M.Ö. IV. yüzyılda başlar. Doğu Batı ayırımının düşünsel anlamda oryantizmi oluşturduğu kabul edilirse, oryantizmin düşünsel anlamda ilk defa M.Ö. IV. yüzyılda ortaya konduğunu söyleyebiliriz. İslamiyet'in VII. yüzyıldan itibaren gittikçe artan bir ivmeyle büyümesi ve yayılması Batı'nın dikkatini çekmiş ve bu durum oryantizmin resmi anlamda ortaya çıkışında önemli etken olmuştur. Arap Yarımadası'nda başlayan İslam fetih anlayışı, Müslümanları İspanya'ya kadar taşımıştır. Böylece, Batı'da İslam'a karşı korkuyla karışık bir merak başlamıştır. Bu merak Batılılar tarafından Kur'an çevirileri gibi etkenlerle çözümlenmeye çalışılmış, ama Batılılar Kur'an çevirisi gibi birçok değişik çalışma ve faaliyetle, aynı zamanda oryantizmin resmi olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁷ Oryantizm teriminin "döneklik" evrelerini sırasıyla bakıldığında başlarda günümüzdeki kavramdan değişik anlamda kullanıldığı anlaşılır. İslam medeniyeti hayranlığıyla⁸ başlayan araştırma zamanla farklılaşmış, tam tersi eğilimlere yönelmiştir.

Ünlü oryantist Bernard Lewis, Türkçülüğün kaynağında üç Avrupalının bulunduğunu söylemektedir. «Tarihte İslam» adlı eserinde belirttiği bu üç Avrupalı Türkolog Arthur David, Leon Cahun ve Arminius Vambery'dir. Türk ulusuna hayranlıklarını gizleyemeyen bu üç isim arasında, Lewis'e göre, Türkçülük duygularını

⁷ Ö. Baharoğlu, Oryantizm, İslam ve Türkler (İstanbul, 2006), s. 175.

⁸ M. Rodinson, "Oryantizmin Doğuşu", çev. A. T. Yüksel, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim] 2/3 (Konya, 2002), s. 174.

ilk ateşleyen şahıs Arthur David (1811-1882) dir. David, yazdığı kitapta Türklerin Araplardan ve diğer Doğu milletlerinden üstün olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. 1851 yılında Fuad ve Cevdet Paşa, David'in yazılarının çoğunu Türkçe'ye çevirdiler. İkinci isim olan Leon Cahun, Türkler ve Mısırlılardan başkaldırmalarını isteyerek, bu yönde dernekler kurdu muştur. Milliyetçilik hareketlerine destek vermiş, Jön Türklerin temelini atan kişilerden olmuştur. Üçüncüsü ise Arminius Vambery'dir. Macar kökenli Vambery, Türk milletini uyandırmak için yazılar yazmış, Osmanlı'nın yüksek rütbeli devlet ve siyaset adamları ile samimi ilişkileri girmiş onların kararlarında etkili olmuştur.⁹

Tarihte yazılı ilk kullanımı 1683'te «Doğu veya Yunan kilisenin bir üyesi» anlamında kullanılmaya başladı ancak, 1691'de bazı Doğu dillerini bilen birine Oryantalist olarak adlandırıldı, günümüz oryantalizmi ise Doğu bölgelerinin dilini, toplumsal yapısını, ekonomik durumu, siyasal aktörleri¹⁰ dini dokusunu, mezhebini, sanat ve kültürünü, Doğuya ait tüm konuyu içinde barındıran katmanlardan oluşan büyük bir ilgi ile araştırılan alana dönüşmüş durumda, artık yeni dönemde bu konuların her birisi için ayrı ayrı uzmanlar yetiştirilmektedir.

Rus oryantalizmi, XVIII. yüzyılda Rusya'nın Müslüman halklarla temasının artmasıyla ortaya çıkmış akademik bir disiplindir. İslam medeniyetiyle tanışan Rusya, XVI. yüzyılda Orta Asya'ya yönelik yayılcı politikalar izlemiş, XIX. yüzyılda bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Bu süreçte Doğu'nun dili, kültürü ve dini üzerine derinlemesine çalışmalar yapılmış; oryantalizm, hem bilgi üretimi hem de tahakküm aracı olarak işlev görmüştür.

Rus Oryantalizmi, «Востоковедение» «Vostokovedeniye» Doğu ülkeleri hakkındaki bilimlerin toplamını ifade eden bir terimdir. Rus Oryantalizminin tarih sahnesine çıkması, Rusya'nın coğrafi konumu, Müslüman halklarla olan tarihi temasları

⁹ Baharoğlu, Oryantalizm İslam ve Türkler, s. 133.

¹⁰ Y. Bulut, Oryantalizmin Kısa Tarihi (İstanbul 2010), s. 2.

ve Asya'da nüfuzunu genişletme isteği, siyasi çıkarlar gibi faktörlerden kaynaklanmış olup bu faktörler, Rusya'nın Doğu'yu daha iyi anlama, tanıma, araştırma, yürütme, yönetme gibi eylemler ihtiyacına binayen ortaya çıkan bir proje denilebilir. Prozorov, Piotrovskiy'nin editörlüğünde yapılan «Slovar ateista/Ateist sözlüğü» eserinde Oryantalizm «Ориенталистика (Orientalis latince – Doğu, Doğulu) Doğubilimi, Oryantalizm kelimesi ile eşanlamlı, rus dilinde «Востоковедение»¹¹ olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Oryantalizm, Rusya'nın Doğu ile siyasi ve diplomatik ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılda Orta Asya'ya yönelik yayılcı politikalarında, oryantalistlerin çalışmaları bölgenin anlaşılması ve yönetilmesinde etkili olmuştur.

Rus oryantalizminin güçlenmesi ve başarılı olması için eğitim kolundan destek verilmesi gerektiği fikrini savunan, “Fikir babası” hesaplanan Adolf Berce'nin Eğitim bakanlığına yazdığı raporu çok manidardır. O, 1888'de yönetimi sırasında «Otchet o sostoyanii Vostochnogo fakulteta» “Doğu Dilleri Fakültesinin Durum Raporu” hazırladı. Eğitim bakanlığına sunduğu raporda: “Doğu'daki medenileştirme misyonumuz ve Asya'nın tüm köşelerinde gücümüz ve nüfuzumuzun siyasi olarak teyidi buna dikkatli bir şekilde hazırlanmamız ve askeri tedbirlerin yanı sıra bu bölgeleri, buralarda yaşanan halkların yaşam biçimlerini, inançlarını ve dillerini bilen uzmanlar yetiştirmememiz halinde başarılı olamayacaktır”¹² şeklindedir.

1865-1897 yılları arasında St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesinin başkanlığını yapmış olan Berce, Çarlık Rusya'nın Doğu'daki genişleme politikasının başarılı olması için, askeri gücün yanı sıra kültürel ve eğitim alanında da gerekli yatırımların yapılması gerektiğini önermektedir. Bu bağlamda, Doğu Dilleri Fakültesinin, Rusya'nın Doğu'daki

¹¹ M. B. Piotrovskiy ve Prozorov, Slovar ateista, s. 178

¹² D. S. Von der Oye, “The Imperial Roots of Soviet Orientalology”, The Heritage of Soviet Oriental Studies içinde, ed. M. Kemper-S. Conermann (Routledge Taylor & Franc's Group, 2011), s. 37.

misyonunu yerine getirebilmesi için gerekli uzmanları hazırlamanın ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Berce'nin bu mektubu, Rusya'nın Doğu'daki politikalarının gelişiminde ciddi bir şekilde rol oynadığı görülmektedir ki nitekim XIX. asr sonu ve XX. asr başlarında, Rusya İmparatorluğu, Doğu Dilleri Fakültesi'nde hazırlanan uzmanlar sayesinde Orta Asyadaki etkisini genişlemesine sebep olmuştur. Bu dönemde, Rusya'da Doğu dilleri ve kültürleri üzerine yapılan araştırmalar da önemli artış göstermiştir.

Oryantalizmin nasıl siyasallaştığını konumlandırmanın yolu, Avrupa sömürgeciliğinin irdelenmesinden geçer. Oryantalizm ve siyaset birbirinden farklı ya da bazen aynı aktörlerin iç içe girerek karmaşık bir ilişki düzleminde kurduğu bir ağdır.¹³ Her devletin güvenliği sınırlarından başlar. Bundan dolayı o dönemlerde genel olarak Türkistan coğrafyası, özel olarak tarihi sınırlarımız hesaplanan başta Orta Asya, Tataristan, Başkırdestan, Çeçenistan gibi bölgelerdeki sosyo-kültürel, dinsel, eğitim v.b. konular üzerinden gerçekleştirilen çalışmaları inceledim ve amaçlarına ulaşmak için her türlü taktiği kullandıklarını; askeri güç, özel uzmanlar yetiştirme, hilekarlık ve ilk yaptığı en tehlikelisi medeniyetsizlik ve az gelişmişlik gibi iftiralarla psikolojik üstünlük kurmakla başlamıştır. Örneğin Ruslar, bazı Kırım'ın ileri gelenlerini: «Siz Çengiz sülalesinden ve bağımsız bir hükümet olduğunuz halde, bir müddetten beri Osmanlı ailesinin hükmü ve yönetimine girdiğinizden, hakkınızda, türlü türlü küçültücü işlem yapmaktalar, kendi ülkelerinin valileri gibi sizleri atayıp azlediyorlar, bizimle birlikte hareket ederseniz, yeni baştan bağımsız olmanızı garanti ederiz» - diye kandırdılar, böylece Or kapıdan girip, yanında az bir kuvvet bulunan Han'ı yendiler. İbrahim Paşayı da kolayca esir ettiler. Ruslar, Kırım'ın bağımsız olmasında gerçekten çok direndiler; ama bu, Kırımlılar için değildi.¹⁴ Tam tersine tamamen kendi çıkarları içindi.

¹³ R. Avcı, Kurgu ile gerçeklik arasında Alman Oryantalizmi (İstanbul, 2021), s. 63.

¹⁴ M. Maksudoğlu, Kırım Türkleri (İstanbul, 2021), s. 82.

Kazan Hanlığının yenilgisinden sonra hem Rus Çarlığı hem de Ortodoks Kilisesi için büyük değişimler söz konusu. Bu başarının etkisiyle Ruslar kendilerini ve devletlerini tüm insanlardan hem değer devletlerden daha üstün görmeye başladı¹⁵ Korkunç İvan tarafından 1552'de Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra bu tarih, aynı zamanda, İdil-Ural'daki Türk-Tatar nüfusunun zulüm, baskı, sindirilme yoluyla Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması sürecinin de başlangıcı olmuştur.¹⁶ Bu politika tahmin edileceği üzere Rus Ortodoks Kilisesi üzerinden yürütüldü ve bazen sonuç da verdi.¹⁷

Cebrî Hıristiyanlaştırma siyaseti pekçok ayaklanmalara sebep olmuştur. II. Katerina, bu durumu görmüş olacak ki, yeni bir misyonerlik stratejisinin ilk adımlarını atmış ve önce dönemin en şiddetli misyoneri Luka Kanaşeviç'i görevden almış, sonra da 1788 fermanıyla Orenburg Muhammedi Ruhani İdaresi'ni 1789'da Ufa'da kurdurtmuştur. Söz konusu fermanda bazı büyük şehirlerde cami ve medrese yapılmasına da izin verilmiştir. Bu suretle müslümanlar, kendi dini teşkilatları bünyesinde, Ruslar'ın seçtiği bir müftüyle, yine hükümetten izin alarak imamlar, mollalar, kadılar ve muallimler yetiştirmeye başlamışlardır. Bölge halkı tarafından "Diniyye Nezareti" veya "Mahkeme-i Şer'iyye" olarak adlandırılan bu teşkilatın kurulmasındaki esas gaye müslümanları tek kolda toplayıp kontrol etme imkanını kolaylaştırmak ve ehliyetsiz din adamları tayin etmek suretiyle halkın din adamlarına olan güvenini sarsmak olmuştur. Esasında bir başka amaç daha güdülmüştür ki, o da Osmanlı'nın Rusya müslümanlarına olan dini ve siyasi tesirini ortadan kaldırmaktır. Bu ve benzeri gayelerle "planlı misyonerlik" dönemini başlatan II. Katerina'dan hemen sonra bir adım daha atılmış ve 1798'de Kazan'da, İslam'ı iyi tanıyan misyonerler yetiştirmek üzere, Dini Akademi açılmıştır.¹⁸

¹⁵ M. Bulgakov, *Istoriya russkoy tserkvi* (1866), s. 78.

¹⁶ İ. Maraş, *Türk Dünyasının Dini Meseleleri* (Ankara, 1998), s. 119.

¹⁷ T. Dilmaç, *Rusya'nın Ruh Efsane İle Gerçek Arasında* (İstanbul, 2022), s. 161.

¹⁸ İ. Maraş, "Kafkasya ve İç Rusya I", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar içinde* (İstanbul, 1998), s. 303.

Tarihte «Kazan Savaşı» olarak bilinen 1552-1556 yılları arasında süre gelen savaş sonucunda bölge nüfusunun dörtte birinden fazlası yok edildi. Yerleşim yerlerinin yarısından fazlası harap oldu. Mülkler, çiftlik hayvanları ve ekmek yağmalandı. Tatar halkının aktif ve örgütlü direnişinden korkan Moskova hükümeti, XVI-XVII yüzyıllarda Müslüman Tatarları büyük nehirlerin kıyılarından kovdu ve büyük yollar boyunca yerleşmelerine izin vermedi. Müslümanlar atalarının topraklarından bölgenin az gelişmiş bölgelerine sürülür. Birçoğu Trans-Kama bölgesine ve Başkırdistan'a kaçır. O zamandan beri şehirlerde de neredeyse hiç Tatar kalmadı. Kazan'da Müslüman Tatarların sadece küçük bir kısmının Kaban Gölü yakınlarında alçak ve bataklık bir alana yerleşmesine izin verildi. Burada Tatar Slobodası olarak adlandırılan bir topluluk kurulmuştur. Müslüman Tatarların şehirli nüfusunun aniden ve şiddetli bir şekilde tahliye edilmesinin Tatar kültürünün gelişimi açısından çok ciddi sonuçları oldu. Bu, maddi ve manevi kültürün merkezi kırsal bölgeye kaydığı için kültürün orantısız olmasına yol açtı, o zamana kadar bölgedeki şehirlerde yaklaşık 11.000 Tatar yaşıyordu ve bu sayı Volga ve Urallardaki toplam Tatar nüfusunun yüzde 1,8'ne tekabül ediyordu.¹⁹

O dönemlerde Orta Asya'da da durum çok da farklı değildi cibri Hristiyanlaştırma politika beklenen sonuca ulaşamadığından taktik değiştirdiler. Rus İmparatorluğu, XIX. yüzyılın başlarında Kazak dilini ve kendisini de yok etmeye başladı. Ombi vilayetinde Kazakların Ruslaştırma amacıyla zorla vaftiz edilmesi etkili olmadığı için o bölgenin genel valisi Speransky başka bir yönteme geçilmesi gerektiğini kabul ederek: «Karşılığında biz de Kazak halkının arasında toplu Rus okulları açacağız. Sonra dillerini unuturlar. Anadilini unutanlar da kolayca Ruslaşacak» - diyerek düşüncelerini açıkça dile getirmiştir. Böylelikle, kazak dilinin takdiri bolşeviklerin eline geçmiş oldu.²⁰

¹⁹ D. M. Ishakov, Ot «musulmanskoy» natsii k tatarskoy natsii (Tatarstan, 1995), s. 80.

²⁰ E. Kuandikov, Suren salgan surkya sayasat (Almaty, 1999), s. 12.

Hristiyan doktrinin bölgede yetersiz olduğu temel tezinden hareketle, o topraklarda Rus Ortodoks Kilisesi doktrinini yaymaya, yani Kazan bölgesi halkını Hristiyanlaştırmaya başladı. Bu politikanın nihai hedefi, bölgedeki Rus olmayan halkların Ruslaştırılması ve asimile edilmesiydi.²¹ Bu amaçla 1555 yılında eski Kazan ve Astrahan hanlıklarının topraklarını kapsayan Kazan piskoposluğu kuruldu. Bölgedeki ilk başpiskopos, Volotsklu Joseph "ikna olmuş bir Rusçu, ikna yoluyla hristiyanlaştırılmış biridir, Josephlean" Gurii, Selidzharovsky manastırının hegümeni olarak atandı.²² Volga bölgesindeki ilk yüksek rütbeli Ortodoks misyonerler olan Barsonofii ve Hermogenes de ona yardımcı olmak üzere görevlendirilir. Başpiskoposa en geniş yetkiler verildi. Valilerin faaliyetlerini kontrol ediyor ve hatta onların yargı kararlarını geçersiz kılabilirdi. Başpiskopos herhangi bir konuda doğrudan Çar'a hitap etme hakkına sahipti. Böylece Vladyka Gury, bölgedeki en yüksek dini gücün yanı sıra seküler güce de sahip oldu ve hatta ilk başlarda ikinci unsur üstün geldi. Başpiskoposun Volga bölgesindeki halkları Hristiyanlaştırma konusundaki aktif çalışmaları Çar tarafından çok cömert bir şekilde ödüllendirildi. Kazan bölgesinde başpiskoposa herhangi bir laik feodaldan daha fazla toprak, balıkçılık alanı ve orman verildi. Bunlar hem Kazan'da hem de Kazan dışında bulunuyordu. Örneğin, bir din görevlisinin Kazan'da avlusu ve değirmenleri olan bir mülkü vardı. Ayrıca başka bir başpiskopos doksan köylü avlusu yerleşkesine sahipti. Buna ek olarak, başpiskoposa eskiden Kazan hanlarına ait olan köyler ve mezralar (kasaba) verildi. Bunlar Kazan'ın güney doğusunda, Laişevo yolu üzerinde bulunuyordu: Bolşiye ve Malye Kabany, Selik-Kaban, Stolbiçi, Tarlashi, Kadişevo, Karaişevo, Karabulat, Karaduli. Toplamda 2.775 dönüm araziye, 10.000 samanlığa ve 275 dönüm ormana sahipti. Ayrıca başpiskoposa Kazanka halicinden Kama nehrine (Volga'nın sol kıyısı) kadar Volga boyunca ve Kama halicinden Chartyk nehrine

²¹ A.Y. Golovatenko, İstoriya Rossi: spornıye problemi (Moskova 1994), s. 53.

²² Ruskoye pravoslaviye: vehı istori (Moskova, 1989), s. 131.

kadar Kama'nın her iki kıyısında balık tutma yerleri ve sahiller verildi. Ödüller bununla da sınırlı kalmadı. Vladyka Guriy para olarak çok iyi bir maaş ve ev için gerekli her şeyi alıyordu.²³ XVIII. yüzyılın başlarında başpiskoposun mal varlığı yaklaşık beş kat artmıştı.²⁴

XIX. yüzyılın ünlü misyonerlerinden A.F. Mozharovskiy, yeni fethedilen topraklarda kilisenin maddi refahı ve gücü hakkında şunları yazmıştır: «Hükümet, Kazan bölgesindeki yeni kiliselere, bir yandan maddi olarak onlara maaş ve ücretlerin yanı sıra köylüleri yerleştirme hakkını da vererek bol miktarda dağıttı, diğer yandan da onlara köylüleri yerleştirme hakkını verdi. Manastır köylülerinin yargılanmasının başrahip ve kardeşlere verildiğini belirten mahkumiyet içermeyen mektupları onlara dağıtarak haklarını güvence altına aldı».²⁵

Rus Ortodoks Kilisesi ve Çarlık yönetiminin Volga bölgesindeki Müslümanlara yönelik tutumunun başlangıçta temkinli ve sınırlı olduğunu ortaya koyar. 1261'de kurulan Sarsk piskoposluğu ile başlatılan Hristiyanlaştırma çabaları ne kiteseldi ne de zorlayıcıydı. Kazan Hanlığı'nın fethinden sonra bölgedeki halkın sürekli ayaklanmaları ve Osmanlı-Kırım gibi Müslüman güçlerle ilişkileri bozmak istemeyen Çarlık, zorla vaftiz uygulamalarından kaçındı. Korkunç İvan'ın Müslümanlara saygı gösterdiğini iletmesi, bu siyasetin açık göstergesidir. Genel olarak, bu dönem İslam'a karşı sert değil, denge gözetten bir yaklaşımın benimsendiği bir süreçtir.²⁶ Böylelikle dış politikada sevimli görünmeyi başardı.

²³ “Dannaya gramota arhiyepiskopu Guriyu na zemli i ribniye lovli v Kazanskom uyezde i na slobodu i dvoroviye mesta v Kazani”, nu. 13.08.1555, İstotiya Tatarin v dokumentah i materiyalah (Moskova, 1937), s. 153.

²⁴ <http://guides.eastview.com/browse/guidebook.html?bid=24&sid=412618>

²⁵ A. F. Mojarovski, İzlojeniya hoda missiyonerskogo dela po prosveşeniyu inorodsev s 1552 po 1867 g (Moskova, 1879), s. 8.

²⁶ Gosudarstvennost Respubliki Tatarstan: istoriya i sovremennost (Kazan, 2010), s. 328

Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve devletin Hristiyanlaştırma politikalarının arkasındaki asıl motivasyonun dinî değil, ekonomik ve toprak kazanımına yönelik olduğunu ortaya koyar. Kilise, vaftiz karşılığında toprak, vergi muafiyeti ve diğer sosyal ayrıcalıklar sunarak bölge halkını Ortodoksluğa çekmeye çalışmıştır. Bu teşvik sistemi, doğrudan baskıdan ziyade ekonomik çıkarlar üzerinden işleyen bir dönüştürme stratejisi olarak kullanılmıştır. Ancak bu ayrıcalıklar geçici olup vaftiz edilmeyenlere yüklenmemiş, fakat vaftiz edilenler sonrasında da ayrıcalıklı konumlarını korumuştur. Sonuç olarak, din değiştirme bir inanç meselesinden çok, sosyal ve ekonomik fırsat arayışıyla ilişkilendirilmiştir.²⁷

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Rus Çarlığı'nın dinî yayılma politikasının açık bir şekilde Hristiyanlaştırma ve sömürgeleştirme doğrultusunda dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır. Kazan'da kilise ve manastırların artmasıyla eşzamanlı olarak, camilerin ve pagan kutsal alanlarının yıkılması, Müslümanlara yönelik baskılar ve kültürel hafızanın silinmesine yönelik girişimler, bu yeni dönemin baskıcı karakterini yansıtır. Tatar başkentlerinin yıkılması ve Hazar'dan Karadeniz'e uzanan geniş Müslüman toprakların işgali, bu sürecin sadece dini değil, aynı zamanda imparatorluk inşası ve etno-kültürel tahakküm amacı taşıdığını göstermektedir. Böylece, gönüllü dönüştürme siyasetinden zorlayıcı asimilasyon ve kültürel yıkım dönemine geçilmiştir.²⁸

Kazakların Rus hakimiyeti altındaki üç yüzyıllık tarihini İslam açısından üç döneme ayırarak ele alır. İlk dönem (XVII–XIX. yüzyıl ortası), görece ılımlı ve liberal bir yaklaşımın benimsendiği evredir. Bu süreçte Kur'an'ın Rusçaya çevrilmesi, Arapça baskısının yapılması ve Kazan'da İslamî matbaanın kurulması gibi gelişmeler, devletin

²⁷ Sarskaya jalovannaya gramota votyakam Sıryanskoy volosti, pojelavshim krestitsya ot 25 fevralya 1557 g, s. 147.

²⁸ B. Lewis, Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 yıldır Cevabını Aradığı Soru, çev. M. M.Özeren (İstanbul, 2023), s. 14

İslam'a karşı doğrudan baskı yerine, kontrollü bir hoşgörü politikası izlediğini göstermektedir. Bu politikalar, özellikle kültürel üretim ve dini eğitim açısından İslam'ın kurumsal varlığını korumasına ve yayılmasına imkân sağlamıştır. Ancak bu görelî serbesti, ilerleyen dönemlerde yerini daha sert ve baskıcı politikalara bırakacaktır. Bu yönüyle ilk dönem, Sovyet dönemi baskılarından farklı olarak İslam'ın yeniden üretilebildiği nadir bir aralık olarak değerlendirilebilir.²⁹ ve sonucunda 100 binlerce kitap ve kültürel yapıtlar yok edilmiştir. Sonuç olarak Rusya çarlarının imparatorluk fetihlerine sahip çıkan ve bunları daha da genişleten Sovyetler Birliği, Orta Asya ve Kafkasya'da on milyonlarca Müslüman tebaayı zorbalıkla yönetti.³⁰

İdil-Ural Türkleri 1917 Bolşevik ihtilali'nden hemen sonra İdil-Ural Devleti'nin kurulması için Ufa'da Milli Meclis toplamışlar ve hatta temel kanunlarını bu mecliste kabul etmişlerdir. Ancak Bolşevikler'in müdahalesiyle meclis kapanmış ve bölge halkının bağımsızlık çabaları engellenmiştir. 1937'ye kadar geçen dönemde önce Latin, sonra da Kril olmak üzere iki defa alfabeleri değişmiş ve önde gelen aydınlarının, alimlerinin tamamına yakını öldürülmüş veya sürgün edilmiştir. Bunlardan bir kısmı da (Musa Carullah, Zeki Velidi, Yusuf Akçura, Zakir Kadiri vb.) ülkelerinden ayrılarak başka memleketlere (özellikle de Türkiye'ye) sığınmışlardır. Bolşevikler'in korkunç zulmü karşısında bir anda dilini, dinini ve kültürünü kaybetme tehlikesiyle başbaşa kalan İdil-Ural Türkleri, 1990'lı yıllara gelinceye kadar az da olsa kültürlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Ama Bolşevik dönem, kısa sürmesine rağmen, çarlık döneminin yüzyıllar süren baskı ve zulmünden daha ağır neticeler doğurmuştur. Bolşevik dönemde idil-Ural bölgesindeki müslüman Türkler'in bir araya gelmesini önlemek amacıyla Tataristan, Başkırdistan ve Çuvaşistan adıyla üç sosyalist cumhuriyet kurulmuş, Tatar-Başkırtlar'ın yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Astrahan, Samara, Penza, Çelyabinsk, Yekaterinburg,

²⁹ G. Muhtarova, "Dastürli Qazaq Qoğamındağı İslam Dininin İqpalı", Doktora Tezi (Almatı, 1999), s. 17

³⁰ B. Lewis, "İslam'ın Krizi Bitmeyen Savaş, çev. M.M. Özeren (İstanbul, 2023), s. 78.

Perm gibi bölgeler ayrı birer oblast (eyalet) olarak belirlenmiştir. Bu bölgeler bölünürken hiçbirisinde müslüman Türkler'in çoğunluk olmamalarına dikkat edilmiştir.³¹

Mekemtas, Sovyet döneminde Kazak halkına yönelik sistemli kültürel ve fiziksel imha politikalarını çarpıcı bir örnekle ortaya koymaktadır. Goloşçyokin'in Stalin'e yazdığı mektup, Kazakların kimliksizleştirilme sürecinin yani "mankurtlaşma"nın planlı bir devlet politikası olarak yürütüldüğünü göstermektedir. Alfabe değişikliğiyle tarihsel belleğin silinmesi, aydınların imhasıyla düşünsel direncin kırılması ve milli hafızanın koparılması hedeflenmiştir. Stalin'in bu yöntemi "en doğru siyasi yöntem" olarak onaylaması, devletin bu sürece bilinçli şekilde yön verdiğini kanıtlar niteliktedir. Sonuçta, milyonlarca Kazak'ın hayatını kaybettiği bu dönem, sömürgeci asimilasyonun en radikal biçimi olarak tarihe geçmiştir. Bu trajik süreç, Çarlık dönemindeki misyoner faaliyetlerinin Stalin döneminde ideolojik bir devlet politikası hâline gelmesiyle daha yıkıcı bir boyut kazanmıştır.³²

Emperyalist mantıkla Orta Asya coğrafiyalarında ilerleyen Rusya, bölgedeki Türk tehlikesinin bertaraf edilmesi için en önemli yolun 'Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma'dan geçtiğini düşünmüştür. Hive Hanlığı'nın 1715'te işgaliyle Orta Asya'daki yayılmacılığını başlatan Rusya, kısa bir süre sonra Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma çalışmalarına da başlamıştır. Rus misyonerlik teşkilatı Altay bölgesindeki Şamanist inançlı Türkleri kendilerine hedef seçmiş ve 1830 yılında Altay'a ilk misyonerlik teşkilatını kurup birçok Şamanist Türkü Hristiyanlaştırmıştır.³³

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Rusya'nın Türk halklarına yönelik uyguladığı sistematik asimilasyon politikalarını özetlemekte ve hem Çarlık hem de Sovyet

³¹ Maraş, Kafkasya ve İç Rusya I, s. 304.

³² M. Mekemtas, Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri, çev. S. Aktay (Ankara, 2020), s. 151.

³³ Baharoğlu, Oryantalizm İslam ve Türkler, s. 132

dönemindeki sürekliliğe dikkat çekmektedir. Rusya'nın Türk halklarını "egemen" Slav halkı karşısında "itaat eden" konumuna indirmediği, bunu sağlamak için din, dil, alfabe, eğitim ve kültür üzerinde baskı kurduğu vurgulanmaktadır. Alfabe değişiklikleri ve Hristiyanlaştırma politikaları, bu asimilasyon sürecinin araçları olarak sunulurken, İliminskiy gibi misyoner figürler üzerinden kültürel müdahalenin kurumsal boyutu da ortaya konur. Sovyetler döneminde "halklar dostluğu" sloganı altında devam eden bu politikalar, gerçekte Çarlık Rusyası'nın uygulamalarının ideolojik kılıfla yeniden üretiminden başka bir şey değildir. Metin, özellikle 1926 sonrası dönemde 93 milletin asimile olduğu bilgisini vererek, bu sürecin yıkıcı etkisini vurgular. Sonuç olarak bu süreç, Türk halkları başta olmak üzere pek çok topluluğun kültürel kimlik ve milli bilinçten koparılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu değerlendirme, Rusya'daki etnik hiyerarşinin ve kültürel tahakkümün tarihsel sürekliliğine güçlü bir eleştiri sunar.³⁴

Ayrıca, 1917'de Türkler büyük milli hareketlenme başlatmıştır. Ancak, 1917'deki Bolşevik ihtilali bütün bu uyanış hareketlerine büyük bir darbe vurmuş, 70 yıl kadar devam eden bu dönem Türk-Tatar kavminin şuurunu büyük oranda silmiştir. Hatta kısa denilebilecek bu süreç, İdil-Ural Türk toplumuna Çarlık dönemindekinden daha çok şeyler kaybettirmiştir. Komünist ideoloji bölge halkı arasında ayrılık tohumlarını körukleyerek, dil, din ve kültür beraberlikleri olan Tatarlarla Başkurtları birbirine düşürmüştür. Bu dönemdeki dinden arındırma politikası da oldukça başarılı olmuş, anaokulundan başlayarak insanların zihnine sosyalist ideoloji işlenmiştir. 1980'lere kadar devam eden bu süreç, 80'li yılların sonuna doğru etkisini kaybetmeye başlamıştır. Nihayet Tataristan, 30 Ağustos 1990'da hukuksuz muhtariyetten kurtulup Federal Cumhuriyet olmuş, ancak bazı ekonomik haklar elde etmesine rağmen, tam bağımsızlığını elde

³⁴ Mekemtas, Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri, s. 172-173.

edememiştir. Bölgedeki diğer iki devlet; Başkurdistan ve Hıristiyan olan Çuvaşistan ise eski konumlarını sürdürmektedir.³⁵

2. Türkistan Coğrafyası Merkezli Rus Oryantalizmi ve Farklı Yaklaşımlar

Rus oryantalizmi, Türkistan coğrafyasına yönelik olarak Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki genişleme stratejisinin bir parçası olarak şekillenmiş ve hem teorik hem pratik olarak evrim geçirmiştir. Bu stratejiler, bölgeyi tarihsel-kültürel bağlamından koparıp sömürgeci projelere açık hale getirmeyi hedeflemiştir. Oryantalist yaklaşımlar, dilsel ve kavramsal hegemonya kurma çabasına dayanır; çünkü kelimeler kimlik ve egemenliğin taşıyıcısıdır.

“Orta Doğu” ve “Orta Asya” gibi terimler, Batı ve Rusya'nın kendi merkezlerini esas alarak yerel kimlikleri silme çabasının ürünüdür. Özellikle “Orta Asya” ifadesi, “Türkistan” adının yerine geçirilerek bölgenin Türk kimliğini silikleştirme hedefi taşımaktadır. Bu, yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda ideolojik bir müdahaledir.

2.1. Hegemonik Stratejinin Ön Hazırlığı Olarak Envanterci Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları

Envanterci yaklaşım, başlangıçta sadece bir bölgeyi fethetme ve kontrol etme aracı olarak başlasa da, zaman içinde Rusya'nın Orta Asya halklarına karşı geliştirdiği hegemonik stratejilerin bir parçası haline gelmiştir. İnşacı yaklaşım ise, Rusya'nın bu stratejilerini sürdürme adına kültürel ve toplumsal dönüşüm süreçlerini devreye sokmuştur. Nihayetinde, anlayıcı yaklaşım, hegemonik stratejilerin sınırlarını ve yerel halkların karşıtlığını fark etme sürecini başlatmış. Bu teorik çerçevelerin sahadaki entelektüel yansımaları ise özellikle Rus oryantalistlerinin çalışmalarında açıkça gözlemlenebilir. Bu noktada, Bartold, gibi isimler öne çıkar. Bartold'un yalnızca bireysel

³⁵ Maraş, Türk Dünyasının Dini Meseleleri, s. 121.

bir akademisyen olarak değil, Rus oryantlizminin kurumsal ve ideolojik yönelimini temsil eden bir figür olarak ele alındığını gösterir.

Bartold'un öncülüğünde şekillenen araştırmalar, bilinmeyen bir coğrafya olan Türkistan'ı anlamakla kalmamış, aynı zamanda siyasi, kültürel ve askeri kontrol için bilgi üretmeye hizmet etmiştir. Bu çaba, bölgenin hafızasını ve kimliğini "belgelemek" adı altında yeniden tanımlama ve dönüştürme girişimi olarak değerlendirilir. Metin, Bartold'la sınırlı kalmayarak onunla benzer eğilimleri paylaşan birçok oryantlisti de aynı zihinsel çerçevede konumlandırır. 1926–27'deki keşif heyeti örneği ise, bu eğilimin somut bir uygulaması olarak sunulmuştur. Genel olarak bu yaklaşım, oryantlizmin epistemolojik sömürgecilik boyutuna dikkat çeker.³⁶

V.V. Bartold'un Orta Asya'nın sömürgeleştirilmesi sürecindeki entelektüel rolünü ve bilimsel mirasını ele alır. I. Petro döneminden itibaren başlayan Rus yayılcılığına entelektüel zemin hazırlamak amacıyla yürütülen arkeolojik, etnografik ve tarihsel çalışmaların merkezinde yer alan Bartold, bu sürecin hem ürünü hem de taşıyıcısıdır. Onun erken ve ortaçağ İslam ve Türk tarihiyle ilgili çok sayıda orijinal kaynağa dayalı çalışmaları, akademik değeri yüksek olmakla birlikte, aynı zamanda sömürgeci bilgi üretiminin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Bartold'un çok dilli eğitimi, Batı ve Doğu kaynaklarına hâkimiyeti, onu Rus oryantlizminin önde gelen simalarından biri hâline getirmiştir. Öğrencilik döneminden itibaren yöneldiği Doğu tarihine olan ilgisi, sonraki bilimsel çalışmalarının temelini oluşturmuş; eserleri hem kaynak hem de metodolojik açıdan bugün hâlâ referans niteliğindedir. Ancak bu bilgi üretimi, siyasi ve ideolojik amaçlara da hizmet etmiş, Orta Asya'nın kültürel belleğini Rus bakışıyla sistematize etmeyi amaçlamıştır. Kısacası, Bartold hem akademik değer

³⁶ V.V. Barthold, İlk Müslüman Camilerinin Yönü (Moskova, 1966), s. 539.

taşıyan bir araştırmacı hem de oryantalist bilginin sömürgeci işlevselliğini temsil eden bir figürdür.³⁷

Bartold'un akademik kariyerinin temelini üniversite eğitimi sırasında attığını ve genç yaşlardan itibaren oryantalizm alanında yoğunlaştığını göstermektedir. 1891'de mezun olduktan sonra akademik hayata giren Bartold, kısa sürede bilimsel çalışmalarla öne çıkmış, özellikle Doğu dillerindeki kaynaklara dayalı araştırmalarıyla dikkat çekmiştir. Henüz 23 yaşındayken yayımladığı ilk çalışmasıyla başlayan bu süreç, onu Rus oryantalizminin en saygın isimlerinden biri hâline getirmiştir. Bartold'un "Moğol İstilasında Türkistan" adlı eseri, yalnızca yüksek lisans tezi olarak sunulmak istenirken, Bilim Kurulu tarafından daha yüksek bir unvan olan "Doğu Tarihi Doktoru" derecesiyle onurlandırılması, çalışmalarının hem nitelik hem etki açısından değerini ortaya koyar.³⁸

Bartold, hayatının sonuna kadar oryantalizmi sadece bir araştırma alanı olarak değil, bilimsel bir gelenek olarak inşa etmeye çalışmış; zengin içerikli eserler kaleme almış ve yeni kuşak araştırmacıların yetişmesine öncülük etmiştir. Böylece yalnızca kendi dönemine değil, sonraki nesillere de yön veren kurucu bir figür hâline gelmiştir.³⁹ 1903'te Rusya Orta ve Doğu Asya Tarihi Araştırmaları Komitesi kuruldu ve Bartold sekreter olarak atandı. Bilimsel görevlerle Kafkasya, Fransa, İngiltere, ABD, Almanya, Avusturya, İsviçre, Sırbistan, Bulgaristan, Türkiye ve başka da ülkelerde bulundu.⁴⁰

Bartold, St. Petersburg Üniversitesi'nde Doğu tarihi dersleri verirken Orta Asya'ya yaptığı bilimsel keşif gezileriyle bölgenin arkeoloji ve tarihine büyük katkı sağladı. Özellikle Semerkant ve Türkistan'da yaptığı araştırmalar, el yazmaları ve

³⁷ B. V. Lunin, Zhizn' i deyatel'nost' akademika V.V.Bartol'da (Tashkent, 1981), s. 70.

³⁸ K. M. Baypakov ve B.E. Kumekov, V.V. Bartold kak istorik i arkheolog srednevekovogo Kazakhstana, s. 4.

³⁹ B. V. Lunin, V.V. Barthold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya, çev. C. Buyar (Ankara, 2021), s. 4

⁴⁰ Baypakov ve Kumekov, V.V. Bartold kak istorik i arkheolog srednevekovogo Kazakhstana, s. 7

arkeolojik buluntularla Doğu'nun tarihine yeni ışık tuttu. Bartold'un öncülüğünde düzenlenen «Türkistan» sergisi, bölge kültürüne olan ilgiyi artırdı. Kazakistan ve çevresinde Paleolitik döneme ait önemli keşifler yapılması, Orta Asya'nın tarih öncesi dönemlerindeki insan yaşamının anlaşılmasında kritik rol oynadı. Bartold ve çağdaş Rus oryantalistler, Orta Asya arkeolojisinin temel taşlarını atarak bölgenin tarih ve kültür gelişimini aydınlatan önemli bilimsel safhaların açılmasını sağladı.⁴¹

Bartold, 1904'ten itibaren Orynbor Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun aktif ve etkili bir üyesi olarak, Orta Asya tarihi ve arkeolojisine önemli katkılar sağladı. Komisyonun arşiv materyallerini düzenleyip bilimsel dolaşıma kazandırmasında Bartold'un rolü büyük oldu. Özellikle Kazak tarihi üzerine yayımladığı eserlerle bölge çalışmalarının yönünü belirledi. Bartold, Doğu'daki arşiv ve kütüphane çalışmalarının gelişimini dikkatle izleyip, Türkistan hanlıklarının arşivlerinin korunmamasından duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Ayrıca, SSCB İlimler Akademisi bünyesinde Orta Asya araştırmalarını genişleten Pamir gezisinin organizasyonunda da öncülük yaptı. Genel olarak Bartold, Orta Asya tarih ve kültürünün belgelenmesi ve araştırılmasında öncü ve saygın bir bilim insanı olarak öne çıktı.⁴²

V.V. Bartold, I.A. Castanie ile bilimsel görüş ayrılıklarını arşiv belgeleriyle tartışarak akademik diyalogun önemini göstermiştir. 1905-1913 arasında Rus Arkeoloji Derneği Doğu Dairesi sekreterliği ve önemli dergilerin editörlüğü gibi etkin görevler üstlenmiş; 1918'de Radlov Çevresi'nin başkanı ve Doğu Bölümü'nün lideri olmuştur. 1920'lerde SSCB'de Müslüman halkların alfabe reformu, Orta Asya Üniversitesi'nin kuruluşu ve Doğu el yazmaları koleksiyonlarının düzenlenmesinde aktif rol almıştır. Bartold'un liderliğindeki Doğu Bölümü, 1924'te kapatılana dek önemli bilimsel faaliyetler yürütmüş ve mirası Rus İlimler Akademisi Asya Müzesi'ne devredilmiştir. Bu

⁴¹ Lunin, Zhizn' i deyatel'nost' akademika V.V.Bartol'da, s. 30.

⁴² Otçet o deyatel'norti AN SSR za 1928. İ. Obşıy otçet.1929, s. 222

süreç, Bartold'un Orta Asya ve Doğu araştırmalarındaki akademik ve kurumsal katkılarının devamlılığını göstermektedir.⁴³

Bartold'un Orta Asya ve Türkistan tarihi üzerine çalışmaları, bölge halklarının köklü tarih ve kültüre sahip olduğunu bilimsel olarak ortaya koymasý bakımından büyük önem taşır. Kazak tarihi ve genel olarak Türk-Mođol halklarının tarihi üzerine yazdığı kapsamlý eserler, bu alanın temel kaynakları arasında yer alır. Özellikle «Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm» adlı eseri, Orta Asya tarih yazıcılığının gelişimini ve Rus oryantalizminin rolünü anlamada kritik bir başvuru kaynağıdır. Bartold, hem tarih hem kültür alanında yaptığı araştırmalarla Orta Asya çalışmalarına sistematik ve derinlikli bir bilimsel çerçeve kazandırmıştır.⁴⁴

Bartold'un Orta Çađ araştırmaları, bölgenin tarih ve coğrafyasını arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklarla ustalıkla harmanlayarak önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle 1893-1894 gezi raporu, Taraz ve çevresindeki tarihi şehirlerin tespiti açasından değer taşır. Bartold'un sulama tarihi ve Aral Denizi-Amudarya havzasý üzerine çalışmaları, Orta Asya'nın tarihî coğrafyasını detaylı biçimde ortaya koyar. Mođol istilasý dönemi üzerine yazdığı eser ise bölgenin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısını anlamada klasik kabul edilir. Bilim insaný B.V. Lunin'in de vurguladığı gibi, Bartold'un zengin içerikli çalışmaları, Rus oryantalizminin temel taşları arasında yer almakta ve tarih biliminde kalıcı bir değere sahiptir.⁴⁵ Bartold, Gardizi, Hudud el-âlem ve Mahmud Kařgari gibi kaynaklardan yararlanarak Orta Asya'nın erken ve orta çađ tarihine ışık tutmuştur. Mođol İstilasında Türkistan adlı eseri alanda yeni bir dönem başlatmış, Dede Korkut destanına olan ilgisi ise Türk kültürüne duyduğu derin ilgiyi göstermiştir.⁴⁶

⁴³ Zapiski Kollegii vostokovedov, İ.L. 1925, s. III-IV. AN SSCB Arşivi, f.68, op.1,d.432,1,234

⁴⁴ A. Kanlıdere, İdil – Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri (İstanbul, 2019), s. 34.

⁴⁵ Lunin, Zhizn' i deyatelnost akademika V. V. Bartol'da, s. 58.

⁴⁶ N. N. Tumanoviç, Opisaniye arhiva akademika V. V. Bartolda, s. 322

Bartold, “Dede Korkut” destanının dört bölümünü çevirip yayımlamış, 1922’de ise tam çevirisini tamamlamıştır. Oğuz destanını folklorik ve tarihsel açıdan yorumlayarak Kazak efsaneleriyle benzerliğini ortaya koymuştur. “Orta Asya Türk Halklarının Tarihi Üzerine On İki Ders” adlı eserinde, Türk halklarının iki bin yıllık sosyal, politik ve kültürel gelişimini bilimsel yöntemlerle açıklamıştır.⁴⁷

Geçmişe bir göz attığımızda N.M. Karamzin’in sözlerini hatırlamamız gerekir. «Mutluluğun saltanatı her zaman iyi bir kalbin hayali olacaktır; belki de bir gün gerçekleşebilir». Mutluluk, zamnla, ortak aklın yavaş ve zararsız bir şekilde geliştirilmesiyle, aydınlanmayla, iyi karakterlilerin yetiştirilmesiyle gerçekleşir. Ne zaman insanın tabiatına iyilik hakim olursa o zaman insanlık altın asrını yaşayacaktır ve o zaman insanlık refaha ulaşacaktır. Baskı ve zorbalık ile yapılan her şey yok olmaya mahkûmdur.⁴⁸

Karamzin’in bu sözleri XVIII. asra ait olmasına rağmen, yüz yıl sonra Bartold’un zamanında da geçerliliğini yitirmemiştir. Elbette Karamzin ve Bartold farklı dönemlere aittir. Karamzin, Rus ilim tarihinde belirli bir gelişim ekolünü temsil ediyordu. Bartold ise, burjuva-liberal grubun temsilcisi idi. Ancak, sosyal gelişmeyi bir akıl ve aydınlanma işi olarak kabul etmeleri, bu iki bilim insanını ortak bir noktada birleştiriyor.⁴⁹

Envanterci yaklaşımın en önemli çıktısı, ansiklopedik yayınlar olmuştur. Bu yaklaşımın ürünleri, genellikle ansiklopediler, kapsamlı monografiler ve referans eserler şeklinde yayımlanmıştır. Bu konuda öne çıkan çalışmalar ve araştırmacılar arasında Vladimir Bartold’u ve tarihsel incelemelerini en başta zikretmek mümkündür. Bartold, Orta Asya’daki İslam’a dair kapsamlı tarihsel incelemeler yapmış ve İslam’ın bölgesel özelliklerini detaylı bir şekilde belgelemiştir. Bartold’un çalışmalarında mezheplerle ilgili

⁴⁷ B. V. Lunin, V. V. Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya, çev. C. Buyar (Ankara, 2021), s. 216.

⁴⁸ N. M. Karamzin, Pisma Ruskogo puteshestvennika, SPb. 1892, s. 101.

⁴⁹ Lunin, V. V. Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya, s. 129.

bilgiler dolaylı olarak yer alır. Örneğin, "Turkestan Down to the Mongol Invasion"⁵⁰ adlı çalışmasında İslam'ın Orta Asya'da yayılışını ve farklı dini grupların tarihsel rollerini ele alır, ancak bu bir mezhepsel analiz değildir. Orta Asya'da İslam'ın tarihi, kültürel ve sosyal etkileri ile Moğol istilasına kadar olan süreç incelenir. Onun tespitlerine göre, Maniheizm ve Mazdekçilik gibi oluşumdan Şîlik ve İsmailîlik gibi bazı mezheplerin gizli yapılanmaları, bu tür dualist ve eşitlikçi fikirlerden etkilenmiştir.⁵¹

IX-XX. yüzyıllarda Semerkand'da mezhepler arası mücadelelerin yalnızca fikrî değil, kurumsal düzeyde de yaşandığını göstermektedir. Mu'tezilîler ve Kerrâmîler gibi Sünnî çevrelerce "bid'at ehli" sayılan grupların, güçlü bir altyapıya sahip olması, Sünnîliğin bölgedeki hâkimiyetinin sorgulandığını ve Mâturîdîlik gibi yerel Sünnî yorumların bu duruma karşı bir cevap olarak geliştiğini ortaya koyar. Dini düşünce, sadece inanç değil, aynı zamanda kurumsal güç mücadelesi içinde şekillenmiştir.

Bartold'a göre, özel kaynaklarla finanse edilen ve muhtemelen özel girişimle kurulan bazı medreseler, bid'at ehli sayılan mezheplerin elinde bulunuyordu. Nitekim Semerkand'da, resmî Sünnî inancın mücadele ettiği Mu'tezilîler ve Kerrâmîler, şeyh Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebû'l-Kâsım Semerkandî'nin önderliğindeki karşı hareketlere rağmen, 17 medreseye sahipti. Samanîler, bu sapkın akımların yayılmasını önlemek için bazı önlemler aldı. Bunlardan biri halk arasında doğru inancı (sünniliği) öğretmek üzere hazırlanmış bir ilmihalin (kateşizm) dağıtılmasıydı. Ancak o dönemde, devlet eliyle çok sayıda medrese kurulması gibi bir politikaya başvurulduğuna dair bir bilgi yoktur. Bu tür politikalar, daha çok 11. yüzyılın ikinci yarısında İran'da uygulanmaya başlanmıştır. Aşağıda daha ayrıntılı olarak görüleceği üzere, medreseler başlangıçta devletler

⁵⁰ Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, Oxford University Press, Printed in Great Britain, "THE E. J. W. GIRB MEMORIAL", (London, 1928), s. 120-243

⁵¹ Bartold, İstoriya kulturnoy zhizni Turkestana, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, (Leningrad, 1927), s.

tarafından değil, genellikle muhalif gruplar tarafından tasavvufî ribatlar gibi bağımsız yapılar şeklinde kurulmuşlardır.⁵²

Rusya mezhepler oluşumunu kendi lehine ustaca kullanmıştır. Örneğin, Rusya'nın Buhara üzerindeki etkisini artırdığı bir dönemdeki mezhepsel gerilimi yatıştıran barış elçisi olarak takdim eden şu olay önemli bir ipucu taşır. Olay, 1910 yılının Ocak ayında, Emir'in hükümdarlığının son yılında Buhara'da bazı karışıklıklar meydana geldi. Bu olaylar, Rus basınında farklı şekillerde yorumlandı: Kimileri bunları yalnızca Emir'in yeni uygulamalarına ve Şii kökenli Pers memurlarına başlarında Kuşbegi Astanakul olmak üzere karşı yöneltilmiş Sünnî dinsel fanatizmin bir dışavurumu olarak değerlendirdi. Diğerlerine göre ise, isyanın asıl sebebi Şii memurların halktan topladığı ağır vergiler ve genel olarak yönetim sisteminin 1910 yılı itibariyle hâlâ 1868'deki haliyle kalmış olmasıydı.⁵³

Bu huzursuzluklar Rus birlikleri tarafından bastırıldı. Rus generali Lilienthal'in komutasındaki kuvvetler, olayların ardından sembolik bir sahne düzenledi: Her iki mezhebin (Sünnî ve Şîî) önde gelen temsilcileri el sıkışarak barışmak zorunda bırakıldılar. Olaylar sonrasında herhangi bir yargı süreci başlatılmadı ve mevcut yönetim sistemi aynen sürdürüldü. Ayaklanan halk ise görünüşe göre Kuşbegi'nin görevden alınmasından memnun kaldı. Ayrıca, Şehrisebz Beyi gibi olaylar sırasında halkı yatıştırmaya çalışan bazı diğer devlet görevlileri hakkında da olumlu görüşler dile getirdiler. Aynı yıl tahta çıkan ve olaylar sırasında Buhara'ya gelen veliahtın hayatı ise hiçbir şekilde tehlikeye girmemişti.⁵⁴ Rusya, bu tür iç karışıklıkları istikrar gerekçesiyle kendi askeri müdahalesine zemin yapmakta, fakat müdahale sonrası esas yönetim yapısını değiştirmemektedir. Bu olay, hem iç yapısal sorunların hem de sömürgeci güçlerin

⁵² Bartold, İstoriya kulturnoy zhizni Turkestana, s. 53

⁵³ Bartold, İstoriya kulturnoy zhizni Turkestana, s. 245

⁵⁴ Bartold, İstoriya kulturnoy zhizni Turkestana, s. 246

envanterci hegemonik stratejilerinin kesişiminde yer alan tipik bir örnektir. Mezhepsel gerilimler, yönetim zafiyetleri ve dış müdahale birleşerek bir "kontrollü istikrarsızlık" durumu yaratmıştır. Bu durum, daha sonraki dönemde Rusya'nın Orta Asya'daki halkları yönetme tarzının ipuçlarını da taşır.

2.2. Hegemonik Stratejiyi Sürdürebilme Çabası Olarak İnşacı Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları

E.A. Malov, Rus oryantalizminin başka bir önemli temsilcisi olarak, Orta Asya'nın kültürel ve sosyal yapısını yeniden dizayn etme çabasıyla öne çıkar. Malov, bölgedeki yerel halkların dillerini, edebiyatını ve folklorunu inceleyerek, bu kültürel unsurları Rus hegemonyası altında yeniden yapılandırmayı amaçlamıştır. Onun çalışmaları, Rusya'nın bölgedeki otoritesini güçlendirmek için bir araç olarak kullanılmış ve bölgeyi Rusya'nın siyasi ve kültürel etkisi altına sokma çabalarını yansıtmıştır.

Efimiy Aleksandroviç Malov, 20 Ocak 1835'te Simbirsk vilayetinin Sengileevski uyezdine bağlı Terenga köyünde memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi ve ağabeyi rahip Nikifor Malov tarafından yetiştirildi. Efimiy Malov Simbirsk'te Din (Hıristiyan dini) üzerine eğitim gördü ve seminer (özel papaz okulu) aldı. Malov 1858 yılında 23 yaşındayken Kazan İlahiyat Akademisini kazandı (KDA/KİA kısaltılmış haliyle devam edecek) ve 1862 yılında mezun oldu. O zamandan itibaren hayatının sonuna kadar Malov'un hayatı Kazan ile bağlantılı olmuştur. Mezun olduğu yıl, Akademi'nin 9'cu akademik yılının sonuna denk gelmektedir. 1854 yılında KİA'de açılan Anti-Müslüman Misyonerlik Bölümü'nün Misyonerlik Konuları Alanında 4 yıllık bir kursu tamamladı.⁵⁵

⁵⁵ Otdelenie Missionerskih pretmetov, Protivimusulmanskoe misionerskoye otdeleniye.

Malov henüz Simbirsk İlahiyat okulunda öğrenciyken misyonerlik sorunlarıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladı. Hocası G. Sablukov'a göre Malov, Müslüman karşıtı misyonerlik faaliyeti bölümündeki öğrencileri arasında «en çalışkanıydı». Öğrencilik hayatının bir dönemini anlatan günlüklerinin içeriği, şimdiye kadar akademik literatürde bilinmeyen tez konusunun hikayesine ışık tutuyor. Malov, geleceğin Smolensk Piskoposu John'un rektörlüğü sırasında KİA'da okudu. Bu bilgi kırıntıları sayesinde Malov'un eğitim süreci, çalıştığı konular, okuduğu literatür ile ilgili bilgiler içermektedir.

Malov tezini G.S. Sablukov'un danışmanlığında yazdı. Çalışmanın konusu Piskopos John tarafından önerilmiş ve «Rusya'da Müslümanlığın Tarihi» olarak belirlenmiştir. Malov 1862 yılında Akademi'den yüksek lisans derecesiyle mezun oldu. Malov bu dereceyi Alman oryantalist Gustav Weil'in «Historische-kritische Einleitung in den Koran» adlı eserini «Weil's istorische-kritische Einleitung in den Koran/Weil'in/ Kur'an'a Tarihsel-Eleştirel Giriş» adıyla çevirerek misyonerlik literatürüne önemli bir katkıda bulunduğu için aldı.⁵⁶

Malov, Kazan İlahiyat Akademisi'nden mezuniyetinin ardından öğretmenlik ve idari görevlerde bulunmuş, 1863'ten itibaren Müslüman Karşıtı Misyonerlik Bölümü'nde İlminskiy'nin önerisiyle öğretim üyesi olmuştur. Tatarca ve Çuvaşça gibi bölge halklarının dillerini öğrenmiş, İbranice öğretmenliği yapmış ve farklı eğitim kurumlarında din öğretmenliği görevleri üstlenmiştir. İlminskiy'nin önerdiği resmi görevi kabul etmese de, köy okulları ve İnorodik Öğretmenler Semineri gibi alanlarda önemli katkılar sağlamıştır. Yaklaşık 1,5 yıl süren bu çalışmaları Malov'un eğitim misyonuna bağlılığını göstermektedir.⁵⁷

⁵⁶ İstorika kriticheskoe v vedeniye v Koran, perevod s nemeskogo yazıka "A.Malov", Kazan, 1875. Missionerski protivimusulmanski zbornik vipusk VI.

⁵⁷ Pamyatka Malova iz teologicheski uchilishhe dlya devochek 9.5.1871-1873

Malov, Kazan İlahiyat Akademisi'nde aldığı kapsamlı eğitimin ardından çeşitli idari ve akademik görevlerde bulunmuş; rektör yardımcılığı, inşaat komitesi sekreterliği ve anti-Müslüman bölüm başkanlığı yapmıştır. İncil arkeolojisi dersi vermiş, matematikten dillere kadar geniş bir alanda dersler yürütmüştür. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında, halkların dillerine olan hâkimiyeti ve dilbilimsel yetkinliği dikkat çekmiştir. Ruhban okullarındaki dil eğitimi geleneği içinde İbranice'nin müfredata girmesiyle birlikte bu alana olan ilgisini öğrencilik yıllarından itibaren sürdürmüştür.⁵⁸

İlminskiy'nin 1842'de yeniden örgütlenen KİA'de misyonerlik çalışmalarına E. Malov'u ortak olarak dahil etmesi, Malov'un bilgi düzeyine duyulan saygının bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Malov ve İlminskiy'nin ortak faaliyetleri Malov'un ölümüne kadar devam etti. Malov'un 1871-1891 yılları arasındaki günlükleri bu faaliyetin gerçek tanıklarındır. Malov'un en güçlü yanlarından biri Yahudi teolijisi konusundaki bilgisiydi. Malov, 1870 yılında Akademisi'nin yeni tüzüğüne kararnameye göre, teoloji bölümünün Müslüman karşıtı bölümünden yeni açılan Yahudi dili ve İncil arkeolojisi kürsüsüne geçti ve burada Yahudi ve Hıristiyan doktrinini karşılaştırarak ikincisinin yani Hıristiyan doktrininin avantajlarını kanıtladı. Yahudi dili ve İncil Arkeolojisi kürsüsünün gelişiminde önemli bir rol oynayan Malov, 15 Ağustos 1884'e kadar bu kürsüde çalışmaya devam etti. Malov 14 yıl boyunca kendi isteğiyle geçtiği Yahudi dili ve İncil Arkeolojisi bölümünde çalıştı. Ancak bu, Malov'un Müslüman karşıtı bölümüyle alakası kesildiği anlamına gelmiyor. Malov, İlminskiy ve Mirotvortsev ile birlikte, Sinod'un akademideki misyonerlik bölümlerine ilişkin tutumunu protesto etmek için görevlerinden ayrıldı. Protestolarını dile getirdikleri bir rapor yazdılar, ancak Sinod bunu dikkate bile almadı ve buda onları bu adımı atmaya itti. Yeni 1870 tüzüğüne göre, Müslüman karşıtı bölüm önemini büyük ölçüde yitirdi. Bu bölümde daha fazla yer almak

⁵⁸ Pamyatka Malova iz teologicheski uchilische dlya devochek 9.5.1871-1873

istemeyen İlminskiy Akademi'den istifa etti, Malov ise İbrani dili ve İncil arkeolojisi kürsüsüne geçti. İmperyalist mantıkla Orta Asya coğrafyalarında ilerleyen Rusya, bölgedeki Türk tehlikesinin bertaraf edilmesi için en önemli yolun Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma'dan geçtiğini düşünmüştür. Hive Hanlığı'nın 1715'te işgaliyle Orta Asya'daki yayulmacılığını başlatan Rusya, kısa bir süre sonra Ruslaştırma – Hristiyanlaştırma çalışmalarına da başlamıştır. Rus misyonerlik teşkilatı Altay bölgesindeki Şamanist inançlı Türkleri kendilerine hedef seçmiş ve 1830 yılında Altay'a ilk misyonerlik teşkilatını kurup birçok Şamanist Türkü Hristiyanlaştırmıştır.⁵⁹

Kazak halkı kendi dini deneyimleri ışığında değil, kendileri hakkındaki etnografik literatür temelinde tanımlamaktadır.⁶⁰ Bölgede 1856 ve 1858 yıllarında yeni misyoner istasyonları kurulmuştur. N.İ.İlminsky'nin mimarı olduğu Hristiyanlaştırma girişimleri doğrultusunda 1870'li yıllarda Kazan bölgesine farklı seviyelerde birçok okul açılır. Rusça ise nu okullarda zorunlu hale getirilir. Amaç ise İlminskiy'e göre Rus olmayan milletleri eğitim yoluyla Ruslara yaklaştırmaktır. «Ruslar dinsel ve kültürel eritme politikaları çerçevesinde Müslüman ya da Animist Tatarları eğitim; propaganda ve çeşitli yöntemler kullanarak Hristiyanlaştırma çabalarını 1905 yılına kadar sürdürmüş ve 200 bine yakın Tatar Hristiyanlığı kabul etmiştir».⁶¹

Halbuki 1830'lardan itibaren cami sayısı artmıştır. Eğer 1833'te 4.785 cami varsa, 1845'te cami sayısı 6.763'e ulaşmıştır. “Bunlardan vilayetlerde: Orenburg - 1 714, Nijniy Novgorod - 31, Kazan - 688, Saratov - 124, Simbirsk - 153, Tambovskoy - 19, Penzensky - 70, Astrahanskoy - 74, Vyatkoy- 117, Permskoy - 143, Tavrisesky bölgesinde - 1 652” birçok cami bulunmaktaydı.⁶²

⁵⁹ Pamyatka Malova iz teologicheski uchilische dlya devochek 9.5.1871-1873.

⁶⁰ <https://www.caa-network.org/archives/6491>.

⁶¹ Baharoğlu, Oryantalizm İslam ve Türkler, s. 132.

⁶² E. A. Malov, O tatarskih mechetyah v Rossi (Kazan, 1868), s. 71.

Malov'un Müslüman karşıtı bölümdeki boşalan yerine, yüksek lisans tezini savunmuş olan 1870 KİA mezunu Doçent N.P. Ostroumov geldi. Tambov Ruhban Okulu mezunu olan Ostroumov, 29 Eylül 1870'te anti-Müslüman bölümüne öğretmen olarak atandı. Bu görevde Temmuz 1877'ye kadar devam etti. Ondan sonra bu göreve 1878'de, Müslüman karşıtı bölümün başkanlığı görevini Mihayil Maşanov üstlendi. Ostroumov ise 1883-1917 yılları arasında Taşkent'teki gazete yönetimine geçti. İlminskiy'nin yolunda bir siyaset takip eden Ostroumov, gazetenin dilini, kasıtlı olarak Tacikçe'nin büyük etkisi altındaki Özbek şehir ağızlarına yaklaştırarak Türkistan'ın ortak yazı dilini, yani Çağatayca temelli yazı dilini diğer Türk lehçelerinden uzaklaştırdı. Bu siyasetin etkisi günümüzdeki Özbek yazı dilinde de kendisini göstermektedir. ⁶³

İslam araştırmaları alanında da büyük etkisi olan akademisyen V.R. Rozen, Rus doğubilimi tarihinin XIX. yüzyılın son son otuz yılı ile XX. yüzyılın başları arasındaki dönemde önemli bir yere sahiptir. Rozen, Petersburg Üniversitesi'nin doğu dilleri fakültesinde, daha sonra da yurtdışında öğrenim görüp, Batı Avrupa'nın bilimsel düşünce ve anlayışlarının en sadık yayıcısı olduktan sonra, önemli birçok Avrupalı oryantalist ve İslam araştırmacısıyla (İ.Goldtsier, Şeref, Gue, E.Broun, M.Hautsma vd.) düşünsel doğrultuda yakınlaştı, Petersburglu Arap kültürü uzmanları arasında saygın bir yer edindi. ⁶⁴

Radloff'un konusu ise daha başkadır. O, 81 yıllık ömrünün 60 yılını Türkoloji araştırmalarına vermiş ve nu alanda kırk civarında eser yayımlamıştır. Orta Asya Türklerini Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin fikir babası olan N.İ.İlminsky'le yakın işbirliği içinde olan Radloff 1872 – 1884 yılları arasında Müslüman mektepleri müfettişi olarak Altaylar, Sibriya, Kazan, Mogolstan, Kırım, Ufa gibi bölgelerde bulunmuş ve Rus hükümetine çeşitli konularda gizli raporlar sunmuştur. Radloff, bu

⁶³ Y. Akpınar, İsmail Gaspıralı Fikri Eserleri (İstanbul, 2019), s. 233.

⁶⁴ N. A. Smirnov, Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri, çev. A. Berberoğlu (İstanbul, 2005), s.115.

raporlarda Rusça'nın medreselerde zorunlu olarak okutulmasını, direnecek medrese hocalarının sürülmesini, eğitime dikkat edilmesini Rus hükümetine önermiştir. Elbette sömürge yönetimi yabancıları Avrupalılar düzeyinde eğitmeyi planlamıyordu. Taşkent erkek spor müdürü N.P. Ostroumov 1884'te şöyle yazıyordu: “İngiliz Hindistan'ı deneyimi bize yararlı işler için aşırı hevesin zarar verebileceğini ve bu nedenle yerlilerin eğitimine özel bir dikkatle yaklaşılması gerektiğini öğretiyor. Siyasi nedenlerle, yerlilerin zihinsel gelişimde yerli Rus nüfusunu geçmesine izin vermememiz gerek, tıpkı cehalet içinde katılışmalarına izin vermenin imkansız olduğu gibi”.⁶⁵

Malov'un Kazan İlahiyat Akademisi'ndeki (KİA) kariyeri, XIX. yüzyıl sonlarında Rus Ortodoks misyonerlik faaliyetlerinin ideolojik ve kurumsal yapısını yansıtan çarpıcı bir örnektir. Malov, Tatar kürsüsü üzerinden yürütülen anti-Müslüman misyonerlik faaliyetlerinde hem akademik hem de dinî kimliğiyle etkili olmuş, Tatar ve diğer yerli Müslüman halklara karşı Hristiyanlaştırma politikalarının teorik altyapısını oluşturmuştur. Malov'un olağanüstü profesörlükle ödüllendirilmesi, Rus devletinin bu tür faaliyetlere verdiği yüksek önemin göstergesidir.⁶⁶

Rus oryantalistlerinin İslam mezheplerine dair çalışmalarında «inşacı yaklaşım», İslam'ın ve mezheplerinin algılanışını şekillendirme amacıyla stratejik bir araç olarak kullanılmıştır. Bu yaklaşım, özellikle Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemlerinde İslam dünyası üzerinde siyasi, ideolojik ve kültürel hegemonya kurma stratejilerinin bir parçası olmuştur. İnşacı yaklaşım, İslam mezheplerinin yalnızca akademik bir nesne olarak ele alınmasından ziyade, Rusya'nın bölgesel politikalarını destekleyecek bir araç olarak yorumlanmasını içermiştir.

⁶⁵ N. P. Ostroumov, *Kolebaniya vo vzglyadakh na obrazovaniye tuzemtsev v Turkestankraye // Kaufmanskiy sbornik* (Moskova, 1910), s. 159.

⁶⁶ Saime Selenga Gökgöz, *İslam karşıtı misyon hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov, Hacettepe Üniversitesi, doktora tezi*, (Ankara, 2003), s. 62

Malov'un aynı hassasiyetle, özellikle yarı resmî misyoner tarikatı olarak kendisinin İlahiyat Akademisi'nde Misyoner Bilimleri Bölümü'nde, önce hocası sonra ölümüne kadar meslektaşısı olan İl'minskiy'in Kazan merkezinde kurucuları arasında yer aldıkları Aziz Guriy Tarikatı'nın (1867) kuruluşundan itibaren, bir misyoner stratejisi olarak uygulamaya taşıdığı, Rus olmayan unsurun çeşitliliğine bağlı olarak yalnızca İdil-Ural'ın değil Sibiryaya, Altay ve Baykal ötesi misyon alanları için de Krill esaslı ana dillere göre inşa edilen alfabe sistemine dayanarak Hristiyan iman-itikat kitaplarının sistemli tercümesinde de etkili olan bir misyoner olduğu dikkati çeker. Onun bir saha misyoneri olarak, misyoner çevresi tarafından "misyoner dilleri" olarak da adlandırılan gelen inorodets saha dillerinin konuşurları yerli cemaat köy rahiplerinden saha etnograflarına uzanan ilişki düzeni içinde bilgi ağını inşa ettiği görülür.⁶⁷ Rus misyonerliğinin XIX. yüzyılda nasıl sistematik ve stratejik bir yapıya büründüğünü göstermektedir. Aziz Guriy Tarikatı gibi yapılar üzerinden yürütülen bu faaliyetler, sadece dinî değil aynı zamanda dilsel ve kültürel bir dönüşümü hedeflemiştir. Kiril alfabesine dayalı yazı sistemlerinin yerli dillere uyarlanması, Hristiyan öğretilerin aktarımını kolaylaştırırken aynı zamanda Rus merkezli bir bilgi düzeni inşa etmiştir. Malov gibi figürler, akademik bilgi üretimi ile saha misyonerliğini birleştirerek bu sürecin hem taşıyıcısı hem uygulayıcısı olmuşlardır. Misyonerler yerli halklarla kurdukları ilişkilerle, yalnızca dinî değil, kültürel ve toplumsal bir tahakküm ağı kurmuşlardır. Bu yönüyle metin, dil, din ve bilgi üretiminin kolonyal bir stratejiyle nasıl iç içe geçtiğini ortaya koyar.

İşte bu çerçevede, Malov'un Kazan sahasındaki faaliyetleri, dinler arası karşılaşmaların yarattığı dönüşüm sürecini anlamak açısından özgül bir vaka sunar. Onun Müslüman Tatar öğrencilerle, özellikle Sahip Girey Ahmerov'la kurduğu ilişkiler, bireysel ihtida (dinden dönme) olaylarının ardındaki daha geniş entelektüel, sosyal ve

⁶⁷ Gökgöz, Etnofrafa karşı rahibin 'Gözü' yada Kazan'da Misyoner Etnografyasını kurmak, Modern Türklük Araştırmalar dergisi c. II, sayı 1, s. 140

politik bağlamları da göz önüne sererek analiz edilmiştir. Sohbet odaklı misyonerlik modeli hem bireyler düzeyinde etkili olmuş hem de bu etkiye karşı geliştirilen tepkiler, Tatar medreselerinin direnci ve entelektüel savunma stratejileriyle şekillenmiştir.⁶⁸ Bu çalışma, yalnızca Ahmerov'un ihtidası değil, Malov'un misyoner stratejisinin Müslüman Tatar entelijensiyası üzerindeki etkisini görünür kılmaktadır. Böylece çalışma, din değiştirme olgusunu bireysel bir tercihten ziyade, dönemin hegemonik, kültürel ve ideolojik dinamiklerinin içine yerleştirerek analiz sunar. Ancak bu süreçte bilimsel objektifliğin yitirilmesi, Rus oryantalizmine dair çalışmaların güvenilirliğini sorgulanır hale getirmiştir.

Sonuç olarak Oryantalizmin mantığını açıkça ortaya koyan Barthold ve tüm oryantalist – Türkologların çalışmaları emperyalizm amacı taşımaktadır. Rus hükümetleri ise bu çalışmaları kullanmasını iyi bilmiştir ve harekete geçmiştir.⁶⁹ Rus hükümetlerinin bu akademik üretimi araçsallaştırarak Türk ve Müslüman halklar üzerindeki kontrolünü pekiştirdiği değerlendirilir. Bu bağlamda, bilimsel çalışmaların politikaya hizmet eden ideolojik araçlara dönüşebileceği açıkça ortaya konur.

2.3. Hegemonik Tavrın Özeleştirisi Olarak Anlayıcı Yaklaşım ve İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarındaki Yansımaları

Lev Gumilyov, Türkistan coğrafyasındaki halklara ve kültürlere ötekileştirici bir bakış açısıyla değil, anlama ve empati kurma çabasıyla yaklaşmıştır. Onun çalışmaları, bölgedeki etnik grupların tarihine ve kültürel dinamiklerine derin bir saygı ve ilgi göstermiştir. Gumilyov'un bu yaklaşımı, Rus oryantalizmi içinde daha insancıl ve diyalog

⁶⁸ Gökgöz, Misyoner Rahip Yevfimi Malov'un Şakirtle Sohbeti: Çarlık Rusyası'nda Ortodoks Misyon Siyasetinin Araçları, Volga-Ural bölgesinde İslam medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu tebliğleri, (İstanbul, 2008), s. 413

⁶⁹ Baharoğlu, Oryantalizm İslam ve Türkler, s. 131.

temelli bir eğilimi temsil eder ve bölgenin yerel halklarının perspektiflerini ve deneyimlerini anlamaya yönelik önemli bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Lev Nikolayeviç Gumilyov, disiplinlerarası yaklaşımıyla Avrasya'yı tarihsel, kültürel ve etnik bir bütün olarak kavrayan özgün bir bilim insanıdır. Türkoloji ile Slavistik'i sentezleyerek oryantalist kalıpları aşan Gumilyov, tarih, coğrafya, etnoloji ve antropolojiyi bir araya getirerek Avrasyacılığa özgün bir kuramsal temel kazandırmıştır. Onun çalışmaları yalnızca akademik değil, siyasi düzeyde de etkili olmuş; özellikle Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev'in Avrasyacı politikalarıyla uyum göstermiştir. Gumilyov'un mirası, Sovyet sonrası Avrasya'da hem entelektüel hem jeopolitik bir referans olarak önemini korumaktadır.⁷⁰

Türk halklarına ilişkin olumlu görüşleri Gumilyov'un milli bir kimlik yaratma ve tarih oluşturma çabası içerisindeki Sovyet ardılı Türk Cumhuriyetlerinde, Tataristan'da ve Batı Moğolları Oyratların RF'deki iki Cumhuriyetlerden biri olan Kalmukya'da itibar görmesini sağladı. Kazakistan'da Avrasya Gumilyov Üniversitesi açıldı, Altay dağlarındaki bir zirveye adı verildi, Tataristan'ın başkenti Kazan'da büstü dikildi, Kalmukya'nın başkenti Elista'da bir sokağa ismi konuldu.⁷¹

Gumilyov, klasik tarihçiliğin sınırlarını aşan, Avrasyacı düşünceyi bilimsel temele oturtan özgün bir tarihçi-şarkiyatçıdır. Eski Türkler ve Hunlar üzerine yoğunlaşmış olsa da, tek bir dili, bölgeyi ya da etnik grubu değil, Avrasya'nın tamamını kültürel ve tarihsel bir bütün olarak ele almıştır. Türkoloji ile karıştırılsa da, filolojik değil, tarihsel-sosyolojik ve coğrafi bir yaklaşıma sahiptir. Disiplinlerarası yaklaşımıyla sadece tarih değil, doğa bilimleri, psikoloji ve kültür bilimleriyle de ilgilenmiş, Slav-Türk ilişkilerini çatışma değil, dostluk zemininde yorumlamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımıyla

⁷⁰ L.N. Perepiska ve N. V. Gumileva, Timofeyev-Resovskiy i yego uchenik N.V. Glotov. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. Pod. red. F.I. Kurkchi. Izdatel'stvo «DI-DIK», (Moskova, 1997), s. 622

⁷¹ Dilmaç, Rusya'nın Ruh Efsane İle Gerçek Arasında, s. 231

erken dönem Avrasyacıların izinden gitmiş, ancak onların fikirlerini teoriden pratiğe taşıyan kişi olmuştur. Gumilyov, sadece akademik değil, jeopolitik anlamda da etkili bir figür olarak "Avrasyacıların son temsilcisi" sayılmakta, düşüncesi günümüzde yeniden yorumlanarak sürdürülmektedir. Bu yönüyle hem tarih hem de kimlik inşasında kalıcı bir figürdür.⁷²

Gumilyov'un bilimsel kimliği klasik oryantalist ya da dar anlamda Türkolog kalıplarına sığmaz. Her ne kadar Hunlar, Hazarlar ve Eski Türkler üzerine odaklanmış olsa da, ne dilbilimsel filolojiye ne de tek bir coğrafi alana hapsolmuştur. Onun ilgi alanı tüm Avrasya'dır. Tarih, coğrafya, etnoloji, kültür çalışmaları ve hatta doğa bilimleriyle örülü çalışmaları, onu disiplinlerarası düşüncenin Sovyetler içindeki en özgün temsilcilerinden biri hâline getirir. Trubetskoy, Saviskiy gibi erken Avrasyacıların başlattığı çizgiyi kuramsal düzeyde derinleştirerek, Gumilyov, klasik oryantalist gelenekleri aşarak, Avrasya'yı bir medeniyet projesi olarak kavrayan, Türk ve Slav dünyaları arasında bilimsel köprüler kuran, yalnızca geçmişi anlamaya değil, geleceği inşa etmeye çalışan bir düşünürdür. Bugün onun adıyla anılan Avrasyacılık, hem bilimsel bir vizyon hem de jeopolitik bir strateji olarak yaşamaya devam etmektedir.⁷³

Gumilyov, 1946'larda güçlü bir bilimsel donanıma sahip olmasına rağmen üç kez tutuklanmış, en son 1948'de "karşı-devrimcilik" suçlamasıyla 10 yıl hapis cezası almıştır. 1956'da serbest kalmış, 1957'de "Hunlar Tarihi" çalışmasını tamamlamaya başlamıştır. Yaşadığı tüm baskılara rağmen bilime bağlı kalmış, tarihi araştırmalarını sürdürerek entelektüel direnişin simgesi olmuştur. Sovyet baskı rejimine rağmen tarih yazımında özgün katkılar sunmuştur.⁷⁴

⁷² A.I. Chistobayev, *Etnogeneticheskie i geopoliticheskie vozzreniya L.N. Gumilyova v realiyah 21-go veka*, (St. Petersburg, 2021), s. 192

⁷³ L. N. Gumilev, *On ishchet vymyshlennoye korolevstvo* (Moskova, 1997), s. 457.

⁷⁴ L. N. Gumilev, *Khunnu* (Moskova, 1960), s. 312

Lev Gumilyov'un 1950'lerin sonlarında yayımladığı Hunlar Tarihi adlı eseri, tarihçiler ve filologlar arasında yöntem ve yaklaşım farklarını gündeme taşıyarak önemli bir tartışma başlatmıştır. Bu eser, yalnızca Hunlara dair bilgi sunmakla kalmamış, tarih yazımında disiplinler arası bakışın önemini de vurgulamıştır. Türkoloji alanında, onun kadar derin düşünen ve tarihsel sentez kurabilen bir araştırmacının çıkması nadir bir durumdur. Gumilyov'un ilk kitabını 48 yaşında yayımlamış olması, geç de olsa bilimsel sahaya güçlü bir giriş yaptığını ve özgün yaklaşımıyla akademik dünyada dikkat çektiğini göstermektedir.⁷⁵

Gumilyov'un 1967'de yayımlanan Eski Türkler eseri, özgün yaklaşımı, bilgi birikimi ve anlatım diliyle geniş bir etki yaratmış, bilim çevresinde kendine has bir okuyucu kitlesi oluşturmuştur. En önemlisi ise Gumilev'in göçebe halkları ve onların kültürlerini yüceltmesidir. Bir bakıma Gumilev'in 'tarihi', göçebelerin vahşi ve barbar olduklarına dair yaygın olan 'kara mitolojiye' karşı açılmış entelektüel bir savaştır. Bu bağlamda onların barışçıl olduklarına dair inancı sonsuzdur.⁷⁶

Yasaklı veya sınırlı basılmış birçok eseri, zamanla yeniden keşfedilip yayımlanmış; Avrasyacılık çerçevesinde hem Türk dünyasında hem de Batı'da akademik ilgiyi sürdürmüştür. Özellikle Marlene Laruelle gibi araştırmacılar, Gumilyov'un mirasını anlamada önemli katkılar sunmuştur,⁷⁷ Aleksandr Dugin ise, Avrasyacılığı Rusya'nın içerisinde ayrışan sağ ve sol cenahları bir araya getirme aracı olarak kullanmışlar ve bu konuda önemli bir başarı sağlamışlardır.⁷⁸

⁷⁵ L. N. Gumilev, Gunny (Moskova-Kazakhstan, 1998)

⁷⁶ Meşdi İsmayilov, Avrasyacı Lev N. Gumilev'in tarih görüşünde Türk etnosunun etnogenezisi meselesi, Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID), I/1, 1-27, (İstanbul, 2012), s. 3

⁷⁷ M. Laryuel, "Kogda na intellektual'nuyu sobstvennost' nalagayetsya arest ili L.N. Gumilev i P.N. Savitskiy Yevraziyskiy vestnik", Vypusk 4/15 (2001), s. 14

⁷⁸ A. Özkan, Aleksandr Dugin'in Afganistan ve Suriye özelinde bölgesel ve küresel güvenlik analizleri, (Kütahya, 2023), s. 185

Gumilyov'un yetiştiği ortam, hem büyük edebi miras hem de derin trajedilerle şekillenmiş. Ünlü şair anne-babası, Rus edebiyatının önemli figürleri olmalarına rağmen, kişisel hayatlarında yaşadıkları zorluklar ve siyasi baskılar, Gumilyov'un hayatını ve dünyaya bakışını derinden etkilemiştir. Bu karmaşık ve sancılı geçmiş, onun eserlerine de yansımış, tarih ve kültür analizlerinde özgün ve çok katmanlı bir perspektif sunmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁹

Babası Nikolay Gumilyov, 1886'da Kornstad'ta doğdu, çocukluğunu Sarskoe'de geçirdi. Paris'te eğitim alıp «Put kongvistadorov» ve «Romantiçiskiye sveti» gibi eserlerini yayımladı, dergi çıkardı. Rusya'ya dönüp hukuk ve tarih-filoloji okudu, 1909'da «Apollo» dergisinde önemli bir figür oldu.⁸⁰

Nikolay Stepanoviç Gumilyov, Doğu medeniyetine duyduğu derin ilgiyle tanınır; şiirlerinde gerçek vatanını Avrasya coğrafyasında arar. Oğlu Lev Nikolayeviç, babasının Avrasya kültürüne bağlılığını vurgular. Lev'in annesi Anna Ahmatova ise, iddialara göre Cengiz Han soyundan gelen bir ailedendir. Lev Gumilyov, kendini hem Rus hem de Tatar kökenli olarak tanımlamış, özellikle Sibiry ve Orta Asya halklarına olan ilgisi bilimsel çalışmalarına yansımıştır. Lev, çocukluğunu Odessa yakınlarındaki Bolşoy Fontan'da geçirip, ardından Sarskoe'ye taşınmış, 16 yaşında St. Petersburg'a yerleşmiştir.⁸¹

Anna Ahmatova, Kiev Üniversitesi'nde hukuk eğitimi almış ve edebiyat dünyasına 1912'de yayımladığı ilk şiir kitabı "Kesh" ile adım atmıştır. Lirik minyatür tarzının ustası olarak tanınan Ahmatova'nın şiirlerinde Türk-Asya kültürüne dair güçlü izler, duygusal derinlik ve estetik bir incelik göze çarpar. Bu yönüyle dikkat çeken şairin eserleri uzun süre sansüre uğramış ve yayımına izin verilmemiştir.⁸² Anna Ahmatova,

⁷⁹ Abdimanapov, Gumilevtin omiri men gylimi kyzmeti, s. 18.

⁸⁰ Z. N. Gumileva: vospominaniya sovremennikov (St. Petersburg, 1991).

⁸¹ V. A. Chernykh, Istoriya zhizni i tvorchestva Anny Akhmatovoy (Moskova, 2008).

⁸² E. Feinstein, Anna of All the Russias-The life of Anna Akhmatova (2007), s. 146

Doğu ve Batı şiir geleneklerini özgün üslubuyla harmanlayan bir şair olarak uluslararası tanınırlık kazanmış, "Zaman Akımı" adlı eseriyle İtalya'da edebiyat ödülüne layık görülmüştür. 1910'da N.S. Gumilyov'la evlenen Anna'nın oğlu Lev Nikolayeviç 1912'de dünyaya gelmiştir. I. Dünya Savaşı, babasının orduya katılması ve siyasi çalkantılar Lev'in çocukluğunu zorlaştırmış, ancak bu zorluklar onun etnogenez ve Avrasya kültürüne olan bilimsel ilgisini şekillendirmiştir.⁸³ Lev, henüz 9 yaşındayken babası Nikolay Stepanoviç'in idamıyla yetim kaldı. Babasının ölümü onda derin izler bıraktı. 1991'deki bir röportajında, evdeki sessizlik ve gizli konuşmalarla gerçeği fark ettiğini anlatır. Babasının masumiyetine inanan ailesi bu acıyla yaşarken, N.S. Gumilyov'un asilzade oluşu da Lev'in hayatında sürekli bir engel olarak karşısına çıkmıştır.⁸⁴

Lev'in asil bir şairin oğlu olması, hayatı boyunca birçok zorluğa yol açtı. 1924'te okuldan belge alamaması üzerine büyükannesi, annesi Anna Ahmatova'ya, Lev'in doğum belgesinde "asilzade oğlu" ifadesinin yer almaması gerektiğini, aksi takdirde eğitim hayatının engelleneceğini yazdı. Henüz 12 yaşında olan Lev için bu, sınıfsal ayrımın ilk somut örneğiydi. Çocukluğunda en çok ilgiyi büyükannesi Anna İvanovna'dan gördü; hatta anne-babası boşandığında, büyükannesi Lev'i yanına aldı.⁸⁵

Anna İvanovna, Lev'i hayatı boyunca kederden uzak tutmaya çalıştı; bu, ona duyduğu derin sevginin göstergesiydi. Mütevazı bir yaşam süren büyükanne, Lev'e hem maddi hem manevi destek oldu. 1921'de baba N. S. Gumilyov, Bejesk'e gelip oğluna veda etti; bu, Lev'in babasını son görüşüydü. Aynı yıl babası Sovyet karşıtı komplo

⁸³ Abdimanapov, Gumilevtin omiri men gylymi kyzmeti, s. 17.

⁸⁴ S. Luknitskiy, Delo Gumilova (Moskova, 1996), s. 23.

⁸⁵ Luknitskiy, Delo Gumilova, s. 163.

suçlamasıyla idam edildi. Bu olay, Lev'in hayatında derin bir iz bıraktı ve onun için dünyayı daralttı.⁸⁶

Lev, "militarist" olmakla ve eski Doğu kültürünü yüceltmekle suçlandı. Babasının ölümünden sonra annesi, Lev'in Bejesk'teki büyükannesinin yanında mı kalacağına karar vermek üzere geldi ve zorlu koşullar nedeniyle onun yanında kalmasına karar verildi. Büyükannesi Lev'i sevgiyle büyüttü; disiplinli, sessiz bir çocuktur. Onu Hristiyan inancı doğrultusunda yetiştirdi. Hayatındaki zorluklara karşı direncini, büyükannesinin sevgisi ve terbiyesi şekillendirdi. M. Ardov'un ifadesiyle, Lev Gumilyov entelektüel çevrede dine inancı olan nadir bilim insanlarından biriydi.⁸⁷

Lev, Bejesk'teki №1 okulda zayıf eğitim koşulları altında okudu. Okulda kitap eksikliği ve sıkıcı dersler nedeniyle 9. sınıfı Leningrad'da tekrar etmek zorunda kaldı. En çok etkilendiği öğretmeni A.M. Pereslegin'di; onun tarih ve edebiyat dersleri Lev'in ilgi alanlarını şekillendirdi. Tarihin müfredattan çıkarıldığı bu dönemde Lev, edebiyat ve sosyal bilimlerde başarıyla, matematik ve yabancı dilde zorlandı.⁸⁸

Lev, Bejesk'teki kütüphanelerde Reed, Verne, London, Shakespeare, Dumas ve diğer yazarların eserlerini okuyarak tarih ve coğrafyaya ilgi duymaya başladı. Özellikle antik Roma ve Bizans tarihi, Orta Doğu ve Avrupa üzerine okudukları tarihî bilincini şekillendirdi. Amerika kıtasıyla ilgili bilgisi sınırlıydı, ancak Aztek ve İnkalara duyduğu sempatiyle erken yaşta Avrupa merkezilik karşıtı bir tavır geliştirdi. Coğrafyaya ilgisi ise annesinin gönderdiği Almanca bir atlasla başladı; Almanca bilmemesine rağmen

⁸⁶ Abdimanapov, Gumilev'in omiri men gylmy kyzmeti, s. 19.

⁸⁷ M. Ardov, Legendarnaya Ordynka. «Noviy mir», 1994. N5. <http://www.levgumilev.spbu.ru>

⁸⁸ S. Senin. A.M. Pereslegin – nastavnik L. Gumileva. «Sankt-Peterburgskiy universitet», 1997, № 18 s. 16.

haritalarla çalışarak isimlendirme becerisi kazandı.⁸⁹ Lev, tarih alanından coğrafyaya geçerek bilimsel gelişimine katkı sağladı. Coğrafyacılar arasında kabul görmekte zorlandıysa da her iki alanda da başarı elde etti. Annesi Anna Ahmatova sayesinde Andrey Beliy, Pavel Florenskiy, Çijevskiy gibi dönemin entelektüellerini tanıdı. Şiire ve sanata yatkın bu çevre, Gumilyov'un kültürel ve manevi gelişiminde önemli rol oynadı.⁹⁰

Lev, 1926-1929 yıllarında Bejesk'te ortaokula devam etti, ardından 1929'da annesinin yanına Leningrad'a giderek burada №65 ortaokuldan mezun oldu. Herzen Pedagoji Enstitüsü'ne kabul edilmek istediysede ailesinin soylu geçmişi, Sovyet rejimi altında dezavantaj oluşturdu. Tüm zorluklara rağmen bilim tutkusu azalmadı. 1932-1962 yılları arasında 13 keşif gezisine katıldı; ancak maaşla katıldıklarını listeye eklemediği için sayının 21 olduğu belirtilir. 1931'deki Sayan jeoloji gezisinde Anna Daşkova ile tanıştı.⁹¹ Gumilyov, çocukluğundan itibaren Doğu kültürüne derin bir ilgi besliyordu. Transbaikal'da yaşanan bir olayı Anna Daşkova şöyle aktarıyor: "Lev, uyuyan yaşlı bir Buryat'ı rahatsız edilmemesi için uyardı: 'Bırakın rahat uyun. Aborijinlere saygı göstermek gerekir, çünkü onlar Moğol soyundandır.' Bunu ancak on yıl sonra tam olarak anladım; Lev gerçekten Moğolları çok severdi."⁹² Avrasyacıların öncüsü Gumilyov,⁹³ 1930'lardaki keşif gezileri, Gumilyov için önemli bir öğrenme süreciydi ve Leningrad'daki zor yaşamdan kaçış imkânı sundu. 1934'te Leningrad Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'ne girdi. Burada E. Tarle, V. Struve gibi ünlü bilim insanlarından ders aldı. Ancak genç Gumilyov'un hayalleri uzun sürmedi; 1934'te başladığı üniversiteyi

⁸⁹ A. İ. Chistobayev, Etnologi, operedivshi vremya: k 90 letiu L.N.Gumilov i 50 letiu K.P.İvanova sp.(2002). s.134

⁹⁰ Abdimanapov, Gumilev'in omiri men gylymi kyzmeti, s. 28.

⁹¹ A. Dashkova, Lev Gumilev, nachalo 30-h. «Mera», 1994. N 4. s. 98.

⁹² Abdimanapov, "Bugingi yevraziyashlydyk-XXI gasyr ideyası", Naslediye 2 (2008), s. 96.

⁹³ M.V. Shilovskiy, Sibirskiye oblastniki kak predshestvenniki yevraziytsev // Yevraziystvo i Kazakistan, Trudy Yevraziyskogo nauchnogo foruma "Gumilevskiye chteniya" (otv. Red), M. Zh. Zholdobekov, Yevraziyskiy natsional'nyy un-t im. L. N. Gumileva, T. 1, (Astana, 2003), s. 167

ancak 1946'da tamamlayabildi. Bu yıllar boyunca askeri hizmet ve hapis dönemleri eğitimine engel oldu. 1935'te Komsomol sendikasının kararıyla "Sovyet karşıtı" ilan edilerek üniversitede eğitim görmesi engellendi. 44 yaşındaki Lev evsiz, sağlık durumu kötü ve hayatının 14 yılını hapishanelerde geçirdi. Gumilyov aynı yıl memleketi Leningrad'a döner, 1961'de doktora tezini başarıyla savunur. Buradan hareketle 1967 yılında "Eski Türkler" kitabı yayımlandı. Bu kitabın roman konusu, yazarın geniş bilgi birikimi, sanatsal dili, anlatım tarzı okurlarda büyük bir ivme yarattı. Bu yıllardan itibaren bir bilim adamının karanlık hayatı ile huzurlu bir hayatın koşuşturması birbirine karışmış ve bilim adamı hayatın akışını takip etmiştir.⁹⁴ L.N. Gumilyov, yenilikçi-araştırmacı olarak Oryantalizm ile ortaçağ tarihi arasındaki geleneksel bilimsel sınırdan, Türkoloji ile Slavoloji, Oryantalizm ile Avrupalıcılık arasındaki uçurumdan kaçınmaya çalıştı. Gumilyov'un fikirlerinin özü, eserleri aracılığıyla Avrupa ve Asya, Batı ve Doğu halklarını ayırmaması veya karşılaştırmaması, aksine onları bir araya getirmesidir.

L.N. Gumilyov'un akademik hassasiyetine yakın duruş sergileyen bilim adamın biride Berteldir. L.N. Gumilyov ve Yevgeniy Bertels, farklı alanlarda çalışsalar da her ikisi de oryantalist ve türkolog kimlikleriyle öne çıkar. Ortak yönleri, bilimsel araştırmalarında ideolojik yaklaşımlardan uzak durmaya özen göstermeleridir. Gumilyov, Doğu-Batı, Türkoloji-Slavoloji gibi ayrımları aşarak halkları birleştiren bir perspektif geliştirirken; Bertels, İslam mezheplerine anlayıcı ve tarafsız bir gözle yaklaşmıştır. Her iki isim de akademik dürüstlikle, nesnel bilgi üretmeye gayret etmişlerdir.

Oryantalist, İranist, Türkolog⁹⁵ E.E. Bertels'in "Nizami ve Onun İncelenmesi" başlıklı çalışması, yalnızca büyük şair Nizami Gencevi'yi ele almakla kalmaz, aynı

⁹⁴ A. Kochoukov, <http://gumilevica.kulichki.net/English/biography.htm>

⁹⁵ İ.S. Braginskiy (red.), İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Ot redakcionnoy kollegi po izdaniyu izbrannih trudov, Chlena korrespondenta Akademii Nauk SSSR E.E. Bertelsa, İzdatelstvo vostochnoy literaturi, (Moskova, 1960), s. 5

zamanda Sovyet oryantalizminin ideolojik çerçevesini ve metodolojik yönelimlerini de açıkça yansıtır. O, eski Çarlık dönemi oryantalizmini, açıkça sömürgeci ve pratik hedeflere hizmet eden bir bilgi üretimi olarak tanımlar. Buna karşın Sovyet doğubilimini, sosyalist değerleri yansıtan ve halklar arasında eşitliği gözeten bir bilimsel sistem olarak konumlandırır. Bu bağlamda Nizami gibi figürlerin yalnızca bir millete ait değil, bütün Sovyet halklarına ait ortak değerler olduğu savunur.⁹⁶ Şairin eserleri ise, kültürel mirasın ötesinde, Doğu halklarının sınıf mücadelesini ifade eden belgeler olarak ele alınmalıdır. Bartold, Malov gibi figürlerin çalışmaları eleştirilirken, onların bilgi üretimiyle Rus İmparatorluğu'nun Doğu üzerindeki tahakkümünü güçlendirdikleri ima ediliyor. Bu yaklaşım, daha sonra Sovyet akademisinin "ideolojik temizlik" çabalarıyla birleşmiş ve yeni bir yorumlama çerçevesi ortaya çıkarmıştır. Özellikle edebiyat ve tarih üzerinden yürütülen bu tarz çalışmalar, hem bilimsel hem de siyasal bir inşa sürecinin parçası olarak değerlendirilmelidir.

E.E. Bertels "Behaîlik Tarihi Üzerine" bir makale yayımlar. Mirza Abdülhüseynin Avarih'in Behaîliğin doğuşu ve gelişimi üzerine kaleme aldığı iki ciltlik kapsamlı eserini tanıtır ve değerlendirir. Bertels'in bu makalesi, oryantalist bir ilgiyle kaleme alınmakla birlikte, oldukça takdîrî ve empatik bir üslupla yazılmıştır. Behaîliğin tarihî gelişimi, mezhebi çatışmalar, Osmanlı yönetimindeki baskılar ve iç ayrışmalar ayrıntılı şekilde sunulmuştur.⁹⁷

Bertels, Avarih'in çalışmasını yalnızca tarihî bir anlatı olarak değil, aynı zamanda Doğu toplumlarının modernleşme, barış, kardeşlik ve uluslararası anlayışa duyduğu ihtiyacın bir yansıması olarak değerlendirir. Behaîliğin pasifist, kadın hakları, eşitlikçi ve evrenselci yönleri öne çıkarılarak, özellikle Abdü'l-Baha'nın kişiliği üzerinden yeni bir

⁹⁶ E.E. Bertels, Nizami i Yego izucheniye (k 800-letnemu yubileyu), Akademii Nauk SSSR, (Leningrad, 1940), s. 95

⁹⁷ Bertels, Behait ob istorii Behaizma, «Vsemirnaya literatura» Gosudarstvennoye izdatelstvo, (Leningrad, 1925), s. 204

Doğu modeli kurgulanmaya çalışılır.⁹⁸ Bu da metni sadece tarihsel değil, aynı zamanda ideolojik bir anlam taşıyor hale getirir. Makale, hem Behaîliğin modern yorumuna dair zengin bir içerik sunmakta hem de Sovyet dönemi oryantalist düşüncenin, kendi ideolojik çerçevesinde Doğu'yu nasıl anlamlandırmaya çalıştığını göstermektedir.

Metnin en çarpıcı kısmı, Batı'nın Doğu'ya yönelik sürekli ve acımasız "baskısını" "piyadeleri ve süvarileriyle", "kapitalist ordular", "kana susamış ordular" vb. tasvir eden bölümüdür. Bu, Batı'nın sadece askeri değil, aynı zamanda ekonomik (kapitalistler), teknolojik (teknisyenler), ticari (tüccarlar), kültürel ve politik (politikacılar) yöntemlerle Doğu'yu sömürdüğü ve fethettiği algısını yansıtır. Abdülbaha, Doğu'nun "öngörü, hazırlık ve uyum yoluyla" dahi bu baskıya direnemeyeceğini net bir şekilde ifade eder ve yeminle bunu doğrular. Bu, Batı'nın materyalist ve yayılmacı zihniyetine karşı geleneksel yöntemlerle direnişin yetersiz kalacağına dair güçlü bir uyarıdır. Dolayısıyla, Abdülbaha'nın ima ettiği çözüm, Batı'nın materyalist yaklaşımından farklı, daha derin, ruhsal ve evrensel bir temele dayanan Bahai öğretilerindedir. Bu, Doğu'nun kurtuluşunun ve barışının ancak bu yeni, birleştirici inançla mümkün olabileceği fikrini savunur.⁹⁹

Ayrıca Bertels, Mevlana'nın Mesnevisini incelemiştir. Öyle ki, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin tasavvufî şiir mirasının derinliğini ve onun dayandığı felsefî temelin önemini vurgular. Yazara göre, Mevlânâ'nın eserleri, klasik tasavvufun ötesine geçen yeni bir metafizik düşünce üzerine inşa edilmiştir. Bu da onun metinlerini anlamak için yüzeysel yorumların yeterli olmayacağını, derin felsefî bilgi gerektiğini gösterir. Ayrıca, Mesnevî gibi eserlerin eleştirel baskılarının eksikliği eleştirilmekte, doğu filolojisinin bu tür temel metinleri bilimsel titizlikle ele alması gerektiği belirtilmektedir.¹⁰⁰ Bertels'e göre, burda hakikate ulaşmanın yolu sadece duygusal bir

⁹⁸ Bertels, Behait ob istorii Behaizma, s. 206

⁹⁹ Bertels, Behait ob istorii Behaizma, s. 206

¹⁰⁰ Bertels, Tolkovaniye Abd-ur Rahmana Cami na pripisyvayemye yemu chetverostishiya, Zapiski Kollegi Vostokovedov pri Aziatskom muzee, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Glavnoye upravleniye

yöneliş değil, aynı zamanda akıl ve düşünceyle şekillenen derin bir metafizik yolculuktur. Nitekim Bertels'in çalışmaları, yalnızca bireysel mistik tecrübeye değil, aynı zamanda İslam düşüncesindeki mezheplerin ortaya çıkışındaki entelektüel dinamiklere de ışık tutar. Ona göre, Abbâsî döneminde olan mezhepsel çeşitlilik, sadece dinî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel tepkilerin de bir yansımasıydı.

Ona göre, Abbâsî yönetimi altında kültürel ve siyasi merkezîyetçiliğe karşı gelişen tepkiler, özellikle İran coğrafyasında yerel kimlik ve geleneklerin yeniden inşasını tetiklemiştir. Tâhirîler döneminde henüz temkinli bir biçimde yürütülen bu süreç, Sâmânîler döneminde bilinçli ve sistematik bir hal almıştır. Sâmânîler, güçlü bir merkezi otorite inşa edebilmenin yolunun yerel kültürel mirası canlandırmaktan geçtiğini fark etmişlerdi. Ancak X. yüzyıla gelindiğinde İslâm o kadar kökleşmişti ki, açık bir şekilde ona muhalefet etmek hem politik hem de toplumsal anlamda intihar olurdu. Bu nedenle Sâmânîler, İslam dışı bir direniş geliştirmek yerine, İslâm'ın kendi içindeki mezhepsel çeşitliliği ve entelektüel zenginliği kullanarak Abbâsî merkezîyetçiliğine karşı daha etkili bir strateji geliştirdiler.¹⁰¹

Bu stratejinin önemli bir ayağı kültürel dil politikasıydı. Sâmânîler, Arapçayı yasaklamamakla birlikte, halka daha yakın olan Dari (bugünkü Farsçanın doğrudan öncülü) dilini ön plana çıkardılar. Zerdüştlüğe duyulan tarihî ilgi bile bu dönemde hoşgörülle karşılanmaya başlamıştır. Bu ortamda yetişen biri de İbn Sînâ'dır. Buhara'da büyüyen ve babası İsmâîlî mezhebine mensup olduğu rivayet edilen İbn Sînâ, seküler ilimlere büyük önem verilen bir aile ortamında yetişmiştir. Henüz çocukken hem Kur'an eğitimi almış hem de matematik, mantık ve edebiyatla tanışmıştır. Onun entelektüel gelişiminde yerel âlimlerin ve serbest düşüncenin etkisi büyüktür.¹⁰² İbn Sînâ'nın

nauchnimi uchrezhdeniyami (GLAVNAUKA) Gosudarstvennoye İzdatelstvo (GOSİZDAST), (Leningrad, 1925), s. 46

¹⁰¹ Bertels, İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Rastsvet literaturi v X v. s. 110

¹⁰² Bertels, İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Rastsvet literaturi v X v. s. 114

babasının İsmâilî olduğu yönündeki iddia, net bir delilden ziyade, dolaylı anlatımlara ve bağlamsal okumaya dayanmaktadır. Bu nedenle tarihî bir olgu olmaktan çok, yorumlara açık bir mesele olarak değerlendirilmelidir.

İşte bu bağlamda, İslâm'a karşı doğrudan meydan okumaya cesaret edilemeyen bir dönemde, daha etkili bir mücadele aracı olarak eski Yunan felsefesi devreye girmiştir. Şuûbîler yani İslâm içinde Arap olmayan halkların eşitliğini savunan akım Yunan felsefesinin özellikle metafizik düzlemdeki gücünü fark etmişti. Platon ve Aristoteles'in düşüncelerinin yayılması, Kur'an'ın metafizik yorumlarını ilkel ve çelişkili gören yeni okumalara zemin hazırladı. Bu da çeşitli mezheplerin ve fikrî akımların doğmasına yol açtı. Aralarında Şuûbî fikirlerini destekleyen mezheplerin de bulunduğu bu oluşumlar, ortodoks İslâm için ciddi tehditler oluşturmaya başlamıştı.¹⁰³

Bu tehditlerin en önemlisi ise hiç şüphesiz İsmâîlîlerdi. Şiîliğin bir kolu olarak gelişen İsmâîlîlik, altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın ilk olarak büyük oğlu İsmâîl'i varis tayin edip sonrasında bu kararı değiştirerek küçük oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı imam tayin etmesiyle ortaya çıkan bir ayrışmanın sonucuydu. İsmâîl'in imamet hakkının ilâhî olduğu ve bir imamın bile bunu değiştiremeyeceği inancıyla hareket edenler, kendilerini "İsmâîlî" olarak tanımladılar. Bu mezhebin, bâtinî (gizli, deruni) yorumlara dayalı öğretisi, İslâm'ın zahirî (görünürdeki) yorumunu yeterli görmeyip, hakikatin ancak her çağın yaşayan imâmı aracılığıyla anlaşılabileceğini savunuyordu.¹⁰⁴

İsmâîlîler, bu bâtinî yapıları ve yayılmacı davet (da've) teşkilatlarıyla Abbâsî iktidarına karşı önemli bir tehdit unsuru hâline geldi. Hal böyle olunca, sadece Abbâsîler değil, onların mirasçısı konumundaki Selçuklular da İsmâîlîlere karşı ciddi bir düşmanlık geliştirdi. Bu düşmanlık, öyle boyutlara ulaştı ki, çeşitli siyasî entrikalarda İsmâîlîler günah keçisi hâline getirildi. Örneğin, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar döneminde,

¹⁰³ Bertels, İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Rastsvet literaturi v X v. s. 123

¹⁰⁴ Bertels, İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Rastsvet literaturi v X v. s. 124

vezir el-Hatibî, sultana tüm Irak halkının İsmâilî olduğunu, gerçek Müslümanların sadece Horasan'da bulunduğunu telkin etti. Gizli İsmâilîlerin ancak yine bir İsmâilî tarafından tanınabileceği gerekçesiyle, sahte bir kişi kullanılarak yüz civarında devlet adamı suçlandı, işkencelerle öldürüldü. Gerçek ancak vezirin başka bir sebeple idam edilmesinden sonra ortaya çıkabildi.¹⁰⁵ Her ne kadar eserlerini ideolojik kalıplardan uzak, bilimsel bir çerçevede sunmaya gayret etse de, özellikle Behâîlik ve İsmâîlîlik gibi marjinal addedilen yorumlara yönelik empatik yaklaşımı, dikkat çekicidir. Mezhepler tarihine dair yorumlarında, özellikle İsmâîlîliğe yönelik olumlu vurgular ve Abbâsî-Selçuklu karşıtlığını ön plana çıkaran anlatım tarzı, bunun ipuçlarıdır. Dolayısıyla Bertels'in metodolojisi, çoğu zaman akademik bir açıklık sunsa da, yer yer tarihsel olgulara karşı seçici ve yoruma dayalı bir bakış sergilemektedir. Ayrıca, akademik, anlayıcı yaklaşım sergileyen araştırmacıların kaleme aldıkları eserlerin yayınlanması devlet tarafından engellenmiştir.

3. Rus Oryantalizminde İslam Mezheplerine Dair Çalışmaların Kronolojisi

Rus oryantalizmi, İslam dünyasına dair önemli çalışmalar yapmış ve bu çalışmalarda İslam mezheplerinin tarihsel ve teolojik boyutlarını incelemiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, özellikle Çarlık Rusyası döneminde başlayan bu çalışmalar, Sovyetler Birliği döneminde daha geniş kapsamlı ve ideolojik bir çerçevede devam etmiştir. Rus oryantalistlerinin İslam mezheplerine yönelik çalışmalarını kronolojik bir şekilde incelemek, bu akademik mirasın gelişimini anlamada kritik bir öneme sahiptir.

Çarlık Rusyası Dönemi (XIX. Yüzyılın Ortaları – XX. Yüzyılın Başları)

Çarlık Rusyası döneminde İslam mezheplerine dair çalışmalar genellikle politik ve stratejik bir bağlamda gerçekleştirilmiştir. Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya ve

¹⁰⁵ Bertels, *Literatura let Selchukskogo Gospodstva*, s. 499

Kafkasya'ya yönelik yayılcı politikaları, İslam coğrafyasını daha yakından tanıma gerekliliğini doğurmuştur. Bu dönemde İslam mezhepleri arasındaki farklılıklar ve çatışmalar, imparatorluğun sömürge yönetimi açısından önemli bir konu olmuştur.

Sovyet liderlerinin söylemlerinde Çarlık Rusya'sının ulusal politikasına ilişkin değerlendirmeler, bazı nüanslara rağmen, on yıllar boyunca genellikle değişmeden kalmıştır. SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı olduğu dönemde N.S. Hruşev'in 23 Ekim 1960 tarihinde BM Genel Kurulu'nun XV. oturumunda yaptığı konuşmadan bir alıntıyı örnek olarak ele alalım: 'Çarlık hükümeti, Rusya'nın dışında, sömürge ülkelerinde hala gözlemlenebilenlerden çok az farklı olan, esasen sömürgeci bir politika izledi. Özbek, Kazak ve diğer Rus olmayan milletler aşağılayıcı bir şekilde 'yabancılar' olarak adlandırıldı. İnsan olarak görülüyor ve acımasızca sömürülüyorlardı. Bu halklar arasında ulusal anlaşmazlıklar, nefret ve (mezhebi) iç çatışmalar bilinçli bir şekilde körüklendi ve çarlık imparatorluğunda sadece süngü ve baskıyla bir arada tutuldu.¹⁰⁶ SB'nin uluslararası kamuoyuna Çarlık geçmişinden ideolojik olarak koptuğunu, yeni bir "eşit halklar birliği" kurduğunu anlatma çabasının bir parçasıdır. Hruşev'in söylemi, Sovyet ideolojisinin Çarlık yönetimini gayrimeşru ve baskıcı göstererek, Sovyet rejimini "kurtarıcı" ve "eşitlikçi" olarak konumlandırma stratejisidir. Sovyet yönetiminin kendi dönemindeki benzer baskı pratiklerini örtbas etme amacı da vardır. Bu nedenle metin, hem ideolojik bir meşrulaştırma aracı hem de tarihsel bir propaganda örneğidir.

Kazem-Bek (1802–1870), İran ve Şii'lik üzerine çalışmalarıyla tanınmıştır. Kazem-Bek, Şii mezhebinin teolojik ve tarihi gelişimini ele almış, İmamiyye ve Zeydiyye

¹⁰⁶ Vitaly Naumkin, Nesosnjyavsheesya partnerstvo. Aspect Press, (Moskova, 2018), s. 50

gibi Şii gruplarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir, çalışmaları arasında Bab ve Bâbilik¹⁰⁷ 1844–1852 yıllarında İran’daki Dini-Siyasi Karışıklıklar (1865) adlı eseri öne çıkar.

Kazembek'in eserlerinde İslam'a dair sıklıkla “fanatizm”, “kabalık”, “saçmalık” gibi ifadeler kullanılsa da, İslam’la doğrudan polemiğe girme yönünde ciddi bir çaba göstermemiştir; aktardığı bilgileri oldukça nesnel bir şekilde sunmuştur. Her ne kadar Muhammed’in “Hristiyanlıkta farkına vardığı hakikate ulaşamamış olmasından” dolayı açık bir üzüntü ifade etse de, İslam’ın kurucusunun psikolojik portresini çizmeye çalıştığı yerlerde onun manevi arayışına oldukça anlayışlı ve sempatiyle yaklaşır.¹⁰⁸ Kazembek, hem döneminin ideolojik sınırlarında kalmış hem de o sınırları zaman zaman aşmaya çalışan biri olarak sunulmaktadır.

İliya Nikolayeviç Berezin (1818–1896): Berezin’in İslam mezheplerine yönelik eserleri, özellikle Kafkasya’daki Sünni ve Şii topluluklarının sosyolojik yapısını ele alması açısından önemlidir. Berezin, çalışmalarında özellikle Orta Doğu ve Yakın Doğu ülkelerinin arkeolojisine odaklanmış, bu bölgelerdeki toplumların dili, dini, hukuku, kültürü, mimarisi, ekonomisi, siyaset yapısı, tarihi ve gelenekleri üzerine derinlemesine incelemeler yapmıştır. Akademik dergilerde bilimsel araştırmalarını yayımlarken, daha geniş kitlelere hitap eden gazete ve dergilerde ise İslamiyet, Hristiyanlık, Yezidilik, göçebe topluluklar ve Osmanlı yönetimi hakkında gözlem ve değerlendirmelerini paylaşmıştır. Berezin’in çalışmaları, hem akademik dünyada hem de kamuoyunda doğu toplumlarına dair önemli bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Matochkina A. Stetskevich M. Stanovleniye rossiyskogo islamovedeniya: mezhdú konfessionalizmom i nauchnoy ob"yektivnost'yu (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.), Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom, № 1 (St. Petersburg, 2018), s. 86

¹⁰⁸ Matochkina A. Stetskevich M. Stanovleniye rossiyskogo islamovedeniya: mezhdú konfessionalizmom i nauchnoy ob"yektivnost'yu (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.), s. 87

¹⁰⁹ F. Karaçam, I. Berezin, Chrestomathie turque (I-III, Kazan, 1857- 1890), TDV İslam Ansiklopedisi, V c. (İstanbul, 1992), s. 492

Sovyetler Birliği Dönemi (1917–1991)

1980 yılında Rus oryantalizminin tarihinde ciddi bir değişim meydana gelmiştir. Rusyada oryantalizmin önemli merkezleri (Doğu Bilim Enstitüsü AN SSSR ve Doğu Bilim fakülteleri) İslamiyeti bilimsel alanında araştırılması gerektiği konusunda karar verdiler. Bu karar Rus oryantalizmi için önemli bir karardı. Ancak bu dönemde İslamiyeti bilimsel olarak araştırabilecek yetişmiş bilim adamları yoktu. (yani bu dönemdeki oryantalistler tamamen komunizm ideolojisiyle yetişmiş kimselerdi). Petersburg Üniversitesinin, Doğu bilimler Enstitüsünde İslamiyeti araştırmak için geniş program yapıldı. Mayıs 1980 yılında Üniversite bünyesinde Prozorov başkanlığında İslamiyeti araştırmak için bir grup oluşturuldu. Bu grupteki üyeler İslamiyeti şu alanlarda araştırmaya karar verdiler.

1. İslamiyet ile ilgili ansiklopedi türü kaynak eserler yazılacak.
2. İslam literatürü ve İslam tarihi ile ilgili arapça eserleri rusçaya tercüme edilecek.
3. İslamiyet ile ilgili arapça elyazmaları araştırılacak ve rusçaya tercüme edilecek.
4. Üniversitelerde (ilgili bölümlerde) İslamiyet ile ilgili dersler konulacak ve lisans ve yüksek lisans derslerde okutmak için yeni eserler yazılacak.¹¹⁰

Bu bağlamda Prozorov, “Programma Kondidatskogo Ekzamena po Spetsanosti İstoirografiya İstoçnikovedeniye Rannego i Srednevekogo İslama (VII-XIV vv.)” adlı içerik hazırladı. Bu bilimsel çalışmalarının yanında Rusyada bilimsel oryantalizmin yerleşmesi için ayrıca seminerler verilmiştir. Yüksek Lisans ve Doktora öğrenciler yetiştirilmiştir. Dolayısıyla Rusya oryantalizmi 1980 yılından sonra yapılan çalışmalar

¹¹⁰ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet’e yaklaşımları, Erciyes Üniversitesi, (Kayseri: 2016), s. 27

Bu bilgiyi araştırmacı şu adresten almıştır: <http://www.islamica.ru/2015/07/03/s-m-prozorov-nauchnoe-islamovedenie-v/> (14. 03. 2014), ancak günümüzde bu siteye erişim sağlanmamaktadır.

bilimsel çalışmalar olarak değerlendirilir. Yani yakın dönemde yapılan çalışmalar arapça kaynaklardan faydalanarak yapılan çalışmalardır.¹¹¹

Sovyetler Birliği döneminde tarafsız bilgi üreteceklerini iddia etselerde İslam mezheplerine dair çalışmalar, ideolojik bir çerçevede şekillenmiştir. Din, Sovyet ideolojisine göre “burjuva toplumunun bir aracı” olarak görüldüğünden, İslam mezhepleri üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla dinin toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini anlamaya yönelmiştir. Ayrıca, 1980’ler SB’nin kırılma noktasıdır. Bu kırılma İran inkılabı olarak tarihe geçen devrimle bağlantılıdır, öyle ki devrimden sonra İslam araştırmalarında erken dönem Şiilik, İsmaililik, Sünni İslam, mezhepler, ideoloji, vs. konulara yönelmişlerdir. Bu dönemdeki araştırmalar, Şiilik ve Sünnilik arasındaki tarihsel çatışmaları ele alarak, bu farklılıkların sömürgeci stratejiler için nasıl kullanılabileceğine dair teoriler geliştirmiştir.

Bu doğrultuda Prozorov «Şiitskaya (İmamitskaya) Doktrina Verhovnoy Vlasti»¹¹²/<«Şii (İmamlık) Yüce Güç Doktrini» adında makale kaleme aldı. Prozorov, İran İslam Devrimi sonrası Şiiliğe yönelen yoğun ilginin arka planını çözümlenmeye yönelir. Modern Şii ideolojinin, özellikle Humeyni’nin söylemlerinde, klasik dönem imamet doktrinlerinden ne ölçüde beslendiğine dikkat çeker. Böylece, çağdaş Şii siyasal düşüncenin sadece güncel bağlamla değil, tarihsel doktrinlerle de sıkı bir ilişki içinde olduğunu vurgular. Bu bağlamda çalışma, Şiiliğin modern tezahürlerinin doğru anlaşılması için tarihsel kaynakların incelenmesinin zorunlu olduğunu ileri sürer. Prozorov’un Şiiliğe yaklaşımı, İslam düşüncesinin tarihini yazarken sadece Sünni ana akımın değil, Şii geleneğin entelektüel birikimini ve tarih anlatısını da merkeze almayı önerir. Yani, Şiiliği bir “kenar anlatı” değil, merkezi bir düşünsel damar olarak görür.

¹¹¹ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet’e yaklaşımları, s. 30.

¹¹² Prozorov, Shiitskaya (İmamitskaya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religia, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, (Moskova, 1984), s. 204-211

Şiilerin yazılı ve sözlü mirası, sadece “farklılık” değil, üretken bir gelenek olarak ele alınır. Olumluyıcı bir bakış söz konusudur; Şiiliğin marjinal değil, başarılı sistem kurucu bir güç olarak sunulur. Prozorov’un çalışması, Şiiliği İslam düşünce tarihinde entelektüel bir dinamik sistem olarak konumlandırma çabasıdır.

P.A. Gryaznevich, «İslam i Gosudarstvo (k istorii gosudarstvenno-politicheskoy ideologii rannego İslama)¹¹³/İslam ve Devlet (Erken İslam'ın devlet-politik ideolojisinin tarihine dair) konulu içerik hazırladı. O, devlet-hukuk ideolojisinin gelişiminin karmaşık bir süreç olduğunu belirtir. Bu karmaşıklığın temelinde, Arap Yarımadası'ndaki kabile toplumunun mevcut tasavvur ve kurumlarının, yeni bir tarihsel topluluk olan Müslüman ümmetinin ve sınıf toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda dönüşmesi yatmaktadır. Yazar, ilk İslam'ın yüce iktidar hakkında bütünsel bir konsept getirmediğini vurgular. Orta çağda Müslüman dünyasında iktidarın doğası, hakkının kaynakları, ayrıcalıkları ve taşıyıcılarının fonksiyonları hakkındaki tasavvurların farklı kökenlerden beslendiğini belirtir. Bu farklılıkların, somut sosyal ve kültürel koşullara ve geleneklere bağlı olarak, iktidar ve devlet hakkında çeşitli teoriler ve pratik modeller ortaya çıkardığı ifade edilir. Metnin son cümlesi, bu farklı modellerin hepsinin "gerçek Müslüman" olarak kabul edilme iddiasında eşit hakka sahip olduğunu vurgular. Bu analiz, İslam siyasi düşüncesinin monolitik (tekil) olmadığını, aksine tarihsel süreç içinde ve farklı toplumsal-kültürel bağlamlarda çeşitli yorumlara ve pratiklere açık olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, İslam'ın siyasi teorilerindeki zenginliği ve çeşitliliği kabul eden çoğulcu bir bakış açısı sunar.

Bu derleme, toplamda 25 makaleyi içermektedir. Bu makalelerden 10'u mezhepler, siyaset, ideoloji veya Şif-Sünnî ilişkileri gibi başlıklara odaklanmakta; 7'si bu temalara dolaylı biçimde temas etmektedir. Eser, sistematik bir bütünlük içinde dört ana

¹¹³ P.A. Gryaznevich, İslam i Gosudarstvo (k istorii gosudarstvenno-politicheskoy ideologii rannego İslama, İslam: Religia, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, (Moskova, 1984), s. 189-201

bölüme ayrılmıştır: İslam'ın Doğuşu ve Kur'an, Orta Çağda İslam'ın Dini-Politik İdeolojisi, Orta Çağda Müslüman Toplumu, İslam ve Devlet. Her bölüm, İslam'ın tarihsel evrimine dair farklı yönleri ele alan tematik yaklaşımları içermektedir. Aşağıda, bu makalelerden bazılarının içeriğine kısaca değinilecektir.

N. B. Mikhaylova, “Religiozno-politicheskaya borba v Bagdade pri Buidah i Seljukidah (X–XII vv.)”¹¹⁴/“Büveyhiler ve Selçuklular döneminde Bağdat'ta dini ve siyasi mücadele (X–XII yüzyıllar)”. Bağdat'ta Büveyhî (Şîî) ve Selçuklu (Sünnî) yönetimleri döneminde yaşanan mezhepsel çatışmalar, kamusal alandaki mücadeleler ve Şîîliğin yükselişi gibi unsurlar anlatılır. Mezhebin siyasal araç haline gelme süreci işlenir.

Gryaznevich, “K voprosu o prave na verkhovnyuyu vlast' v musul'manskoy obshchine v rannem islame”¹¹⁵/“İslam'ın Erken Dönemlerinde Müslüman Toplumda Yüce İktidar Hakkı Sorunu Üzerine”. Erken dönem İslam toplumunda hilafet meselesi, kimin otoriteyi temsil etme hakkına sahip olduğu, meşruiyetin kaynağı gibi tartışmalar ele alınır. Sünnî ve Şîî görüşlerin tarihsel ayrışma zeminini verir.

Rodionov, “Ucheniye druzov v izlozhenii Sami Nasyba Makaraima”¹¹⁶/Sami Nasyb Makaraim'in sunduğu Dürzi öğretisi". Sâmi Nasîb Makârim'in çalışmaları üzerinden Dürzîliğin temel inançları anlatılır. Ezoterik doktrinleri, imametle bağlantılı anlayışları ve İslâmî mezhepler içindeki konumu irdelenir. Şîî-Bâtınî gelenekle ilişkili incelenir.

¹¹⁴ N. B. Mikhaylova, Religiozno-politicheskaya borba v Bagdade pri Buidah i Seldjukidah (X–XII vv.), s. 223-229

¹¹⁵ Gryaznevich, K voprosu o prave na verkhovnyuyu vlast' v musul'manskoy obshchine v rannem İslame, s. 161

¹¹⁶ Rodionov, Ucheniye druzov v izlozhenii Sami Nasyba Makaraima, s. 111

M.B. Piotrovsky , “Svetskoye i dukhovnoye v teorii i praktike srednevekovogo İslama”¹¹⁷/ Seküler ve dinî otorite ayrımı. Ortaçağ İslam dünyasında dinî ve seküler otorite arasındaki sınırlar, örneğin halifenin gücü, ulemanın etkisi, sultanların bağımsızlaşması gibi süreçler tartışılır. Siyasal meşruiyetin değişen biçimleri gösterilir.

Modern Dönem (1991–Günümüz)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Rusya'daki İslam mezheplerine dair çalışmalar yeniden canlanmış ve bu çalışmalar daha akademik bir zeminde devam ettirdiği yönünde ise de bu tartışılır. Bu dönemde, Rus İslam uzmanları, Şii'lik ve Sünniliği tarihsel, teolojik ve sosyolojik yönleriyle ele almış ve bu mezheplerin çağdaş dünyadaki etkilerini analiz etmiştir.

Prozorov, “Rukopis' sochineniya al-Fakhri po istorii religiy”¹¹⁸/Mezhep tarihi metni üzerine. Şii yazar el-Fahrî'nin mezhepler tarihi kitabı tanıtılır. Sovyet arşivindeki yazma eser üzerinden, Şii bakışla yazılmış mezhep tarihçiliği ve farklı mezheplerin nasıl algılandığı gösterilir. İdeolojik yönü ağır basan bir içeriğe sahiptir, eleştirel ele alınmıştır. Prozorov'un çalışmaları birlikte okunduğunda, onun mezhepler tarihini sadece bir "firkalar listesi" olarak değil, daha çok İslam düşüncesinin içsel çatışmalarını ve güç mücadelelerini yansıtan ideolojik metinler olarak değerlendirdiği görülür.

Prozorov, “Klassifikatsiya musul'manskikh sekt po «at-Tabsir fi-ddin» Abu-l-Muzaffara al-İsfaraini”¹¹⁹/“Ebu-l-Muzaffar el-İsfaraini'nin “et-Tabsir fi-ddin”ine göre Müslüman mezheplerin sınıflandırılması”. Kelâmcı ve fakih firkalar sınıflandırması analiz edilir. İslâm tarihinde mezheplerin nasıl adlandırıldığı, tanımlandığı ve ideolojik

¹¹⁷ M. B. Piotrovsky , “Svetskoye i dukhovnoye v teorii i praktike srednevekovogo İslama”, s. 175

¹¹⁸ Prozorov, Rukopis sochineniya al-Fahri po istorii religiy, s. 110

¹¹⁹ Prozorov, Klassifikatsiya musul'manskikh sekt po «at-Tabsir fi-ddin» Abu-l-Muzaffara al-İsfaraini, s.

düzlemde nasıl konumlandığı ayrıntılı olarak incelenir. Bu makale, özellikle mezhep tarihçiliği ve Sünnî normatif merkezin oluşumu açısından kritiktir. Prozorov, Şii geleneğin teolojik ve tarihsel dinamiklerini inceleyerek, bu geleneğin İslam düşüncesindeki rolünü derinlemesine analiz etmiştir. Prozorov, Şiilik ve Sünnilik arasındaki farklılıkları, İslam'ın modern dünyadaki rolüyle ilişkilendirmiştir.

Rus oryantalizminde İslam mezheplerine dair çalışmalar, tarihsel bağlamda hem akademik hem de politik bir arka plana sahiptir. Çarlık Rusyası'ndan günümüze kadar uzanan bu süreçte, Şii ve Sünni geleneklere dair analizler, Rusya'nın İslam coğrafyasındaki çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Prozorov gibi akademisyenlerin katkılarıyla, bu çalışmalar daha derinlemesine bir teolojik ve tarihsel analize dönüşmüş ve İslam'ın dinamik yapısını anlamada önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Bu kronolojik inceleme, İslam mezheplerine dair Rus oryantalist çalışmalarının, yalnızca akademik bir merakın ötesine geçtiğini ve bu çalışmaların aynı zamanda Rusya'nın tarihsel ve politik stratejileriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

II. BÖLÜM: BİR RUS ORYANTALİST OLARAK PROZOROV'UN HAYATI VE ESERLERİ

1. Prozorov'un Hayatı Ve Akademik Serüveni

Stanislav Mikhailovich Prozorov, 21.01.1938'de Voronezh'de doğdu. Babası rus dili okul öğretmeni, annesi ev hanımıdır. Ortaokulu bitirdikten sonra 1956 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'nin Ortadoğu Devletleri Tarihi bölümünü kazandı ve 1961'de uzmanlık alanı olan 'Arap Ülkeleri Tarihi' bölümünden mezun oldu. Aynı yılın Kasım ayında bilakis kendi isteği üzerine risklere rağmen Tacikistan'ın Duşanbe şehrindeki Tacikistan Devlet Üniversitesinde SSC Bilimler Akademisi Tarih-Filoloji Fakültesi'nde «Arap Ülkeleri Tarihi» üzerine ders verdi ve aynı zamanda İslama ilgisini uyandıran taşlar üzerindeki Arapça yazıların çevirisiyle uğraştı.¹²⁰

Ağustos 1964'te Leningrad'a döndü ve SSBC Bilimler Akademisi Leningrad şubesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde yüksek lisansa başladı. Tez danışmanı P. A. Gryaznevich, Prozorov'un İslama olan ilgisini göz önüne alarak en eski Şii anıtlarından birinin çevirisi ve incelenmesi hususunda tez konusu önerisinde bulunmuştur. 1967'de "Fıraku'ş-Şia ve el-Hasan b. Musa en-Nevbahti" konulu tezini teslim ettikten sonra kurumun kadrosuna araştırmacı olarak göreve başladı. Yüksek lisans yıllarının monografinin hazırlanmasında, bu süre zarfında dönemin en iyi Arap metin uzmanlarından A.B. Halidov ve V.İ. Belyaev'in desteğinden ve profesyonel tavsiyelerinden yararlandı, kendisini akademik olarak sağlam gelişmesine neden

¹²⁰ M.B. Piotrovskiy i A.K. Alikberova, (red). Stanislav Mihailovich Prozorov, Avtobiografiya, Rossiyskaya akademiya ARS İslamika-Nauka, (Moskova, 2016), s. 24

olmuştur. Öyle ki, akademik İslam çalışmalarına olan ilgisi hayatının geri kalanında uzmanlık alanına dönüşmesine sebep olmuştur.¹²¹

1971 Şubat'ında "Eski Dönem İslam'ın Şii Mezhepleri Tarihi" konulu doktora tezini savunan S. M. Prozorov, bu tezin genişletilmiş ve yorumlanmış hâlini 1973'te monografi olarak yayımladı. Çalışmalarını P. A. Gryazneviç'in rehberliğinde sürdüren Prozorov, erken dönem Müslüman tarihçiliği üzerine çok ciltli bir çalışma planladı ve bu amaçla hadis râvîlerinin isnad zincirlerinin analizine dayanan teknikler geliştiren bir araştırma ekibine katıldı. Uzun yıllar süren bu projeden Şiilik üzerine çeşitli monografiler doğdu; Prozorov da Irak, İran ve Orta Asya'daki Şîî tarih yazımı üzerine metinler kaleme aldı. 1980 yılı, hem Sovyetler hem de Prozorov'un kariyeri açısından bir dönüm noktası oldu. Afganistan'a müdahale ve İran İslam Devrimi sonrası, Sovyet otoriteleri İslam araştırmalarına ağırlık verilmesi gerektiğine karar verdi. Bu doğrultuda, 1981'de Taşkent'te modern İslam sorunlarına ilişkin bir koordinasyon toplantısı düzenlendi; programın başına E. M. Primakov getirildi. Ancak uzman ilahiyatçıların katılımı olmadan yapılan bu çalışmalar istenen sonuçları vermedi ve giderek İslam araştırmaları, siyaset bilimi ve bölgesel çalışmalar çerçevesinde ele alınmaya başlandı.¹²²

SSCB Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün Leningrad şubesi, İslam'ın akademik olarak incelenmesine yönelik merkezi kurumdu. Aralarında Prozorov'un da yer aldığı 12 kişilik bir İslam araştırmaları grubu kuruldu. Grup, Arap ve İran çalışmaları gibi alanlarda uzmanlara ayrıldı ve dört ana başlıkta çalıştı: referans eser hazırlama, kaynak çeviri ve tarih yazımı, el yazmaları üzerinden İslam tarihi araştırmaları ve akademik yayınlar geliştirme. 1991'de Prozorov'un editörlüğünde, Rusya'daki ilk

¹²¹ Prozorov, Avtobiografiya, s. 25

¹²² Prozorov, Avtobiografiya, s. 26

akademik İslam sözlüğü yayımlandı. Bu proje daha sonra çok ciltli bir ansiklopedik sözlüğe dönüştü. Proje hâlâ Prozorov'un yönetimindedir.¹²³

İkinci araştırma alanında Prozorov'un çok sayıda eseri yayımlanmış, "İdeolojik Bir Sistem Olarak İslam" (2004) kitabı İran'dan uluslararası ödül almıştır. Şehristani'nin Kitab el-Milel ve'n-Nihal'i ile İslam: Tarihi Coğrafi Eserler gibi önemli çalışmalarda yer almıştır. Üçüncü alanda el-Fahri'nin inançlarla ilgili eserinin faksimile baskısını yayımlamış; Şiilik ve Tasavvuf üzerine üç önemli el yazmasının yayını hazırlık aşamasına gelmiştir. Dördüncü alanda ise yerli İslam araştırmalarına yönelik programlar geliştirilmiş, "İslami Araştırmalara Giriş" gibi ders kitapları hazırlanmış, özel kurslar ve seminerler düzenlenmiştir.¹²⁴

Prozorov'un ana araştırma teması olan "İdeolojik Bir Sistem Olarak İslam" başlığı altında, erken dönem İslam tarihi, Şiilik, mezhepler, tasavvuf ve Arapça el yazmaları gibi pek çok konu yer alır. Ayrıca çeşitli üniversitelerde dersler geliştirmiş; klasik İslam metinlerinin incelenmesine katkı sunmuştur.¹²⁵

Prozorov, aldığı ve içinde yer aldığı eğitim faaliyetlerinin yanında aynı zamanda idari görevleri açısından da çok yönlü bir özgeçmişe sahiptir. 1986'dan beri araştırma görevlisi, Nisan 2005'ten 31 Aralık 2015'e kadar Bilim Müdür Yardımcısı ve Doğu araştırmaları Enstitüsü St. Petersburg şubesi Akademik Konseyi Başkan Vekili, (Ekim) 2010-2013 (Temmuz) yıllar arası Yakın ve Orta Doğu Bölüm Başkanı, 2004 yılından bu yana Enstitü'nün resmi web sitesinin küratörü, Doğu Yazılı Anıtlar Akademik Dergisinin yayın Kurulu üyesi, Muhafızlar Konseyi üyesi, Teftiş Komisyon Kurulu Başkanı olarak görev yapmıştır. Rusya tarafından oluşturulan «Rusya-İran İslam Kültürü

¹²³ Prozorov, Avtobiografiya, s. 26

¹²⁴ <http://www.orientalstudies.ru>

¹²⁵ Prozorov, Avtobiografiya, s. 27

Araştırmaları/İslamic Culture Research Foundation» vakfının kurucusudur. 2016'dan beri Londra'da bulunan Şii Enstitüsü Onursal Üyesidir.¹²⁶

Prozorov 86 yıllık Akademik hayatında İslam İlimlerinde katkısından dolayı çeşitli ödüller almıştır ki bunlar şunlardır:

- Şubat 2006 – Uluslararası “Yılın Kitabı” Ödülü. İran İslam Cumhuriyeti. «İslam kak ideologicheskaya sistema/İdeolojik bir sistem olarak İslam» monografisi için 2004.
- Nisan 2011 – Taşkent İslam Üniversitesi'nin İslam Araştırmalarına yaptığı büyük katkılarında dolayı altın madalya hatırası.
- Mayıs 2015 – St. Petersburg Hükümeti ödülü sahibi ve Rusya Bilimler Akademisi St.Petersburg Bilim Merkezi Bilim ve teknoloji alanında olağanüstü bilimsel başarıları ve İslam'ın öğrenilmesine ve yazılı çalışmalarından dolayı Rusya müslümanları ve Müslüman Doğu halkları mirası E. V. Tarla'nın «Bilim Adamı/Alim» Diploma ve madalya ile ödüllendirilmiştir.¹²⁷

2. Prozorov'un Eserleri ve Genel Muhtevaları

2.1. Ansiklopedik Mahiyette Eserler

Rus oryantlizmin tarihinde bilimsel olarak araştırmak düşünceyle yazılan ilk eser “Entsiklopedičeskiy Slovar, İslam” adıyla 1991 yılında Moskova da yayınlanmıştır. Bu eser Moskovalı oryantlistlerden oluşan bir grup tarafından yazılmıştır. Bu ansiklopedide 578 madde incelenmektedir. Maddeler alfabetik sırasına göre yazılmıştır. 1998 yılında Prozorov editörlüğünde “İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii” adıyla yeni bir ansiklopedi yazılır. Bu ansiklopedide 11 ülkeden 60 yazarın İslami kavramlar ile ilgili

¹²⁶Prozorov, Avtobiografiya, s. 31

¹²⁷ Prozorov, Avtobiografiya, s. 31

maddeleri içermektedir. Bu eser Rusya da oryantalizm alanında önemli kaynak sayılmaktadır.¹²⁸

Arabskaya İstoricheskaya Literatura v İrake, İrane i Sentralnaya Azii VII-seredine X. veka. Shiitkaya İstoriografiya (VII-X. yüzyılın ortalarında Irak, İran ve Orta Asya'da Arap Tarihi Kaynakları/Edebiyatı: Şii Tarih Yazımı)

Prozorov'un çalışmalarında Şii tarih literatürünün kökeni ve oluşumunun tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu çalışma bunun en dikkat çeken örneğidir. Şii tarihi ve dini literatürü tarihi üzerine materyallerin biyobibliyografik bir incelemesi olarak inşa edilmiştir. SSCB Arap Kabinesi tarafından hazırlanan VII-X. yüzyıllardaki Müslüman tarih yazıcılığı tarihi üzerine genel çalışmanın bir parçasını oluşturur ve tüm çalışma için benimsenen metodolojik ilkeleri takip eder. Eserin biyobibliyografik bölümü, ele alınan dönemin yetmiş Şii yazarı hakkında makalelerden oluşur. İncelemenin coğrafi kapsamı, VII. yüzyıl ve X. yüzyılın ilk yarısında Şii ideolojisinin ve Şii edebiyatının oluşumunda önemli bir rol oynayan Doğu Halifeliği ülkeleri sayılan Irak, İran ve Orta Asyayla sınırlandırır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, I-III/VIII-X yüzyıllarda Şii tarih yazıcılığının gelişiminin temel aşamalarını karakterize etmekte, türlerini ve eğilimlerini incelemekte, Şii yazı dilinin merkezlerinin ortaya çıkışını ve Şii alimlerin sosyal bileşimi ve kabile bağlılıklarında ortaya çıktığı gibi Şiiilerin dini ve siyasi ideolojisinin oluşumundaki rollerini açıklamaktadır. Bu bölümde ayrıca ilk kez Şiiilerin Kur'an tefsirlerinin tarihi ortaya konmaya çalışılmıştır.¹²⁹

İkinci bölüm, Şii tarih yazımının gelişiminde önemli bir rol oynayan VIII. yüzyıldan X. yüzyılın ortalarına kadar 70 Şii yazar hakkında biyobibliyografik makaleler içermektedir. Şii ideolojisinin oluşumu, türleri ve çeşitliliği Şii ideolojisinin çok

¹²⁸ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 28

¹²⁹ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s.

yönlülüğünü yansıtan Şii edebiyatının gelişimiyle yakından ilişkilidir.¹³⁰ Yazarın görevi, Müslüman tarih yazımında önemli bir yere sahip olan ve Şiilerin sosyo-politik ve tarihsel görüşlerinin oluşum sürecini, özellikle de Müslüman toplumunun tarihi hakkındaki görüşlerini, yüce gücün doğası ve karakteristik özellikleri hakkındaki fikirlerini en derin şekilde ifade eden Şiilerin tarihi-dini edebiyatını gözden geçirmektir. Şii tarih yazımının gözden geçirilmesi, Şii hareketinin tarihindeki ilk dönemi VII. yüzyıldan X. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin sonunda Şiilerin dini-politik ideolojisinin oluşumunun ilk aşaması tamamlanmıştır. Bu dönemde Şii inancının teorik temelleri atılmış ve bunu takiben Şii inancının detaylandırılması ve kodlanması aşaması başlamıştır.¹³¹

Neredeyse üç yüzyıl boyunca (334/945'te Irak'ta Şii Buveyhiler (Buyid) hanedanının iktidara gelmesine kadar) Şiilik, zaman zaman silahlı ayaklanmalarla toplumsal yaşamın yüzeyine çıkan muhalif bir akım olarak kaldı. Bu dönemde Şii gelenekleri ve Şii yazarların eserleri gizlice dağıtıldı. Bir kez bile Şii yazılarının yok edilmesine yazarlarının yok edilmesi eşlik etmedi. O döneme ait Şii eserlerinin çoğunun geri dönüşü olmayacak şekilde kaybolmasına ve sadece küçük bir kısmının sonraki nesil Şii yazarlara aktarılacak üzere korunmasına şaşmamak gerekir. Eski Şii edebiyatının kaderi (tıpkı her türlü muhalif edebiyat gibi), tek tek yazarların rolünün tek taraflı değerlendirilmesinden kaçınmak ve Şii tarihi edebiyatının gelişim sürecini mümkün olduğunca eksiksiz bir şekilde restore etmek için araştırmacıları Şii edebiyatı ve yaratıcılarıyla ilgili mevcut tüm materyalleri en kapsamlı şekilde dikkate almak zorunda bırakmaktadır.¹³²

¹³⁰ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. Vostochnaya literatura, s. 10-45

¹³¹ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v, s. 7

¹³² Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v, s. 7

Hadis koleksiyonlarının incelenmesi,¹³³ Şiiilerin dini-politik ideolojisinin oluşumunun tüm karmaşık sürecini anlamak için de birincil öneme sahiptir. Buradan hareketle, bireysel tarihçiler-Şiiiler hakkında biyobibliyografik makaleler yazarken, sadece onların tarihsel eserlerini değil, aynı zamanda Kuran ve hadisleri yorumlayan eserlerini de dikkate aldık. Birçok durumda bu eserleri, günümüze kadar korunmadıkları için sadece isimlerine bakarak tarihi eserler olarak değerlendiriyoruz. Doğal olarak, bazıları yanlışlıkla tarihsel olarak tanımlanmış ve tersine, tarihsel eserler incelemeye dahil edilmemiş olabilir. Bu hatalar, bazı yazarların nitelendirilmesinde bazı yanlışlıklara yol açabilse de, bize göre, Şii tarihi-dini edebiyatı tarihinin gelişiminin genel resmini etkilememiştir.¹³⁴

Eserde Müslümanlar tarafından kabul edilen temel bilgi sabitleme biçimi olan isnad zincirlerinin analizinin öneminden söz edilir. Bu amaçla iki eserin isnadları incelenmiştir: Ebu'l-Ferec el-İsfahani'nin (ö. 356/967) *Makatilu't-talibiyyin* ve Ebu Amr el-Keşşi'nin (ö. 370/980) *Kitabu'r-Rical*'i. Birincisi, Ali ve takipçileri tarafından yürütülen siyasi iktidar mücadelesi hakkında olgusal malzeme, ikincisi ise Şiiiler hakkında tarihi-biyografik bilgi içermektedir. Çalışmada, bu iki eserin isnad zincirlerinin materyallerin işlenmesinin bazı önemli sorunların çözülmesini mümkün kıldığı belirtilmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır: Şii tarihi geleneğinin sözlü formunun oluşumunda ve Şii tarihi kaynaklarının oluşmasında yer alan bireyleri tespit etmek, dolayısıyla tarihsel edebiyatları tespit etmek;

- faaliyetlerinin zamanını ve ortamını, tarihsel geleneğin genel aktarım zincirindeki yerlerini belirlemek;

¹³³ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 29

¹³⁴ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 8

- aktarılan bilginin içeriği ve doğası ile aktarım sürecinde geçirdiği değişiklikler hakkında bilgi edinmek;
- tarihsel geleneğin yayılma yollarını tespit etmek ve Şii merkezleri arasındaki bağlantılar;
- Elde edilen malzemeyi, sonraki nesil Şii yazarların eserlerinde bulunan verilerle karşılaştırarak, kayıp eserlerin yapısını ve içeriğini yeniden inşa etmeye çalışmak.¹³⁵

Kitabın ilk bölümündeki başlıkların düzeni (Kur'an tefsirleri - hadisler - tarih), Şîî tarihî-dinî literatürün ortaya çıkışı ve gelişimine genetik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Böyle bir yaklaşımın görevi, hem hilafetin siyasi tarihi hem de evrensel tarihin belirli olaylarının özellikle Ali yanlısı ve daha sonra Şii yorumlarının ortaya çıkışını ve birikimini ve ayrıca bağımsız Şii tarih kavramının oluşumunu izlemektir. Şîî tarih anlayışının temeli, dinî-siyasî imamet teorisi olarak tespit edilmiştir. Eserin ilk bölümünde, Şîî tarihî-dinî literatürünün iki önemli alanı sayılan Kur'an tefsirleri ve hadis eserlerinin ele alındığı özel bölümler bulunmaktadır. Genellikle Kur'an tefsirleri ve hadis şerhleri tarihî literatür olarak sınıflandırılmaz. Şii tefsirleri, Sünni tefsirlerinden öncelikle siyasi eğilimleri ve belirli tarihi olayları yorumlamaları bakımından ayrılır. Dahası, Şii tefsirlerinde eğilimlilik Sünni tefsirlere göre daha canlıdır. Bu açıdan bakıldığında, Kur'an üzerine yapılan Şii tefsirler, tarihsel geçmişin özellikle Şii yorumuna dair bir içgörü sağlamaktadır, ve Şii hareketinin kendi tarihi de dahil olmak üzere hilafetin tarihidir.¹³⁶

Şii hadis koleksiyonları, Şii tarih anlayışını ve dini-siyasi ideolojinin oluşum sürecini anlamak açısından önemli belgelerdir. Seçilmiş hadisler ve münferit tarihi olayların yorumları, Şiiilerin tarihî gerçeklikleri nasıl değerlendirdiğini gösterir. Bu nedenle, Şii tarihçiler hakkında biyobibliyografik taslaklar hazırlanırken yalnızca tarihî

¹³⁵ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 8

¹³⁶ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 8

eserler değil, Kur'an ve hadis yorumlarına dair çalışmalar da dikkate alınmıştır. Ancak birçok eserin günümüze ulaşmaması nedeniyle, bazı eserler yalnızca başlıklarına göre sınıflandırılmış, bu da sınırlı ölçüde hatalara yol açmıştır. Bu durum, genel tarihî-dinî literatür gelişimini ise ciddi biçimde etkilememiştir. Ali yanlısı yazarlar, özellikle Ali hareketiyle bağlantılı dini-tarihi efsaneleri ve Ali'ye bağlı kabilelerin soyağaçlarını derlemeye büyük önem vermiştir.¹³⁷

Eserde dikkat çekilen hususlardan biri Şii gelenekte hadislerin kaydedilmesi hususunun nispeten erken başladığı yönündeki temel iddiadır. Örneğin, Muhammed'in sahabeli ve ilk Sünni muhaddislerden biri olan Ebu Hureyre'nin evinde, Peygamber'in sözlerinden hadisler içeren çok sayıda defter vardı. Muhammed'in bir başka sahabeli olan Ubeyde b. Kays (ö. 74/693)- vasiyetinde, sahibi olduğu kitapların akıbeti için özel düzenlemeler yapmıştır. Ali b. Ebi Talib'in sözlerinden oluşan bir hadis kaydı zaten oğlu el-Hasan'ın (ö. 49/669) elindeydi ve o da Abdurrahman b. Ebi Leyla'ya (ö. 49/669) sahip olduğu kitapları gösterdi. Ebi Leyla (ö. 82/701), Abdurrahman b. Ali b. Ebi Leyla'ya (ö. 82/701) babasının "en iyi, seçilmiş insanlar" (el-hiyar) hakkındaki ifadelerini içeren bir "sarı defter" göstermiştir. Bununla birlikte, bu örnekler ve bir diğeri, sadece ara sıra hadis kayıtlarına tanıklık etmektedir. Hadislerin sistematik ve yaygın bir şekilde kaydedilmesinin I. yüzyılın son çeyreği VII. yüzyılın sonundan önce başladığına dair elimizde hiçbir kanıt yoktur. Bundan önceki dönemde hadisler sözlü olarak aktarılmıştır.¹³⁸

Şii hareketinin ikinci aşamasının II/VIII. yüzyılın son çeyreğinde el-Mehdi'nin hükümdarlığıyla başladığı belirtilir. Bu dönem, Şii tarih yazımının doğuşunda belirleyici olmuş; Şiiilerin dinî-siyasî, hukukî ve felsefî teorilerinin şekillendiği bir evre olarak öne

¹³⁷ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 9

¹³⁸ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s.

çıkıştır. Şii eserler bu dönemde polemik karakterli, felsefî ve itikadî içeriklerle zenginleşmiş; tarih yazımında yeni bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu anlayış, İmamet doktrinine dayalı tarih görüşünü ön plana çıkararak önceki dönemden ayrılır. Ayrıca eserde, Şii âlimlerin kabilesel kökenleri de ele alınır. En yaygın gruplar arasında Bâcîliler, Sakifiler, Ezdîler, Esedîler ve Eş'arîler yer alır. Eş'arîlerin çoğu Kumm'dan, Ezdîler ve Sakifiler ise genellikle Bağdat'tandır.¹³⁹

Şii âlimlerin en renkli kabile kompozisyonu Kufe'deydi. Bunlar çoğunlukla Bâcîliler, Sakifiler ve Esedîler, daha az sıklıkla da Ezdîler, Hamdanîler ve İclîlerdi. Dolayısıyla, üç ana Şii merkezindeki Şii âlimlerin aşiret mensubiyetlerine bakarak, en azından Irak ve Kumme'deki Şii âlimlerin çoğunluğunu yukarıda bahsedilen aşiretlerin yerlilerinin oluşturduğu sonucuna varabiliriz. Şii âlimlerin sosyal yapısına gelince, en dikkat çekici yönü çoğunun ticaret ve sanatla meşgul olmasıdır. Dolayısıyla, Müslüman toplumda okuryazarlığın taşıyıcıları, manevi kültürün önderleri, ticaret ve sanat sınıfının temsilcileri olan kasaba halkıydı. Bu İslam'ın karakteristik özelliğidir. Okuryazarlığın taşıyıcılarınınin rahipler ve din adamları olduğu Antik Doğu ve Ortaçağ Hıristiyan dünyasının (Rusya dahil) aksine, Müslüman dünyasında din adamları sınıfı, hiyerarşisi yoktu. İslam'ın manevi kültürünün bir unsuru olarak Şii ideolojisi şehirlerde, yerleşik nüfus arasında oluşmuş ve bu ideolojinin yaratıcıları ticaret ve sanat sınıfının temsilcileridir.¹⁴⁰

«Hristomatya po İslamu»/«İslam İlahiyatı Edebiyatıyla İlgili Seçilmiş Derlemeler»

¹³⁹ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 14-19

¹⁴⁰ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 20

Prozorov'un önerisiyle hazırlanan Hristomathy v Islame, Umumi Birlik Oryantalistler, İslamologlar Derneği adına yayımlanmış, Şarkiyat öğrencileri için iki bölümlük bir ders kitabıdır. I. Bölüm çeviriler ve notlardan, II. Bölüm ise Arapça metinlerden oluşur. 1. Bölüm, İslamiyetin doğumu ve Muhammed (Polosın V. V. Piotrovskiy M.), 2. Bölüm, Kur'an ve yorumu, (Rezvan Ye. A.), 3. Bölüm, Hadisler, Muhammed'in Sünneti, (Yermakov, D. V.), 4. Bölüm, İslamda Mezhepler, (Prozorov, S. M.), 5. Bölüm, Sufizm (Kniş, A. D.), 6. Bölüm, İslam Hukuku, (Şmidt, A. E.).¹⁴¹ İlk bölümde, İbn Hişam'dan Allah'ın Resulünün Hayatı ve Ahmed b. Faris el-Râzî'nin İnsanların En İyisinin En Kısa Ömrü adlı eserlerinden bölümler yer alır.¹⁴²

İbn Hişam el-Himyari tarafından derlenen «Resulullah'ın Hayatı» neredeyse kanonik bir kitaptır. Müslümanlar için, Peygamber'in hayatı hakkında (Kur'an ve hadislerden sonra) en yetkili bilgi kaynağıdır, ruhu yükselten ve talimat veren favori bir okumadır. Muhammed (s.a.v.) hakkında günümüze ulaşan en eski eserdir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslâm âlemi tarihleriyle ilgili bütün bilgiler, İbn İshak'ın «Hayat» adlı eserine dayanmaktadır. Bu eser, tüm Müslüman kültürü üzerinde büyük bir etkiye sahipti ve Arap-Müslüman edebi nesrinin en önemli anıtlarından ve örneklerinden biri haline gelmiş. «Hayat Tasviri»nin ortaya çıkış tarihi, genel olarak Ortaçağ Arap edebiyatının karakteristik bir özelliğidir ve yazarlık, üslup ve bilimsel bir eserin yapısına yaklaşımını canlı bir şekilde göstermektedir. Bu kitap için tek bir yazar adı vermek zordur, ayrıca kitabın kesin bir yazar adı da yoktur. Kitapta iki yazarın katkılarının ayrılması oldukça tutarlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir; bu da her iki akademisyenin katkılarını takdir etmeyi ve onları «Sira»nın yazarları olarak birlikte adlandırmayı mümkün kılmaktadır.¹⁴³

¹⁴¹ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 29.

¹⁴² Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, Vostochnaya literatura, Nauka, (Moskova, 1994), s. 3-10

¹⁴³ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 11

Ahmed b. Fâris er-Râzî'nin "En Kısa Biyografi" adlı eseri, Arap dili alanındaki uzmanlığının yanı sıra, Peygamber'in hayatına duyduğu ilgiyi de yansıtan popüler bir çalışmadır. Her ne kadar edebî açıdan zirve eserler arasında yer almasa da, Peygamber'e dair ayrıntılı bilgiler (eşleri, çocukları, eşyaları vs.) aracılığıyla dönemin Müslüman okuyucusunda derin bir aidiyet ve ilgi uyandırır. Eser, tekrara dayalı yapısıyla klasik ortaçağ İslam edebiyatının tipik bir örneğini sunar ve bu yönüyle tarihsel ve kültürel açıdan dikkate değerdir.¹⁴⁴

Prozorov'un ders kitabında Kur'an ve tefsirler üzerine bölüm, Kur'an'ı tarihsel bağlamda şekillenen bir vahiy metni olarak ele alır. Kur'an'ın oluşum süreci, Peygamber'in vefatından sonra yazıya geçirilmesi ve sonraki yüzyıllarda yorumlanma biçimleriyle açıklanır. Prozorov, her neslin Kur'an'ı kendi anlayışına göre okuduğunu ve bu nedenle tefsirlerin tarihî ve dinî-siyasî belgeler olarak büyük önem taşıdığını vurgular. Ona göre Kur'an'ın anlamı, sadece lafzında değil, okuyucu zihninde oluşan çağrışımlar ve tarihsel bağlamlarla genişleyen dinamik bir yapıdır. Bu yaklaşım, Kur'an'ın tarihsel-toplumsal tepkilerle şekillenen canlı bir metin olarak değerlendirilmesini sağlar.¹⁴⁵

Prozorov'un eserinde Kuran ve yorumları başlıklı bölümde sırasıyla şu tefsirlerden pasajlar yer almıştır: Mukatil b. Suleyman. Tefsir-i Kur'an, Al-Buhari, El-Cami' es-Sahih, Kitab et-tefsir¹⁴⁶, At-Tustari, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim¹⁴⁷, At-Tabari, Camiu'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an, Al-Zemahshari. El-Keşşaf 'an Haqa'iq Et-tenzil.¹⁴⁸ Et-Tabarsi, Mecma'u'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an¹⁴⁹, Al-Razi. Mafatih al-gaib veya et-Tefsir

¹⁴⁴ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 26

¹⁴⁵ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 34

¹⁴⁶ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 47

¹⁴⁷ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 48

¹⁴⁸ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 55.

¹⁴⁹ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 59.

al-kebir¹⁵⁰, İbn Arabi Tefsiri «Kur'an'ın Yorumu», El-Beydavi Envâr et-tenzil ve esrar et-te'vîl, Celaleddin el-Mahalli ve Celaleddin Suyuti. Tefsirü'l-Celâleyn¹⁵¹, Muhammed Abdo Tefsir el-Manar «Tefsir el-Menar» Kur'an Tefsiri, Seyyid Kutub Fi zilal el-Kur'an «Kur'an'ın gölgesinde». İçerikleri ile kısa malûmat verdikten sonra, bu tefsirlerin hiçbiri Müslüman aleminde otoriter tefsir olamadığı kanaatine varılır.

Prozorov'un eserinde hadis, tasavvuf ve İslam hukuku ayrı bölümler halinde ele alınır. Hadisler bölümünde, özellikle Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i merkeze alınarak Sünnetin otoritesi ve hadislerin sahihliği tartışmaları incelenir. Hanbelî çizginin hadis anlayışı vurgulanır. Tasavvuf bölümünde ise Serrâc et-Tûsî'nin Kitab al-Luma ve Kitâbü'l-Makâm ve'l-Ahvâl adlı eserlerinden yapılan alıntılarla sufi düşüncenin temel kavramları tanıtılır. Hukuk kısmında ise fikhın kelâmî-hukukî yönü, Kur'an, sünnet, icma ve kıyas temelinde açıklanır; Ebu Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc adlı eseri üzerinden İslam vergi hukukuna dair klasik yaklaşımlar örneklenir. Prozorov'un bu yapısal yaklaşımı, İslam düşünce mirasını ana temalar etrafında sistematik biçimde sunmayı amaçlar.¹⁵²

«İslam kak ideologicheskaya sistema»/«İdeolojik bir sistem olarak İslam»

Prozorov'un İslam'a ideolojik bir sistem olarak yaklaşan bu eseri, belki diğer iki eseri kadar kapsamlı olmasa da etki gücü yüksek bir eserdir. Diğer iki eserde genel olarak var olan nötr ve envanterci yaklaşım biçimi bu eserde inşacı bir karaktere bürünür. Eser dört temel bölümden oluşur. İlk bölümde Kuran ve yorumları ele alınır. Bu kapsamda Kuran'ın çevirisi ve tefsiri mahiyetindeki eserlere odaklanılır. Bu noktada Kuran'ın Rusçaya çevirisi noktasında bazı temel ilkeler üzerinde durulur. Bu noktada doğrudan çeviri yerine Kuran'ın içsel duygu, içsel rıza yoluyla anlaşılacak "anlamlarının" aktarımını koyan yaygın bir yaklaşıma tepki gösterilir. Özellikle V. Porohova'nın Kuran'ı edebi

¹⁵⁰ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 65.

¹⁵¹ Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 70.

¹⁵² Prozorov. Hrestomatiya po İslamu, s. 170

olarak çevirmesi üzerinde durulur. Bu çeviride İslam'ın açık bir idealizasyonunun, Ortodoks Hıristiyan kültürünün imgeleri ve kavramlarıyla ifade edilmesine dikkat çekilir ve bunun dinin özgülüğünü bulanıklaştırdığı ve İslam'ı “Yahudi-Hıristiyan fikirlerinin çevresel bir varyantı” olarak gören XIX. yüzyılın Batı Avrupalı oryantalistlerinin görüşünü yansıttığı belirtilir.

Prozorov'a göre Kur'an çevirileri çevirmenin kültürel, mezhebî ve dilsel çevresinden etkilenir; bu nedenle nesnel değil, bağlamsaldır. Müslüman tefsir geleneklerinin yorumları mutlaklaştırdığını, bu geleneğe dayalı çevirilerin belirli tarihsel ve kültürel koşulları yansıttığını belirtir. Ayrıca gramer farklarına dayanan birebir çeviri eleştirilerinin bağlamsal yaklaşımı yanlış şekilde “literalizm”le özdeşleştirdiğini savunur.¹⁵³

Prozorov'a göre son yıllarda Rusya'da yayımlanan Kur'an çevirileri, çevirmenlerin ideolojik yaklaşımlarından etkilenmiş; metne eklemelerle İslam'ı yücelten, tek hakikat olarak sunan anlatımlar geliştirilmiştir. Bu durum, kutsal metin ile yorum arasındaki sınırı bulanıklaştırmıştır. Müslüman tefsirler tarihî, kültürel ve mezhebî bağlamlara göre şekillenmiştir. Prozorov, özellikle Tabatabaî'nin el-Mîzân adlı eserini örnek göstererek bu tefsiri daha tutarlı ve amaç odaklı bulur.¹⁵⁴

Prozorov, eserinin ikinci bölümünde Cahiliye dönemi Arap inançlarını ele alır. Arapları inançlarına göre üç gruba ayırır: Yaratıcıyı, dirilişi ve elçileri tanımayanlar; sadece dirilişi reddedenler; elçileri tanımayanlar. Bazı Arapların Allah'a ve ahirete inandığını, hatta peygamber beklediklerini belirtir. Şecere bilgisi, rüya tabiri ve ay menzilleri gibi bilgi türlerinin yaygınlığına dikkat çeker. Ayrıca İslam öncesi gelenekler

¹⁵³ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 7

¹⁵⁴ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 10

ve kanunları inceler. Hanefiliğe dair değerlendirmesiyle, Ebu Hanife'nin şahsiyetinin Rusya'daki İslami eğitimde hoşgörü için önemli bir örnek olduğunu savunur.¹⁵⁵

Prozorov, eserinin üçüncü bölümünde tasavvufu İslam'daki dindarlığın ve ahlakın temsilcisi olarak ele alır. Ona göre tasavvuf, yerel geleneklerle İslam'ın kaynaşmasını ve İslam'ın “kendi dinlerine” dönüşmesini teşvik etmiştir. Sufizmin kökeni konusunda ödünç alma ve içsel köken teorileri arasında bir tartışma olduğunu vurgular. Tasavvufun özgünlüğünü, Kur'an merkezli dili ve sahabe örnekleriyle temellendirir. Sufi öğretilerde Tanrı yolculuğu (tarikât), tevekkül ve velayet doktrinlerine özel önem verir. Prozorov, el-Kadı el-İmam Ebu'l-Mali Azizi'nin eserinden hareketle mistik aşkın yapısını ve bunun Peygamber'de kemale erdiğini vurgular.¹⁵⁶

Prozorov, bu bölümde İbrahim ve Muhammed'in Kur'an'daki rollerinin zamanla nasıl dönüştüğünü ele alır. Ona göre Muhammed'in “peygamberlerin mührü” ve “Allah'ın sevgilisi” olarak öne çıkarılması, İslam'da doğal bir şekilde gelişen bir kültürün ifadesidir ve bu durum, “Allah'ın dostu” İbrahim'in geleneksel imajını gölgede bırakmıştır. Ayrıca, İslami kavramların özellikle Rusça çevirilerde karşılık bulmasında yaşanan zorluklara dikkat çeker. “Allah mı, Tanrı mı?” sorusuyla ortaya koyduğu bu sorunsalda, “Allah” isminin İslam'a özgü bir sembol olduğunu vurgular. Ona göre “Tanrı” kavramı yalnızca Hristiyanlık veya Yahudilikle ilişkilendirilemez; ancak bu terimlerin birbirinin yerine kullanılması, her dinin kendi teolojik ve kültürel bağlamına zarar verir. İslam'da “Allah”, Hristiyanlıkta “Tanrı” ve Yahudilikte “Yahve” gibi semboller, her bir inanç sisteminin özgün yapısını temsil eder. Bu nedenle Prozorov, Kur'an tercümelelerinde “Allah” isminin yerine soyut “Tanrı” ifadesinin kullanılmasının, İslam'ın ideolojik ve kültürel kimliğini belirsizleştirdiğini ileri sürer.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 121

¹⁵⁶ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 134

¹⁵⁷ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 184

Prozorov, Rusya'daki İslami eğitimin bilimsel ve tarafsız olması gerektiğini vurgular. Ona göre akademik İslam araştırmaları; orijinal kaynaklara, tarihsel ve kavramsal derinliğe dayanmalı, ne ideolojik yüceltmeye ne de eleştirel sapmalara kapılmamalıdır.¹⁵⁸ Bu yaklaşım, hem geleneksel oryantalist yöntemi sürdürme hem de geliştirme amacını taşır.

Prozorov, Arapça yer adlarının Rusçaya aktarımında Avrupa dillerinden gelen çarpıtmalardan kaynaklanan karışıklığa dikkat çeker. “Al” artikelinin tutarsız kullanımı ve isimlerin orijinalliklerinden uzaklaşması, özellikle tarihî ve kültürel bağlamın anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Akademik İslami çalışmaların ise kaynakların genişliği, orijinal Arapça metinlere bağlılık, tarihsel ve kavramsal derinlik gibi ölçütlerle yürütülmesi gerektiğini savunur. Prozorov, İslam'a yönelik bilimsel çalışmalarda tarafsızlığın önemini vurgular; ne eleştirel ideolojik önyargılara ne de idealizasyona kapılmamak gerektiğini belirtir. Ayrıca, Kuran'ın Rusça çevirilerinde yapılan bazı yorumların tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını ve geleneksel metinlerin korunmasının önemini vurgular.¹⁵⁹

Prozorov, İslam'ın hoşgörülü ve mükemmel din olarak idealize edilmesinin, özellikle Rusya'daki bazı Kur'an tefsirlerinde aşırı ideolojik yorumlarla desteklenmesinin, gerçekçi bir anlayışı engellediğini vurgular. Bu idealizasyon, Muhammed'in tarihî tutumlarının göz ardı edilmesine ve kutsal metinlerin kabul edilemez biçimde değiştirilmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, İslam'ın diğer dinlerle ilişkisine dair çatışmacı söylemler güçlenmekte, bu da Rus toplumunda gerçek hoşgörü ortamının oluşmasını zorlaştırmaktadır. Prozorov, bu tür yaklaşımların İslam'ın dış dünyadaki imajına ve toplumsal barışa zarar verdiği görüşündedir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 187

¹⁵⁹ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 187

¹⁶⁰ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 188.

Prozorov, İslam çalışmalarının Rus toplumunun bütünlüğü ve refahı doğrultusunda yürütülmesi gerektiğini savunur. Ona göre ne İslam'ın idealize edilmesi ne de tarihinin tahrif edilmesi toplumsal uyuma hizmet eder. Bu nedenle bilimsel ve dini aktörlerin, mezhebi veya inancı ne olursa olsun birlikte yaşamı destekleyecek bir yaklaşımı benimsemeleri gerekir. Bu bağlamda önerdiği “İdeolojik Bir Sistem Olarak İslam” dersi, İslam'ın entegre bir düşünce sistemi olarak anlaşılmasını sağlamayı hedefler. Ders, İslam'ın kavramsal çerçevesini ve ideolojik işleyişini analitik bir biçimde sunarak, akademik işbirliği ve dinler arası anlayış için bir zemin oluşturur. ¹⁶¹

2.1.1. Çeviri Çalışmaları

Prozorov, 20. yüzyılın önde gelen Rus Arapça uzmanlarından ve oryantalistlerden biridir. Çeviri faaliyetleri sadece dilsel aktarımı değil, aynı zamanda Arap düşüncesinin ve İslam kültürünün tarihî ve felsefi boyutlarını da yansıtmayı amaçlamıştır.

Prozorov eş-Şehristani'nin “Kitabu'l-Milel ve Nihal” eserini Rusçaya “Kniga o Religiya i Sektah.” (Moskova, 1984) adıyla tercüme eder. ¹⁶² Prozorov'un çevirmenlik anlayışı, yalnızca kelime düzeyinde değil; kültürel bağlam, tarihsel derinlik ve düşünsel yapıların aktarımı açısından da dikkate değerdir. Özellikle İslam öncesi Arap inançlarını ve erken İslami mezheplerin doğuşunu konu alan Şehristani çevirisinde, Arapça metinlerin anlam derinliğini Rus okuyuculara açık kılmak için yorumlar ve filolojik karşılaştırmalarla desteklenmiş ayrıntılı bir çalışma sunmuştur. ¹⁶³ Bu yönüyle Prozorov'un çalışmaları, İslam tarihi ve düşüncesi alanında Rusça literatüre kalıcı katkılar sağlamış, hem akademik camia hem de kültürel etkileşim açısından değerli bir miras bırakmıştır.

¹⁶¹ Prozorov. İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 190

¹⁶² S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 28

¹⁶³ Prozorov, eş-Şehristani “Kitabu'l-Milel ve Nihal” /“Kniga o Religiya i Sektah”. Nauka, (Moskova, 1984), s. 249

Prozorov, Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Fahri'nin "Kitabu'Telhisu'l Beyan fi Zikri Firaki ehlü'l-Edyan" elyazma eserini "Kratkoye Razyesneniye k Pereçno Posledovateley Raznih Ver" (Moskova, 1988) ismiyle rusçaya tercüme eder.¹⁶⁴ Ayrıca, Prozorov'un akademik kariyerinin temel taşlarından biri olan doktora tezi, El-Hasan b. Musa en-Naubekhtî'nin Şiî fırkalarını ele aldığı eser üzerine yaptığı çeviri ve analiz çalışmasıdır.¹⁶⁵ Bu eser, Shiitskiye sekty (Şii Mezhepleri) başlığıyla yayımlanmış ve Şiîliğin erken dönem ayrışmalarını, tarihsel ve teolojik bir perspektiften Rus okuyucuya tanıtmıştır. Her iki çeviri de, İslam mezhepler tarihine dair Arapça kaynakların Rusça literatürde temsil edilmesine olanak sağlayan öncü çalışmalardır.

Bu bağlamda, Prozorov'un yer aldığı Rus oryantalist geleneği, İslam ilimlerine doğrudan hukukî metinler üzerinden yaklaşmamış olsa da, İslamiyet'in genel yapısına dair yaptıkları çalışmalar içerisinde İslam hukuku konularına da değinilmiştir. V. V. Bartold, Ye. A. Belayev, L. S. Vasilyev, P. A. Gryazneviç, D. Ye. Yeremeyev, N. A. İvanov, A. İ. İonova, L. İ. Klimoviç, Z. İ. Levin, L. İ. Nadiradze, İ. P. Petruşevskiy, M. B. Piotrovskiy, L. R. Polonskiy, M. T. Stepanyants gibi isimlerle birlikte S. M. Prozorov, İslam dünyasının dinî ve toplumsal yapısını anlamaya dönük çok sayıda esere imza atmıştır.¹⁶⁶ Bu çalışmalar, doğrudan fıkıh metinlerine yoğunlaşmasa da, İslam hukuku ile ilişkili kavramlara tarihsel bağlamda yer vermeleri bakımından kayda değerdir. Nitekim bu gelenek içindeki yaklaşımlar, Rus oryantalizminin İslam ilimlerini teferruatlı bir şekilde incelediklerinin bir göstergisidir.

¹⁶⁴ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 29

¹⁶⁵ Prozorov, Al-Hasan b. Musa an-Naubakhti. Shiitskiye sekty. Per. s arab. issled. i komment. (Moskova, 1973), s. 254

¹⁶⁶ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 69.

3. Prozorov'un Rus Oryantalizmi İçerisindeki Konumu

Prozorov, Rus oryantalizm geleneği içerisinde yalnızca bir çevirmen ya da akademisyen değil, aynı zamanda Doğu düşüncesinin Rusya ve Batı dünyasına taşınmasında köprü işlevi gören, disiplinlerarası bir öncü olarak değerlendirilmelidir. Oryantalizmin klasik çerçevesini aşarak, hem Arap-İslam medeniyetine hem de bu medeniyetin düşünsel derinliğine duyduğu ilgiyle, Rus akademisinde adeta bir mihenk taşı haline gelmiştir.

Prozorov'un oryantalizmdeki konumu diğer oryantalistlerle kıyasla daha derindir. O, ömrünün yarısında fazlasını Oryantalizmin: İslam İlahiyat alanını araştırmış ve pek çok eser kaleme almış ve yayımlamıştır.¹⁶⁷

Prozorov'u Mezhepler tarihçiliği zaviyesinden önemsemiştik. Rus Oryantalizmini belki daha başka bir yerde göremeyeceğimiz bir şekilde, Rus Oryantalizminin meseleye nasıl yaklaştığını gösteren zenginlikte, detaylı bir şekilde bize sunuyor, tercüme, tarih, düşünce araştırdığı konuları aslında bir bütün halinde göre bilme çabasında ortaya koyuyor.

Mesela, Prozorov'un editörlüğünü yaptığı «İslam na territory bivşii Rossiskoy imperii¹⁶⁸ /Eski Rusya İmparatorluğu topraklarında İslam» konulu ensiklopedisi. Prozorov'un editörlüğünü yaptığı "Eski Rusya İmparatorluğu Topraklarında İslam adlı ansiklopedi, adından başlayarak ideolojik bir tartışma doğurur. "Eski Rus toprakları" ifadesi, günümüzde bağımsız olan Türkistan/Orta Asya Müslüman bölgeleri hâlâ Rusya'ya ait bir alan gibi sunarak entelektüel sahiplenme ve neo-impatorluk nostaljisi izlenimi verir. Bu tür çalışmalar, bilimsel görünüm altında Rusya'nın çok dinli mirasını merkezî ve asimilatif bir tarih anlayışıyla yorumlama riskini taşır.

¹⁶⁷ Prozorov, Avtobiografiya, s. 41

¹⁶⁸ Prozorov, (red), İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar, T. I. (Moskova, 2006), s. 655

Rusya Federasyonunun hem hali hazırda içerisinde bulunan Türki Cumhuriyetleri hem de SSCB'nin içerisinde bulunan sonradan bağımsızlığını kazanan devletlere İslam'ı sunmayı, anlatmayı amaçlıyor ve böylelikle yönlendirmeyi hedeflediği izlemine veriyor. Özellikle Sovyetlerin din baskısından sonra Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurularak, onların istediği tarzda ve onların istediği ölçüde, kısıtlı sunulan bilgilerle boşluğu doldurma çabasına girişmiş durumundalar. Sovyetlerin dağılımından sonra İslam'ın toplumdaki yeri hakkında merak edilen ve İslam'a ihtiyaç duyulan bir dönemde I-V. cilt halinde ansiklopedilerin sunulması takdire şayan, ancak içerik olarak parça parça sunulması yetersiz, doyurmayan, tatmin etmeyen bilgi yığını hissini veriyor.¹⁶⁹

Prozorov'un yönettiği bu ansiklopedik çalışma, aynı zamanda bir projedir, mestektaşları Prozorov'un büyük, önemli, başarılı projesinin biri olarak nitelendirmektedir. "Eski Rusya İmparatorluğu Topraklarında İslam" adlı seri, tarihsel ve bölgesel bir perspektifle İslam'ın Rusya'daki çeşitliliğini belgelemektedir.¹⁷⁰ Ancak eser, adlandırması ve çerçevesi itibarıyla, post-emperyal bir sahiplenme ve merkezizetçi yaklaşım riski taşıdığı için eleştiriye de açıktır.

Prozorov İslam'ın bölgelere göre farklılık gösterdiğini fark etmiş ve bunu tek çatı altında toplanması gerektiğini çalışmalarını bunun üzerine yoğunlaştırmıştır. Rusya'da dini dağılımı anlamak, tam resmi göre bilme açısından incelememiz faydalı olacaktır.

Rusya'daki Müslüman nüfusun Avrupa'daki Müslümanlardan temel bir farklı vardır. Boşnaklar, Arnavutlar ve Balkan Türkleri gibi gruplar dışarıdan bırakılırsa Avrupa genelindeki Müslümanlar genellikle göçmen olarak bu ülkelere yerleşip vatandaşlık kazanan kişilerden oluşurken, Rusya'daki Müslüman topluluklar neredeyse tamamı

¹⁶⁹ Geniş bilgi için: Stephane Dudoignon, "İslam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii. Entsiklopedicheskii slovar' [Islam in the Territories of the Former Russian Empire: An Encyclopaedic Dictionary], vol. 2 by Sviatoslav M. Prozorov" Archives de sciences sociales des religions 196 (2021), s. 390-394

¹⁷⁰ M.B. Piotrovskiy, Yedinstvo v mnogoobrazii, s. 20

otokton halklar olarak zaten öz vatanlarında yaşamaktadırlar. «Rusya'daki Müslümanlar» olarak isimlendirilen bu insanların nüfus bakımından ana gövdesini İdil-Ural'daki Kazan Tatarları ve Başkırtlar; Kuzey Kafkasya'daki Kumuklar, Balkarlar, Karaçaylar ve Nogaylar; ayrıca Azerbaycanlılar, Kazaklar, Ahıska Türkleri ve diğerlerinden müteşekkül Türk halkları oluşturuyorlar (10 milyona yakın).¹⁷¹

Yine Kuzey Kafkasya'daki Çeçenler ve İnguşlar, Çerkesler ve alt grupları ile Dağlı halklar (Avarlar, Lezginler, Darginler, Laklar, Tabasaranlar ve Osetinlerin bir bölümü) ise diğer büyük Müslüman bloku teşkil ediyor (5 milyona yakın) ve bu azınlık grubun kültürlerini, dilini koruması zorlaşıyor.¹⁷²

Tatar akademisyeni Mirza Mahmutov günümüzde Rus topraklarında bulunan tatar türklerinin hem fizik hem fikir hemde dil açısından tükenmekte olan bir millet olarak değerlendirmektedir. Tatar bilim adamı Mirza Mahmutov buna sebep olan faktörleri dil, asimile olmak, alkol olarak sıralamaktadır. Mesela; rus ve tatar dilini resmi ten kukulu devlet dili olarak kabul edilse de sosyal hizmetlerde, akademik toplantılarda, dökümanlarda rus dili kullanılmaktadır. Okullarda rus ve tatar diline aynı oranda saat ayrılmıştır fakat öğretim kalitesi düşük ve maaş ABD'de saatine 15-20 doları bulsa, tatar dili öğretimine aylık maaş 50-70 dolar civarındadır. Bundan dolayı İntelektüel fikirleri yüksek olan gençleri milli terbiye vermek halkımızın borcudur. Aksi takdirde tatar halkı başkalarla yarışamayacak, rekabete karşı duramayacağını söylemektedir.¹⁷³ Mahmutov'un en dikkat çekici vurgusu, eğitim ve dil politikalarındaki eşitsizlikdir.

Bu da kendi sırasında diğer türk bouylarında bu sıkıntı da olduğunu gösterir. Rusya'da büyük bir bölümü teşkil eden mezhep Şii Caferidir Azerbaycanlılar müstesna,

¹⁷¹ T. Dilmaç, Rusya'nın ruhu efsane ile gerçek arasında, s. 160

¹⁷² T. Dilmaç, Rusya'nın ruhu efsane ile gerçek arasında, s. 161

¹⁷³ Ravil Valiyev. Canga yelgan yular kurenekle shahaslar belan angemeler. Kazan Tatarstan kitap nashriyatı, Mirza Mahmutov. Assimiliyasiya pıkrı, (Kazan, 2011), s.151

Türk halkları ve Çerkesler Sünni Şafii mezhebine mensupturlar. Müslüman halklardan Tatarlar, Rus boyunduruğuna XVI. yüzyılın ortasında, Başkurtlar tedricen XVII. yüzyılda girerken, Kafkasya’da bu süreç katliam ve sürgün boyutları da bulunan uzun bir zamana yayıldı ve XIX. yüzyılın ortasından sonra tamamlandı. Rus Devletinin oryantalist bir bakış açısıyla bir “medenileştirme misyonu” olarak tanımladığı bu yayılcılık süreci 1865-1885’te Çin sınırına dayanacak şekilde tüm Türkistan’ı (Orta Asya) da kapsadı.¹⁷⁴

Böylelikle, II. Yekaterina döneminde başlayan asimile politikası günümüze kadar devam ediyor. Prozorov’un bunun gibi çalışmaları buna hizmet ediyor delinebilir. Prozorov’un çalışmalarında, Rusya’nın coğrafi ve siyasi hakimiyeti ile ilişkili konulara da değindiği görülür. Özellikle, Rusya’nın Orta Asya ve Kafkasya gibi bölgelerdeki siyasi etkisi ve İslam’ın bu bölgelerdeki rolü üzerine odaklanmıştır. Rusya’nın Batı’ya kıyasla kendini hem Avrupa hem de Asya’nın parçası olarak görmesi, Rus oryantalistlerinin çalışmalarını çift yönlü bir bağlama oturtmuştur. Batı oryantizmi genelde Doğu’yu "öteki" olarak konumlandırırken, Rus oryantizmi, hem Doğu’nun hem de Batı’nın bir parçası olma bilinciyle daha kapsayıcı bir yaklaşım sergileyebilir. Böylelikle hem Batıdan hem Doğudan yayrarlanma eğilimindedir. Prozorov’un çalışmaları, temelde Rus akademisinin ihtiyaçlarına hizmet eder ve Rusya’nın Arap-İslam kültürünü derinlemesine anlamasına katkıda bulunur.

Dönemin Rus yönetimi, bu tarikatları “geleneksel İslam”ın dışındaki zararlı akımlar olarak nitelendirmiş ve özellikle Muridizmi, Arap Yarımadası’nda ortaya çıkan Vehhabîlik ile özdeşleştirerek politikası yürütmüştür. Muridizm olarak isimlendirilen İmam Mansur, Gazi Muhammed, İmam Hamzat ve nihayet sembol isim Şeyh Şamil’in liderliğinde gerçekleşen ve 1820’lerde başlayan “gazavat” 1859’da Rus Devleti lehine

¹⁷⁴ Michael Kemper-Stephan Conermann, *The Heritage of Soviet Oriental Studies*, Routledge Taylor & Francis Group, 2011 içinde David Schimmelpennick von der Oye, *The Imperial Roots of Soviet Orientology*, s. 37.

sona erdi. Bu kıyamın itici gücünü Nakşibendiliğin Halidiye kolu teşkil etti.¹⁷⁵ İlginç bir şekilde zamanın Rus yönetimi, Nakşibendiliği ve Kadiriliği bölgenin geleneksel İslam anlayışına aykırı bir cereyan olarak gördü ve muridizmi aynı dönemlerde Arap yarım adasında ortaya çıkmış olan «Vehhabiliğe» benzer olduğu propagandasını yaptı. Aradan yüz yıl geçtikten sonra modern Rusya’da bu kez daha doğru bir şekilde adlandırılan Vahhabi-Selefi – «cihadist» akımlara karşı Kuzey Kafkasya’da bu defa «Geleneksel İslam» olarak tanımlanan Nakşibendilik ve özellikle Kadirilik teşvik edildi ve ediliyor. Bilhassa Çeçenistan özelinde Kadirilik, Cumhuriyetin Başkanı’nın da katıldığı sesli zikir törenleri ile adeta «resmi tarikat» haline gelmiş durumda.¹⁷⁶ Netice itibariyle Şeyh Şamil’in Dağıstan ve Çeçenistan’da yoğunlaşan mücadelesinin Batı Kafkasya’ya Çerkes bölgelerine yaygınlaştırılması çabasının başarısı sınırlı kaldı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşına kadar Osmanlı etkisinde bulunan bölgede trajik 21 Mayıs 1864 Büyük Çerkes Sürgünü ile neticelenen mücadele sonucunda Rus İmparatorluğu’nun tamamen hakimiyetine girdi.¹⁷⁷

Prozorov’un çalışmalarında, Rusya’nın siyasi ilişkilerine ve dış politikasına yönelik konulara da sıklıkla değinildiği gözlemlenebilir. Özellikle, Kafkasya, Rusya’nın Orta Doğu ve Orta Asya’daki politikalarının İslam’ın rolü üzerindeki etkisi incelemiştir. Bu değerlendirme sayesinde Prozorov’un çalışmalarını daha derinlemesine anlamamıza ve onun İslam, mezhepler ve coğrafi-siyasi ilişkiler üzerine yaptığı katkıları daha bütünsel bir perspektiften değerlendirmemize yardımcı olabilir.

¹⁷⁵ Robert Geraci-Michael Khodarkovsky, *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, Firouzah Mostashari, *Colonial Dilemmas: Russian Policies in Muslim Caucasus*, Cornell University Press, 2018, s. 234-235.

¹⁷⁶ Roland Dannreuther-Luke March, *Russia and İslam: State, Society and Radicalism*, Taylor & Francis, John Russell, *Kadyrov’s strategy against extremism in Chechnya*, 2010, s. 177.

¹⁷⁷ Ufuk Tavuklu, *Kafkasya Gerçeği*, 2009, s. 116-122.

Prozorov, çalışmalarında betimleyici (deskriptif) yöntemi esas alsa da zaman zaman bu sınırları aşarak yorumlayıcı ve inşa edici bir yaklaşım sergiler. Bu durum, onun sadece tarafsız aktarımla yetinmeyip mezhepleri tarihsel ve ideolojik bağlamda anlamlandırmaya çalıştığını gösterir. Oysa çağdaş İslam Mezhepleri Tarihçiliği, ön yargılardan uzak, değerlendirmeye değer olmayan ve mezhepleri kendi kaynakları temelinde incelemeyi esas alan bir yöntem benimser. Bu bakımdan Prozorov'un yaklaşımı, klasik metodolojiden yer yer saparak özgün ve yorumlayıcı bir çizgiye yönelir.¹⁷⁸

Prozorov, diğer Rus Oryantalistlerinden ayrıcalığı çevirmenlik becerisinin yanı sıra, Arapça kaynakların içeriklerini sadece aktarmakla kalmamış, aynı zamanda onların Rus ve Batılı düşünce dünyasına nasıl uyarlanabileceğine dair özgün bir vizyon sunmuştur. Örneğin: çevirilerinde sadece metinlerin literal anlamlarını değil, Arap düşüncesinin derin kültürel ve felsefi katmanlarını da analiz etmiş ve bu katmanları Rus akademik çevrelerine kazandırmıştır. Bu yaklaşımı, onu, diğer oryantalistlerin genellikle yaptığı yüzeysel çevirilerden, çalışmalarından ayırmıştır.

4. Prozorov'un Dine Yaklaşımı

Prozorov'un çalışmaları, yalnızca İslam'ın iç yapısına dair değil, aynı zamanda bu yapının diğer dinî geleneklerle ilişkisine dair eleştirel bir perspektif taşımaktadır. Bu bağlamda, onun Ortodoks Hristiyanlık mirasıyla olan bağı dikkat çekicidir. Prozorov, Rus entelektüel geleneği içerisinde şekillenmiş bir akademisyen olarak, her ne kadar İslam'a karşı bilimsel bir mesafe ve titizlik göstermeye özen gösterse de, Ortodoks düşünsel arka planının onun analizlerini dolaylı biçimde etkilediği görülür. Bu etki, özellikle İslam'ı incelerken onu "öteki" olarak konumlandırma eğiliminde, dolayısıyla onu kendi kültürel ve dinî paradigmasıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirme tarzında belirginleşmektedir. Prozorov'un dinle ilgili düşünceleri ile birlikte diğer Rus oryantalistlerin görüşleri de

¹⁷⁸ B. Gökkır, N. Gökkır ed. İslam Araştırmaları ve Oryantalizm. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, (İstanbul, 2016), s. 209.

dikkate alındı. Özellikle (derleyicisi Prozorov) «İslam»¹⁷⁹ Ansiklopedisinden yararlanıldı.

Prozorov'un, İslam'daki Şîh-Sünnî ayrımını Hristiyanlıktaki Katolik-Ortodoks bölünmesine benzetmesi, oldukça dikkat çekici bir analogi olarak karşımıza çıkar. Ona göre, her iki gelenekte de ilk dönemlerde var olan dinî birlik, zamanla siyasî iktidar mücadeleleriyle bozulmuş ve bu durum mezhepsel ayrışmalara yol açmıştır. Hristiyan dünyasında bu ayrım Batı'da Katolik, Doğu'da Ortodoks geleneklerinin oluşumuna sebep olurken; İslam dünyasında da Sünnî ve Şîh gelenekler doğmuştur.¹⁸⁰

Kufe şehri üzerinden yaptığı analizler de, Prozorov'un dinî geleneklerin birbirine etkisini tarihsel ve kültürel bağlamda ele alışı yansıtır. Eski bir Hristiyan piskoposluk merkezi olan Hîre yakınlarında kurulan Kufe, zamanla yalnızca bir askerî merkez değil, aynı zamanda İslam ile Hristiyanlık ve Zerdüştlük arasında bir etkileşim alanına dönüşmüştür.¹⁸¹ Bu etkileşim, özellikle Şîh düşüncesinin şekillendiği coğrafi ve entelektüel zemin olarak Kufe'nin rolünü ön plana çıkarır.¹⁸² Şîhliğin erken döneminde görülen bazı öğretilerin örneğin mesihî beklentiler, imamet kültü, ilahî tecelli fikri bu etkileşimlerin ürünü olduğu yönündeki değerlendirmeler, Prozorov'un İslam'ı kendi dışındaki dinî geleneklerle karşılaştırmalı okuma biçimini destekler niteliktedir.

Yine benzer biçimde, Prozorov'un İslam toplumunda okuryazarlık ve dinî bilginin gelişimi konusundaki tespitleri, Hristiyanlık ile karşılaştırmalı bir bağlamda anlam kazanır. Ona göre, İslam'da ruhban sınıfının olmaması, dinî bilginin halk eliyle gelişmesine imkân tanımıştır. Bu yönüyle İslam, Ortaçağ Hristiyan dünyasından önemli

¹⁷⁹ L.V. Nehrya, İslam ensiklopedicheskiy slovar, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, Nauka, (Moskova, 1991), s. 3

¹⁸⁰ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 6

¹⁸¹ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 14

¹⁸² Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s.

bir şekilde ayrılır. Zira Hristiyanlıkta kutsal metinlerin yorumu ve dinî bilginin üretimi kilise mensuplarının tekelinde bulunurken, İslam dünyasında bu süreç ticaret ve zanaatla uğraşan şehirli halkın katkısıyla yürütülmüştür.¹⁸³ Bu, İslam'ın daha yatay ve katılımcı bir bilgi yapısı oluşturduğunu göstermektedir.

Prozorov'un, Müslümanların dinlerini "kusursuz"¹⁸⁴ görme eğilimlerine yönelik eleştirileri de bu çerçevede anlam kazanır. Modern akademik objektifliğin gereği olarak değerlendirilebilecek bu eleştiriler, zaman zaman kendi dini geleneğine daha yakın bir mesafeden bakmasının izlerini taşır. Bu yaklaşım, İslam'daki bazı anlatıların ve teolojik kavramların tarihsel ve kültürel arka planlarını Hristiyanlık başta olmak üzere diğer semavi geleneklerle karşılaştırmalı bir biçimde ele alışında da kendini gösterir. Örneğin Kur'an'daki "Mağara Arkadaşları" (Ashabü'l-Kehf) anlatısının, Hristiyanlık geleneğinden esinlenmiş bir yapı taşı olduğunu ileri sürer. Aynı şekilde, Kur'an'da yer alan bereket (baraka) anlayışının da Yahudi ve Hristiyan dogmatik sistemleriyle hem etkileşim hem de polemik içinde geliştiğini savunur. Bu anlayış, Şii teolojide özellikle peygamber soyundan gelenler üzerinden yoğunlaşarak özgün bir yorum kazanır.¹⁸⁵ İslam kavramları Hristiyanlık ve diğer dinlerden alınmıştır.

Aynı şekilde, bereket (baraka) anlayışının Yahudi ve Hristiyan dogmatik sistemleriyle hem etkileşim hem de polemik içinde geliştiğini öne sürer. Bu anlayış, Şii teolojide özellikle peygamber soyundan gelenler (seyyidler) üzerinden özgünleşmiş bir içerik kazanır.¹⁸⁶

Hiz. Muhammed'in erken dönem temaslarına dair görüşleri de bu yaklaşımın bir devamı niteliğindedir. Prozorov, onun çocuklukta yaptığı Suriye ticaret seferlerinde farklı dinî geleneklerle karşılaşmasının peygamberlik vizyonunun şekillenmesinde etkili

¹⁸³ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 20

¹⁸⁴ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 271

¹⁸⁵ L.V. Nehrya, M.P. İslam ensiklopedicheskiy slovar, s. 24

¹⁸⁶ L.V. Nehrya, E.R. İslam ensiklopedicheskiy slovar, s. 38

olduğunu ve Bahira keşişiyle ilgili anlatının bu vizyonu meşrulaştırma çabası olarak görülebileceğini ileri sürer.¹⁸⁷

Cennet tasvirlerine dair değerlendirmelerinde ise, Kur'ân'daki bu anlatıların özgünlükten çok, daha önceki Yahudi, Hristiyan ve Zerdüşti geleneklerle etkileşim içinde biçimlendiğini savunur. Bu tasvirlerin Arap toplumunun sosyo-kültürel hayal gücünü de yansıttığını belirtir.¹⁸⁸ (Çöl toplumu Araplar cenneti yeşil olarak hayal ettiler) Böylece, Kur'ân'daki birçok unsurun hem bölgesel dinî mirasın bir devamı hem de yeni bir sentez olduğu fikrini öne çıkarır.

Prozorov'un yaklaşımı, İslam'ı tarihsel ve kültürel bağlamlar içinde çözülemeye çalışan; ancak bunu yaparken Ortodoks-Hristiyan geleneğinden beslenen bir zihinsel altyapıyla hareket eden bir tavır ortaya koyar. Bu yönüyle onun çalışmaları, hem İslamî geleneklerin iç dinamiklerini hem de bu geleneklerin diğer dinî yapılarla kurduğu tarihsel ilişkiyi anlamak için önemli, fakat dikkatli ve eleştirel bir okuma gerektirir. Özellikle de Rus Oryantalizmi bağlamında düşünüldüğünde, bu yaklaşımın İslam'a karşı entelektüel bir ilgiyi beslediği kadar, yer yer mesafeli ve teolojik üstünlükçü eğilimleri de barındırdığı görülür. Kısacası İslam, Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlükten esinlenmiştir.

Prozorov, çalışmalarında tarafsız bir metodoloji izlemeyi amaçlamış, ancak bu tarafsızlık, özellikle dinler arası kıyaslamalarda tam olarak sağlanamamıştır. Örneğin, İslam'ı değerlendirirken Hristiyan teolojisinin etkisinde kaldığını ima eder. Prozorov'un Ortodoks Hristiyanlıkla olan bağları, akademik perspektifine yön veren temel unsurlardan biridir. Onun çalışmaları, Hristiyanlığın felsefi ve kültürel üstünlüğünü ima eden bir ton taşımakla eleştirilebilir. Bununla birlikte Prozorov'un İslamı tek taraflı eleştirmesi, genelde Hristiyan dinine özelde ise Ortodoks'a arka çıkması anlamını taşır.

¹⁸⁷ L.V. Nehrya, M.P. İslam ensiklopedicheskiy slovar, s. 39

¹⁸⁸ L.V. Nehrya, M.P. İslam ensiklopedicheskiy slovar, s. 60

5. Prozorov'un İslam Dinine Yaklaşımı

Prozorov kendi çalışmalarında İslâm'a karşı tavrın, onu önlemeye çalışmanın veya İslâm'ı yasaklamaya çalışmanın doğru bir çözüm olmadığını, tersine daha çok problem ve olay yarattığını söylemiştir. Bunun sebebinin Rus nüfusun içinde çok sayıda Müslüman olmasından dolayı olduğu ve bu Müslümanların da bu ülkenin bir parçası olduğunu belirtir. Diğer bir sebep de Rusya'da İslâm dinine karşı günden güne büyüyen ilginin sadece akedemisyen çevrelerde olmaması aynı zamanda halk arasında da yayılışı ve İslâm'ın objektif bilgilerle ortaya koyulmaya ihtiyaç duyulmasıdır.¹⁸⁹ Prozorov, İslam dinine yaklaşımında tarihsel, sosyolojik ve felsefi bir perspektif benimsemiş, ancak bu tarafsızlık, onun İslam'ı çoğu zaman ideolojik ve tarihsel bir olgu olarak ele almasına yol açmış, İslam'ın ilahi kaynağını sorguladığı eleştirilerle dikkat çekmiştir.

Oryantalistler Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in hayatı, İslam tarihi ve medeniyeti, tefsir, hadis, fıkıh, mezhepler tarihi, kelam ve tasavvuf konularında birçok eser kaleme aldılar. Ayrıca Avrupa kütüphanelerinde el yazması koleksiyonlarının oluşturulması, bu el yazmalarının kataloglarının hazırlanması İslam klasiklerinin korunup yayımlanması açısından ilme önemli katkı sağladı. Bu dönemde oryantalistler hadis ve hadis ilimleriyle ilgili birçok çalışma yapmış, başta hadislerin Hz. Peygamber'le ilişkisi ve kaynağına aidiyeti konuları olmak üzere birçok konuda Müslüman alimlerden farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹⁹⁰ Bu bağlamda Prozorov'un görüşlerini inceledik.

Prozorov «İslam kak İdeologiçeskaya Sistema¹⁹¹/İdeolojik bir Sistem olarak İslam adında eser yazmıştır. Eserinde İslam'ın bir İdeoloji olduğundan, İdeolojinin insanlar tarafından üretildiğinden ve insanlar tarafından uygulandığından bahseder. Prozorov'a göre ideoloji: « İdeoloji kendi başına var olmaz; insanlar tarafından şekillendirilir ve

¹⁸⁹ Prozorov, Hrestomatoya po İslâmu, s. 5.

¹⁹⁰ A. Yücel, Oryantalist Hadis Anlayışı Ve Eleştirisi (İstanbul, 2017), s. 24.

¹⁹¹ Prozorov, İslam kak İdeologiçeskaya Sistema, c. II. Nauka, (Moskova,2016), s. 189

yeniden üretilir»¹⁹² şeklindedir. İslam'ı doğrudan bir ideoloji olarak tanımlaması, aslında kendi zihinsel dünyasını ve araştırmalarının ideolojik yönünü yansıtır. Bu yaklaşım, İslam'ı nesnel bir olgu olarak değil, ideolojik bir araç olarak okuma eğiliminin bir göstergesidir. Bu da onun bilimsel çalışmasının tarafsızlıktan ziyade, Sovyet entelektüel geleneğinin şekillendirdiği ideolojik bir çerçeveye dayandığını ortaya koyar.

Ona göre, Kur'an, Hz. Muhammed'in Mekke ve Medine'de "peygamberlik vahiyleri" şeklinde yapılan vaazların yazıya geçirilmiş halidir. Kur'an, Müslümanların en kutsal kitabıdır. 610 ile 632 yılları arasında, Mekke ve Medine'de Muhammed tarafından "peygamberlik vahiyleri" şeklinde yapılan vaazların yazıya geçirilmesidir. Muhammed hayattayken Kur'an'ın metni esas olarak ezber yoluyla aktarılıyordu. Sadece bazı "vahiylerin" yazılı halleri mevcuttu; bunlar başlangıçta Muhammed'den bağımsız olarak kaydedilmiş, Medine döneminde ise muhtemelen onun talimatıyla yazıya alınmıştır. En güçlü görüşe göre, Kur'an'ın tam metninin ilk kez yazıya geçirilmesi, ancak Muhammed'in 632 yılında vefatından sonra, onun en yakın sahabileri tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁹³ "Muhammed'den bağımsız olarak kaydedilmiştir" ifadesi, vahyin kontrolsüz aktarıldığı izlenimi vererek, klasik İslamî rivayetlerle uyumsuz. Bu yönüyle metin, akademik olsa da inanç temelli yaklaşıma mesafeli ve indirgemeci kalmaktadır.

Prozorov'a göre, Kur'an tercümeleri evrensel, sabit bir anlam taşımaz. Onlar, içinde buldukları tarihsel dönem, kültürel bağlam ve tercüme edenlerin mezhepsel görüşleri doğrultusunda şekillenir. Bu yüzden her tercüme, aynı metne farklı anlamlar yükleyebilir ve belli bir yorum çerçevesine bağlı kalır. Dolayısıyla, Kur'an tercümeleri mutlak doğrular olarak değil, belirli tarihsel ve mezhepsel perspektiflerin yansıması olarak görülmelidir. Bu da onları bilimsel analiz açısından sınırlar; çünkü anlamları

¹⁹² Prozorov, İslam kak İdeolojiçeskaya Sistema, s. 189

¹⁹³ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, 34

evrensel değil, bağlama ve yoruma dayalıdır.¹⁹⁴ Kur'an tercümelerinin sabit ve evrensel anlamlar taşımadığını, tarihsel ve mezhepsel bağlamlarla şekillendiğini savunur.

Prozorov'un bir sonraki hamlesi ise İslam'ın idealize edilerek sunulması meselesidir. Prozorov'a göre hem Peygamber Muhammed (s.a.v.) hem de İslam kusursuz değildir.¹⁹⁵ Muhammed'in (s.a.v.) kendi döneminde bile Yahudileri ötekeleştirmiş, ayrıca Peygamberden (s.a.v.) sonraki dönemlerde müslümanlar arasında kendilerinden olanları da: Haricileri, Mutazileri ve başkalarını da ötekeleştirmiştir, kendi aralarında bölünmüştür.¹⁹⁶

İslam'ın en mükemmel ve en hoşgörülü din olarak idealleştirilmesi ve diğer dinlere karşı bu şekilde konumlandırılması, İslam'ın takipçilerine dair olumlu bir imaj oluşturulmasına ve Rusya'daki gayrimüslim çevrelerde gerçek bir hoşgörü atmosferi yaratılmasına katkı sağlamaz. İslam vaizlerinin çatışmacı yaklaşımı (örneğin "İslam düşmanları", "İslam'a saldıranlar" gibi ifadeler) ve "seçilmişlik" veya "gerçek dinin yalnızca İslam olduğu" gibi iddialar da bu sürece katkı sağlamaz.¹⁹⁷

"Gerçek" İslam'a ulaşma çabası, Kur'an'daki bazı ayetlerin yanlış yorumlanmasına dayanır ve bu da Ortaçağ İslami düşüncesiyle yapılan karşılaştırmalarda modern yorumcuların üstünlüğü iddiasını doğurur. Ancak bu, günümüz yorumcularının Kutsal Kitap'ın gerçek anlamını bilmediği iddiası ve buna dayalı üstünlük iddiasıdır. Bu sırada sıkça unutulur (kasıtlı olarak ya da cehaletten) ki, İslami tefsir geleneği 13 yüzyıldan fazladır varlığını sürdürmektedir ve bu süreçte sayısız tefsir okulu Kur'an yorumlarına binlerce ciltlik eser adamıştır, ve bilindiği üzere, bu okullardan hiçbiri

¹⁹⁴ Prozorov, Zametki ob İslame, Shigabutdin Mardzhani: naslediye i sovremennost. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Kazan, 2008), s. 86-87

¹⁹⁵ Prozorov, İslam kak İdeologičeskaya Sistema, s. 189

¹⁹⁶ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 24

¹⁹⁷ Prozorov, İslam kak İdeologičeskaya Sistema, s. 190

İslam'da resmi ve tüm İslam dünyasında tanınan bir yorum olarak kabul edilmemiştir.¹⁹⁸ İslam dünyasında tarih boyunca tek ve resmî bir yorumun (tefsir) asla kabul edilmediği, dolayısıyla modern “tek doğru” iddialarının hem tarihî geleneğe aykırı hem de problemlili olduğu savunulmaktadır.

Prozorov, İslam'ı tarihsel tecrübelerin ve sosyal yapıların ürünü olarak görür. Kur'an'daki ayetlerin çoğunun, o dönemin toplumsal sorunlarına çözüm bulmaya yönelik pratik cevaplar sunduğunu ileri sürer. Prozorov, İslam'ın teolojik çeşitliliğini, onun ideolojik niteliğinin bir kanıtı olarak sunar. Farklı mezheplerin ortaya çıkışı, dinin tarihsel olarak sabit bir özdeğil, değişen şartlara uyum sağlayan bir yapıya sahip olduğunu göstergisinin kanıtı olduğunu savunmuştur.

Ayrıca Prozorov, İslam'ın ilahi boyutunu göz ardı ederek, dinin tüm yönlerini kapsayan bir analiz sunmakta yetersiz kalır. Bu, onun çalışmalarının eksik ya da yanlış çıkarımlarla sonuçlanmasına neden olmaktadır. İslam'ı ideolojik bir sistem olarak nitelendirirken, diğer dinlere aynı eleştirel bakışı getirmez. Bu, onun tarafsızlık iddiasını sorguladır.

¹⁹⁸ Prozorov, İslam kak İdeologiçeskaya Sistema, s. 189

III. BÖLÜM: BİR MEZHEPLER TARİHÇİSİ OLARAK

PROZOROV

1. Prozorov'un İslam Mezheplerine Yaklaşımını Şekillendiren

Unsurlar

Prozorov'un İslam mezheplerine yaklaşımı, tarihsel, sosyolojik ve ideolojik unsurların etkisiyle şekillenmiştir. Bu yaklaşım, onun çalışmalarında hem İslam düşüncesinin çeşitliliğini anlamaya yönelik bir merak hem de bu çeşitliliğin toplumsal ve siyasal düzlemlerdeki yansımalarını kavrama isteği ile şekillenmiştir. Prozorov, İslam'ın mezhepler düzeyinde ele alınmasının, onun bir ideolojik yapı olarak değerlendirilmesinde önemli bir boyut taşıdığına inanır. Bu başlıkta, Prozorov'un çalışmalarını şekillendiren ana unsurlar detaylandırılacaktır. Prozorov, İslam mezheplerini anlamak için tarihsel bağlamı kritik bir unsur olarak görür. Mezheplerin ortaya çıkış nedenleri üzerinde yoğunlaşan araştırmalarında şu noktalara vurgu yapar:

- Özellikle Hz. Muhammed'in vefatından sonra hilafet tartışmaları mezheplerin şekillenmesinde temel bir rol oynamıştır.¹⁹⁹
- Siyasi otoriteyi ele geçirme mücadelesi, İslam düşüncesindeki farklılaşmaların ana nedenidir.
- Mezheplerin şekillenmesinde coğrafi ayrımlar ve etnik çeşitlilik önemli bir etkidir.

Prozorov, farklı görüşlerin ortaya çıkmasında bu üç önemli noktanın yanında yanında başka hususlara da dikkat çeker. Ona göre İslam inancının temel kaynakları olan Kur'an ve sünnet, İslam'ın teori ve pratiğiyle ilgili ortaya çıkan sorulara net ve kesin bir cevap vermemiştir. Farklı bakış açılarını savunanlar, kendi argümanlarını Kur'an ve sünnetten çıkarmaya çalışmış ve rakiplerini "vahyin" gerçek anlamını çarpıtmakla

¹⁹⁹ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. s. 6

suçlamışlardır. Bunun sonucunda da Kur'an ve hadislerde yer alan ve İslam'ın manevi dünyasını diğer kültürel-dini sistemlerden ayıran temel fikirler, nesnel olarak farklı şekillerde yorumlanmış; inanç ile hukuk sisteminin tevhid, peygamberlik, iman, Allah'ın (özü) zâti ve subûtî sıfatları, imamet, eskatoloji gibi temel ilkeleri konusunda çok sayıda görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Bunların yanı sıra, özel meseleler, etik, ritüel gibi konularda da farklı görüşler ve yaklaşımlar gündeme gelmiştir. Prozorov, bu noktada İslam'da tek ve genel kabul görmüş bir ilahiyat okulunun oluşmadığına dikkat çeker.²⁰⁰

Prozorov, İslam'daki mezhepsel ayrışmanın sadece siyasi değil, aynı zamanda teolojik farklılıklardan kaynaklandığına sıkça vurgu yapar. Ona göre İslam tarihinin en çok polemige sebep olan konularında kader, iman-amel, adalet ve halifelik/liderlik, imamet gibi konular aynı zamanda mezhepler arasındaki farklı düşüncelerin hem temel hem de ortak zemini oluşturur. Ancak bunlardan bazıları, bir kesimde olduğu merkezi bir fonksiyon icra ederken, diğer kesimlerde ise daha az merkeziliğe sahiptir. Prozorov bu noktada, Şiiliğin aksine Sünnilikte imamet inancının temel bir inanç olmadığına temas eder.²⁰¹

İslam mezheplerinin toplumsal etkilerinin incelenmesi Prozorov'a göre önemli bir husustur. O bu noktada sosyolojik yaklaşıma vurgu yapar. Buna göre mezheplerin, mensuplarının toplumdaki kimliklerini oluşturmada ve bunu dile getirmede önemli bir rolü söz konusudur.²⁰² Bu kimlik, hem dini hem de toplumsal dayanışma açısından belirleyici unsur olarak öne çıkar. Prozorov tam da bu noktada mezheplerin sadece dini yapılar olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve siyasal sistemlerde önemli roller oynadığını belirtir.

²⁰⁰ Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v, s. 7

²⁰¹ T.K. İbragim, Religioznaya filosofiya İslama: Kalam, Kazan uni-t,(Kazan, 2013), s. 16

²⁰² Prozorov. Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v, s.20

Prozorov, Rus oryantalizmi içerisinde İslam'ın tarihsel ve ideolojik bir olgu olarak incelenmesini teşvik eden ve mezheplerin toplumsal etkilerine daha çok odaklanan yeni ve kendine özgü bir metod geliştirmiştir. Bu metod İslam'ın yorum biçimlerinin ve çeşitliliğinin temelinde yatan genel prensipleri esas almakta ve İslam'ın kendi kendine yeten bir ideolojik sistem olarak incelenmesini önermektedir.²⁰³ Onun bu yöntemsel yaklaşımı ve buna uygun olarak gerçekleştirdiği çalışmaları, Rus oryantalizmi içerisinde önemli tesir bırakmış; kültürel ve akademik çevreleri etkilemiştir. Hatta bu etkiden Batı'daki oryantalist çalışmalar da belli ölçüde payını almıştır. Fakat bu son etkiyi tek taraflı olarak da düşünmemek gerekir; Batı'daki çalışmalara yansıyan doğu-batı kategorizasyonunun zaman zaman Prozorov'un çalışmalarında da karşılık bulduğu görülmektedir.

Prozorov'un tarihsel yoruma ağırlık vermesi sonucunda dini metinlerin daha çok tarihsel koşullarına odaklandığı, fakat bunların teolojik boyutlarını zaman zaman gözden kaçırdığı görülür. Onun tarihsel yorum çerçevesinde İslam mezheplerine yönelik değerlendirmelerinin oldukça kapsamlı ve derinlikli bir analiz niteliği taşıdığı görülür. Ne var ki özellikle tarihsel bağlam ve sosyolojik etmenlere odaklanarak mezheplerin gelişimini ideolojik bir çerçevede incelemesi, dini metinlerin teolojik derinliğini göz ardı etmesine neden olur. Bu yüzden Prozorov'un çalışmalarının, İslam mezheplerinin siyasi ve toplumsal bağlamlardaki etkilerini anlamak açısından önemli bir kaynak olduğu, fakat ortaya koyduğu analizlerde dinin manevi ve ilahi boyutunu yeterince dikkate almadığı belirtilmelidir. Bu durum, onun tarafsızlık²⁰⁴ iddialarına kısmen hanel getirmekte ve çalışmalarının sınırlı bir bakış açısı üzerinden şekillenmesine yol açmaktadır. Bu

²⁰³ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v sovremennoy Rossii: problemy i perspektivy (vystupleniye na plenarnom zasedanii 1-go Kazanskogo mezhdunarodnogo foruma «İslam v multikul'turnom mire», s. 151-155/Kazan Uluslararası Forumu, “Çok Kültürlü Bir Dünyada İslam”, (Kazan 2011), s. 151-155

²⁰⁴ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, Minbar, T 2, № 2 (Kazan, 2009) s. 23

durumun daha iyi anlaşılabilmesi, onun çalışmalarına yansıyan metodun daha da derinlikli analizi ile mümkündür. Bu noktada onun çalışmalarına çok boyutlu bakmakta fayda vardır.

1.1. Eleştirel Betimleyici Tavır ile Gelecek Odaklı İnşacı Bir Strateji

Prozorov, İslam mezhepleri tarihi üzerine yaptığı çalışmalar, bir bütün halinde incelendiğinde Rus Oryantalizmi içerisindeki eğilimlerden bazılarını değişen oranlarda yansıttığı görülür. Ancak bu noktada en fazla öne çıkan yaklaşım biçimi tarihsel ve toplumsal zeminde eleştirel ve betimleyici bir yöntem takip etmesidir. Sosyal bilimlerde yaygın olan bu yaklaşım, özellikle nesnelere, olayları veya düşünsel yapıları ayrıntılı bir şekilde tanımlamak ve betimlemek amacı güder. Bu ilk bakışta, tarafsız ve objektif bir anlama çabasını ifade eder. Bu açıdan bakıldığında onun bu yaklaşım biçiminin hem betimleyici ve hem de anlayıcı eğilimleri yansıttığı söylenebilir; fakat Prozorov'da bundan daha fazlası söz konusudur. O, akademik bir mahiyet arz eden bütün bu anlama ve betimleme çabasında, aslında pek de akademik olmayan, daha çok ideolojik bir mahiyet arz eden gelecek odaklı inşacı bir strateji güder. Bu stratejinin Rusya'nın İslam coğrafyası üzerindeki siyasi hâkimiyetini tahkim etmeye yönelik örtük bir amacı olduğu da anlaşılabilir. Bunu onun çalışmalarına yansıyan içerik üzerinden daha da açmak mümkündür.

Prozorov, her şeyden önce Arap dilinin ve bu dili merkeze alarak tarihsel ve düşünsel bir sistem geliştiren İslam'a vurgu yapar. Arap dili, farklı etnisiteye ve kültürlere mensup İslam toplumları için ortak bir iletişim ve ifade zeminini oluşturur. Bu açıdan bakıldığında da birleştirici bir mahiyet arz eder. O Arap dilinin bu özelliği kazanmasında, İslam öncesi kültürlere ve farklı medeniyetlere ait felsefi, dini, kültürel birikimin Arapça'ya tercüme edilmesinin önemli bir rolü olduğunu düşünür. Öyle ki insanlığa ait ortak birikim, Arap dili üzerinden İslam toplumlarının ortaklaşa devraldıkları bir mirasa dönüşmüştür. Prozorov, Arap-Müslüman kültürü İslam temelinde şekillenen ve

Helenistik (Yunan-Bizans), Semitik, Hint-İran, Hristiyan, Arap putperest kültürünün karışımı bir miras olarak konumlandırır. Dahası bunu diğer kültürel ve bilimsel gelenekleri taşıyan topluluklar sayesinde zenginleşmiş senkretik ve bütünleştirici bir çerçeve olarak niteler.

Arap dilinin birleştirici faktör olarak rolü, Prozorov'a göre tıpkı ortaçağ Avrupa'sındaki Latince'nin durumuna benzer. Zamanla Latince ölü bir dil haline gelirken, Arapça hâlâ Müslüman dünyada ortak bir kullanıma sahiptir. Fakat Prozorov'un Arap dilinin birleştirici yönüne yönelik vurgusunun, aynı zamanda küçümseyici bir bakışı da ihtiva ettiğini belirtmek gerekir. Ona göre Araplar, Antik çağın felsefe, matematik, tıp, coğrafya alanlarındaki bilimsel geleneklerini korumuş ve Avrupa'ya aktarmışlardır. Eski dillerden Arapçaya yapılan eserlerin çevirileri Avrupa Rönesansının gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁰⁵ Bununla birlikte Prozorov, İslam'ın Arap dili etrafında gelişen tarihsel ve düşünsel birikiminin, İslam coğrafyası içerisindeki alt kültür ve dillerin varlıklarını baskıladığını ima eder. Bunun anlamı, Arap dili ve bu dili merkeze alan İslam'ın bir taraftan büyük ve kuşatıcı bir medeniyet olarak görünür hale gelmesi, bir taraftan da etnik temelde kendi içindeki alt çeşitliliğe engel oluşturmasıdır.

Prozorov'un eleştirel ve betimleyici yaklaşım dışında zaman zaman başvurduğu diğer bir yaklaşım envanterci yaklaşımdır. Bu yaklaşım, belirli bir bölge veya toplum hakkında kapsamlı bir veri toplama sürecini ifade eder. Bu yaklaşımda önemli olan, yerel kültürlerin, dillerin, mezheplerin ve etnik yapıların derinlemesine incelenmesidir, özellikle Türkistan üzerine yaptığı çalışmalarda Prozorov, bölgede var olan farklı toplumsal yapıları, etnik grupları ve dini inançları kapsamlı bir şekilde envanter haline getirmiştir. Prozorov'un Bartold gibi doğrudan veri toplamaktan daha çok, Rus oryantalistlerinin Türkiye ve Orta Asya'ya dair genel stratejileri nasıl şekillendirdiğine

²⁰⁵ Prozorov, *Klassicheskoye islamovedeniye (Vvedeniye v İslamovedeniye)*, (SPb. Saint-Peterburg), s. 9

ve bu stratejilerin toplumsal yapıları nasıl etkilediğine dair analizler ortaya koyduğu görülür. Bu nedenle, Prozorov'un yaklaşımı daha çok bir eleştirel betimleme üzerinden şekillenmiş bir envanter oluşturma çabasıdır.

Prozorov'un çalışmalarında inşacı yaklaşımın da izlerini belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Bu yaklaşım yukarıda da ifade edildiği üzere, Rusya'nın hakim olduğu bölgelerde ve topraklarda merkezi ve hegemonik bir güç olarak varlığını sürdürme amacı üzerinden şekillenir.²⁰⁶ Bu yüzden de toplumsal, kültürel ve dini yapıları gerekirse manipüle etme ve yeniden yapılandırma yönünde çabaları ihtiva eder. Bu durum, yani Rus oryantalizmi bağlamında, belirli toplumlar hakkında ideolojik bir yeniden yapılandırma çabası Prozorov'da belirgindir. Bu tür bir yaklaşım, (Orta Asya) Türkistan'da Rusya'nın hegemonik etkilerini inşa etmeye yönelik bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Prozorov'a göre Rusya'nın İslam dünyasıyla, özellikle de Rusya'daki Müslümanlarla olan ilişkileri bağlamında stratejik hedeflerinin yerine getirilmesinde, yerli İslam araştırmalarının kayda değer bir önemi söz konusudur. Yerli İslam araştırmaları alanının önemli bir geçmişi söz konusudur ve bütünleşik bir Rus kültürünü özümsemiştir. Bu noktada İslam'ı incelemek için yeni bir metodolojik yaklaşım geliştirme, klasik İslam hakkında temel veriler toplama ve bunları yorumlama, İslam'ın ideolojik bir sistem olarak işleyiş mekanizmasını ortaya çıkarma gibi hususlar öne çıkmaktadır. Tüm bu çalışmalar, İslam'ın çeşitli biçimlerdeki varoluşu ve çeşitliliği dikkate alınarak yapılmıştır.

²⁰⁶ İ. V. Stasevich, Rossiyskiye vostokovedy i etnografy v Kirgizii (istoriya i perspektivy izucheniya regiona), Russkiy oriyentalizm (nauka, iskusstvo, kolleksii) / pod red. M. Ye. Rezvan. SPb. MAE RAN, 2019, s. 38/Kırgızistan'daki Rus oryantalistler ve etnograflar (bölgenin incelenmesinin tarihi ve beklentileri)

Prozorov Rus oryantalistlerin yaptıkları çalışmaların toplumsal anlamda yeterince güçlü sonuçlar üretmediğine, ortaya konulan çalışmaların yeterince benimsenmediğine²⁰⁷ dikkat çeker. Onun, kendisinden önceki oryantalistik çalışmalara yönelik bu ince eleştirisi ayrıca önemlidir; zira bu noktadaki çalışmaları anlayıcı mahiyette ansiklopedik bilgilerin ötesine taşımak istediği, yeni ortaya konulan bilgiler üzerinden siyasi strajilerle de uyumlu bir inşa çabasına vurgu yaptığı görülür. Daha açık ifade etmek gerekirse, bölge halklarının neye inandıkları ve nasıl yaşadıklarını tespit etmeye yönelik bir araştırmadan çok, onların neye inanması ve nasıl yaşaması gerektiğine odaklanan bir araştırma çerçevesi Prozorov'a göre daha gereklidir.

Prozorov'a göre, Rus bilimsel (akademik) İslam araştırmaları ve Müslüman alimler ile İslam ibadethanelerinde görevli kişiler, çalışmalarında Rus toplumunun bir bütün olarak çıkarlarını göz önünde bulundurmalıdırlar. Bu çıkarlar, onların bilimsel ve pratik faaliyetlerinin, inanç ve yaşam tarzlarından bağımsız olarak Rus vatandaşlarının rahat bir şekilde bir arada yaşamasına katkıda bulunmasını sağlamaktır. İslam'ı idealleştirmek ve tarihinin fiilen çarpıtılması, tıpkı İslam karşıtı histerik davranışlar, Rus toplumunun çıkarlarına hizmet etmemektedir.²⁰⁸ Rusya Müslümanları dahil olmak üzere Orta Asya'daki dini, etnik ve kültürel yapıları değiştirmeye yönelik Rus stratejilerinin toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğü Prozorov'un gözünden kaçmayan bir husustur; ancak bir taraftan da bunun usulüne bir şekilde yapılmasının gerekliliğini önemser. Bu nedenle onun inşacı yaklaşımını aslında ince bir stratejik örgüleme çabası olarak da değerlendirmek imkan dahilindedir.

İnşacı yaklaşım ayrıca toplumsal yapıların, politik ve kültürel normların inşa edilmesi yönünde de bir çabayı içerir. Bu yaklaşım, yalnızca mevcut durumu anlamaya

²⁰⁷ Prozorov. Zаметki ob İslame. İslamovedeniye №1. (Makhachkala, 2010), s. 77

²⁰⁸ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii // Nauchnaya zhizn, (St.Petersburg, 2011). № 1 (14), s. 272

değil, aynı zamanda bu yapıları belirli amaçlar ve stratejiler doğrultusunda dönüştürmeye yönelik istek barındırır. Prozorov'un 1980'de kaleme aldığı «Arabskaya istoricheskiye literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredine / X. V. / VII - XX. yüzyıllarda Irak, İran ve Orta Asya'da Arap Tarihi Edebiyatı» başlıklı eserinde bunun yansımaları görülür. Eserde aslında Tefsir ve hadislerin tarih eserleri kategorisine girmediğini izah eder, ama yine de tefsirleri Şii hareketinin ve hilafetinin tarihi olarak değerlendirmekten geri durmaz. Ona göre Şii tefsirler, Sünni tefsirlerden siyasi eğilimleri ve belirli tarihi olayları yorumlamaları bakımından ayrılır. Dahası, Şii tefsirlerde Şiiiliğin öne çıkarılması ve Şii kabuller doğrultusunda ayetlerin yorumlanması çabası²⁰⁹ Sünni tefsirlere göre daha belirgindir. Bu açıdan bakıldığında Şii tefsirler, tarihsel geçmişin özellikle Şii yorumuna dair bir içgörü sağlamaktadır; bu haliyle de bu eserlere Şii hareketin kendi tarihi de dahil olmak üzere aslında hilafetin tarihi olarak da bakılabilir.²¹⁰

Prozorov, oryantalizmi, bölgesel egemenlik kurma çabalarının ötesinde, bölgenin sosyal, kültürel ve dini yapılarının dönüştürülmesi için kullanılan bir araç olarak görür. Onun bu stratejiyi benimsemesi, Orta Asya'daki toplumsal yapıları dönüştürme amacını taşıyan bir süreç olarak değerlendirilebilir. Özellikle, Rusya'nın Orta Asya'daki kültürel hegemonyasını genişletmeye yönelik olarak geliştirdiği kültürel asimilasyon politikaları bu stratejinin önemli bir parçasıdır. Bu tür politikaların, gelecekte Orta Asya toplumlarının yapısını nasıl değiştireceği üzerine yaptığı analizler, Prozorov'un “gelecek odaklı inşacı strateji” anlayışına en iyi örneklerden birini oluşturur. Prozorov, Rus oryantalizmini sadece bir tarihsel olay olarak değil, aynı zamanda bölgedeki toplumsal

²⁰⁹ Metin içinde kullandığı Тенденциозность/Tendensyosnost bir şeyin taraflılık, önyargılık, belirli bir bakış açısını (kasıtlı olarak) destekleme eğilimi anlamına gelir, genelde ideolojik, politik ya da dini görüşü savunacak şekilde yazıldığını ifade etmek için kullanılmıştır.

²¹⁰ Prozorov, Arabskaya istoricheskiye literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 8

ve kültürel yapıları şekillendiren bir güç olarak ele alır ve bu çerçevede geleceği inşa etmeye yönelik stratejik bir bakış açısını benimsemiştir.

Prozorov'un çalışmalarında anlayıcı yaklaşımın da zaman zaman izlerine rastlanır. Bu yaklaşım, geçmişteki hegemonik stratejilerin eleştirisini yapar ve toplumsal yapıların gelişimi üzerinde derinlemesine bir anlama çabası ortaya koyar. Rusya'nın Orta Asya'daki etkisinin sadece egemenlik kurma çabası olmadığı, aynı zamanda toplumsal yapıların anlamlandırılması ve bağlamlar üstü yeni bir kimlik oluşturulması çabasını sergilediği dile getirilir ve bu eleştirilir. Bu türden bir yaklaşım, en çok da büyük siyasi otoritelerin güçlerini kaybetmeye başladıkları dönemde kendi gösterir. Nitekim bu Prozorov'un çalışmaları için de geçerlidir; öyle ki onun Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen arifesindeki bazı yayınlarında bu yaklaşımı kısmen sergilediği görülür. İslam Üzerine Okumalar adlı eseri, bu noktada öne çıkar. Öyle ki onun bu eserde sergilediği tavır ve tutum hakkında Dagikhudo Dagiev şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

«Son yirmi yılda, Rusya'daki akademisyenler tarafından İslam üzerine birçok akademik eser yayımlanmıştır. Bu eserler arasında, Rus Oryantalist Stanislav Prozorov tarafından derlenen Hrestomatiya po İslamu (İslam Üzerine Okumalar) adlı çalışma da yer almaktadır. Prozorov'un kendisi, kitabın amacının Rusça konuşan okuyuculara, Sovyetler sonrası dönemde ilk kez, İslam dinini kapsamlı ve esnek bir ideolojik sistem olarak tarafsız ve doğru bir şekilde tanıtmak olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Rus akademisinde İslam Araştırmaları alanında yeni bir perspektif olarak görülmüştür. Eserin editörü, İslam tarihinin üç boyutunu ele almakta ve doktriner İslam'ın temel ilkeleri ile bunların farklı sosyal, kültürel ve etnik bağlamlardaki bölgesel yorumları arasındaki ilişki sorununu tartışmaktadır».²¹¹

²¹¹ Dagikhudo Dagiev. Central Asian Ismailis An Annotated Bibliography of Russian, Tajik and Other Sources, İ.B. Tauris, in association with The Institute of Ismaili Studies. (London, 2022), s. 8

Prozorov'un kendisi de bu süreçte kaleme aldığı otobiyografik mahiyetteki bazı yayınlarında bunu şu şekilde dile getirmiştir:

«Uzmanlaşmış bir akademik Şarkiyat Enstitüsü'nde araştırmacı olarak kırk yılı aşkın bir süredir "klasik" İslam araştırmalarıyla uğraşıyorum ve uzun yıllardır Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Bölümü lisansüstü öğrencileriyle çeşitli tür ve ekollerden orijinal Arapça-İslami metinleri okuyorum ve kendi tasarladığım programlarla iki özel ders veriyorum: "İslami Çalışmalara Giriş" ve "İdeolojik Bir Sistem Olarak İslam". Tüm bu süre boyunca İslam'a karşı tutumum ülkedeki ideolojik duruma bağlı olmadı. Bu bana Rusya'daki akademik İslami çalışmalar ve İslami eğitim hakkındaki bazı düşüncelerimi ifade etme hakkını veriyor».²¹²

Bu bakımdan Prozorov devletin ideolojik yöneliminden bağımsız olduğu, kendisini sorgulayan bir tavır benimsemiş ve bu bağlamda Gumilyov'un anlayıcı yaklaşımına yakın bir duruş sergilemiştir. Hattâ fikirlerini daha da ileriye taşıyarak: «Akademik İslam araştırmaları, İslam'ı eleştirmekle ya da ateist propagandası yapmakla ilgilenmediğini Onun görevi, Rus toplumuna İslam ve onun takipçilerinin manevi değerleri ve yönelimleri hakkında tarafsız bilgi sunmaktır.²¹³» - demektedir.

Prozorov, bu üç yaklaşımın her birini bir ölçüde kullanmış olsa da, özellikle anlayıcı yaklaşım ve eleştirel betimleyici yöntem'e daha yakın bir duruş sergilemiştir. Bu, onun oryantalizm ve hegemonik stratejilerin tarihsel ve kültürel anlamlarını derinlemesine sorgulayan bir perspektife sahip olduğunu gösterir. Bunlarla birlikte Prozorov'un yukarıda adı geçen eseri dahil olmak üzere «Hrestomatiya po İslamu/İslam

²¹² Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 270

²¹³ Prozorov, Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 270

Antolojisi»²¹⁴, «İslam kak ideologicheskaya sistema/İdeolojik bir sistem olarak İslam»²¹⁵ eserleri de bu yaklaşımların her üçünden izler barındırır.

1.2. Farklılıkları Ortak Bir Potada Eritme Çabası ve Resmi Bazı Politikalara Akademik İzah Getirme Çabası

Bu başlık altında Prozorov'un özellikle İslam mezhepleri tarihindeki farklılıkları ele aldığı ve bu farklılıkları nasıl birleştirmeyi amaçladığı üzerinde durulacaktır; ancak buna geçmeden önce onun bu çabasının arkasında yatan bir dönemsel kırılmaya dikkat çekmek gerekir. 1980 yılında Rus oryantalizminde tarafsızlık adı altında yeniden yapılanma söz konusudur. Prozorov bu yeni yapılanmanın üyelerinden biri olarak karşımıza çıkar.²¹⁶ Bu yapılanma aynı zamanda Rus oryantalizmi için de bir kırılma noktasıdır. SSCB'nin dağılmasından sonra yeni devletlere, yeni hamlelere ve yeni metodlara ihtiyaç gelişir. Bu ihtiyaca binayen «tarafsızlık» stratejisi öne çıkmaya başlar. Prozorov, eski SSCB döneminin zorlukları ile yeni tarafsızlık döneminin modern teknolojinin sağladığı veri toplama kolaylığı ve verimliliği hakkındaki düşüncelerini bir makalesinin girişinde şu şekilde dile getirir:

«Bu makale, SSCB Dışişleri Bakanlığı Arap Kabinesi (şimdi Rusya Bilimler Akademisi Dışişleri Enstitüsü SPbF İV RAN) uzmanları M.A. Gryaznevich, K.A. Boyko, S.B. Pevzner ve S.M. Prozorov'un araştırmalarında geliştirdikleri ve uyguladıkları metodoloji hakkındadır. Araştırmacıların temel amacı, Arap yazarların materyallerini kullanarak Arap tarihi edebiyatının en kapsamlı ve objektif şekilde yeniden inşa etmektir».²¹⁷

²¹⁴ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, s. 238

²¹⁵ Prozorov, İslam kak ideologicheskaya sistema, s. 365

²¹⁶ İsmail Türkoğlu, İslam ansiklopedisi, TDV. c. XXXV. Rusya/Ülkede İslamiyet. (İstanbul. 2008), s. 269

²¹⁷ Prozorov, M.G. Romanov. Metodika izvlecheniya i obrabotki informatsii iz arabskikh istochnikov (na materiale istoriko-biograficheskoy literatury). Vostok (Oriens) № 4. (St.Petersburg, 2003), s. 117

Prozorov'un bu giriş cümleleleri bize Rus oryantalizmi ile ilgili de bazı ipuçları sunar. Genel olarak Eğitim Bakanlığı İçişleri bakanlığına bağlı olarak çalışırken Doğu El Yazmaları Enstitüsü Dışişlerine bağlanmıştır ki bu da geliştirilen, elde edilen, toplanılan veri, bilgi, bulguların dışa dönük ve siyaset bilim ve uluslararası ilişkiler çerçevesinde kullanılacağına yönelik bir örtük beyandır. Prozorov'un söz konusu makalesinde ilgi çeken diğer bir konu ise iki dönemin araştırma faaliyeti arasındaki farklılıklardır. Sovyet döneminde benimsenen planlı araştırma ve kağıt kart üzerinden gerçekleştirilen araştırma yöntemi aşırı emek yoğunluğu nedeniyle kapsamlı araştırma yapmayı oldukça zorlaştıran²¹⁸ bir unsur olarak nitelendirilir. O dönem araştırmalar kağıt kart üzerinden yapıldığı için takibe kapalıdır. «Tarafsız» dönemin özelliği ise geliştirilen veritabanı modeli ve bilgisayar olanakları sayesinde kaynaklara erişebilirlik sağlamasıdır.

Prozorov'un, tarafsız dönemin sunduğu yeni bilgi olanaklarını sonuna kadar kullanmaya çalıştığı ve daha önceki çalışmalarına kıyasla artık çok daha kapsamlı çalışmalar ortaya koymaya başladığı görülür. Bunun dikkat çeken örneklerinden biri, Prozorov'un «el-Mufaddal el-Cufi'ye (ö. 183/799) ait arapça el yazması/Erken dönem Şii doğmatığıne dair» adında kaleme aldığı çalışmasıdır. Arapça el yazması 'Kitâbu'l-Edilla 'ala'l-Halk ve't-Tadbîr' olarak eserin metnini neşrettiği bu çalışmasını, kendi yazdığı bir giriş ve metni kullanışlı hale getirmek için hazırladığı dizinlerle birlikte yayınladı. O, Kazan'da 1775 yılında istinsah edilmiş olan ve Rusya'nın Volga/İdil-Ural bölgesinde Sünni ortamda Şii İslam'ın varlığını gösteren bu el yazmasının, önemli bir tarihsel ve kültürel ilgi taşıdığını eserin giriş kısmında şu şekilde dile getirir:

«Eski Rus İmparatorluğu topraklarında, tarihsel olarak Müslümanların çoğunluğu Sünni İslam'a, özellikle Hanefi mezhebine bağlıdır; Şii İslam ise İmamiyye veya

²¹⁸ Prozorov, M.G. Romanov. Metodika izvlecheniya i obrabotki informatsii iz arabskikh istochnikov (na materiale istoriko-biograficheskoy literatury), s. 118

On İki İmamcılar (Azerbaycan) ve İsmaililer (Badahşan, Pamir) tarafından temsil edilmektedir. Bu oran, Müslümanların yazılı mirasında da yansıtılmaktadır. Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün (St. Petersburg) el yazması koleksiyonunda, çoğunluğu Sünni yazarlar tarafından kaleme alınmış 10 binden fazla Arapça el yazması bulunmaktadır. Şii el yazmaları koleksiyonu ise sayıca az olup, esasen bilinen eserlerin kopyalarından oluşmaktadır. Bununla birlikte, bu koleksiyonda, Kazan yakınlarındaki Kovalı köyünde bulunan Dost-Muhammed Molla Salimcan'ın medresesinde H. 1189/M. 1775 yılında istinsah edilmiş (85 varak) ve yazarı bilinmeyen bir Arapça el yazması dikkatimi çekmiştir. Kısa Arapça El Yazmaları Kataloğu'nda (Moskova, 1986) bu eser, köşeli parantezler içinde verilmiş şartlı bir adla anılmıştır: Delâ'il ar-Rubûbiyyâ ve-Âsâr as-San'a ("İlahi Hâkimiyetin Delilleri ve İlahi Tasarrufun İzleri"). Eserin kendisi ise, "Rivayet 'an Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık ve-Ashâbihi" ("Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık ve arkadaşlarından aktarılan rivayetler") olarak tanımlanmıştır. Bu el yazmasına olan ilgim iki nedenle ortaya çıkmıştır: 1) El yazması, tarihi olarak Sünni-Hanefi kimliğiyle öne çıkan Kazan'da istinsah edilmiştir, 2) El yazması üzerinde yapılan detaylı inceleme sonucunda, eserin tam adı ve derleyici-yazarının kimliği tespit edilmiştir."²¹⁹

Prozorov, bu eserin muhtevası hakkında da girişte bilgiler sunar. Buna göre eser aşırı Şii (gâlî, çoğulu gulat) akımların önemli temsilcilerinden olan ve Ebu'l-Hattâb'a yakınlığıyla bilinen Kûfeli el-Mufaddal b. 'Umar el-Cu'fi hakkındadır. Ebu'l-Hattâb, Şii imamlarını ilahlaştırmış ve onlara doğaüstü bilgiler atfetmiş, nihayetinde kendisini yedinci imam olarak ilan etmiştir. Onun takipçileri olan Hattâbîler, İsmaili "Yedici"

²¹⁹ Prozorov, El-Mufaddal el-Cufi 'Kitâb al-Adilla 'alâ-l-Halk va-t-Tadbîr'. Institut Vostochnykh rukopisey RAN, Oforneniye. Nauka – Vostochnaya literatura, (Moskova, 2018), s. 13

mezhebinin ideolojik öncülerini oluşturmuş ve bu mezhebin görüşleri, Karmatî hareketinin ideolojisinde önemli bir bileşen haline gelmiştir.²²⁰

Prozorov'un bu eserin ilgili el yazmasına bu kadar ilgi göstermesinin arkaplanında aslında başka bir amaç yatar. Bu da amaç da Rusya'nın Sünni çevrelerinde, özellikle de Volga bölgesindeki (Povoljiye/İdil-Ural) Şii İslam'ın izlerinin söz konusu olduğu düşüncesinin öne çıkarılmasıdır. Söz konusu el yazması ona göre bu noktada tarihi ve kültürel açıdan büyük bir öneme sahiptir.²²¹ Anlaşılacağı üzere Prozorov, Şiiliği hem araştırmalarıyla somutlaştırmaya çalışan hem de onu olduğundan daha fazla göstermeye istekli birisidir. Daha da önemlisi Rusyada İslam araştırmaları ile ilgilenen bugün toplamda 300 civarında uzman,²²² 12 uzman ise Prozorov'un başında olduğu kurum altında çalışıyor olmasıdır.²²³ Bilindiği üzere Orta Asya'daki toplumsal yapı, çoğunluğu Sünni hem de Şii nüfusları barındırmaktadır. Prozorov birden bire Sünnilikle Şiiliği bir potada eritelim, birleştirelim demez. Sovyet dönemin baskısının aksine, akıl ve mantığı ikna eden bir yol izlemeye çalışır; bu çerçevede de Şiiliğin bu topraklarda yeni bir düşünce olmadığını, onun var oluşunun 1775'lere kadar götürülebileceği düşüncesini öne çıkarır. Neşrettiği eser, tam bu düşünceyi temellendirme amacına matuf bir içerik sunar. Bu haliyle onun 1980 sonrası süreçte öne çıkan tarafsızlık tavrını, Şiilik lehine işletmeye çalıştığı açıktır.

Prozorov'un akademik çalışmaları, Rusya'nın Orta Asya'daki politikalarının yalnızca dışsal güçler tarafından dayatılan stratejiler olmadığını, aynı zamanda bölgedeki kültürel ve dini yapıları yeniden inşa etmeye yönelik bir çaba olarak da değerlendirilebileceğini ortaya koyar. Bu perspektiften bakıldığında, Prozorov'un

²²⁰ Prozorov. El-Mufaddal el-Cufi 'Kitâb al-Adilla 'alâ-l-Halk va-t-Tadbîr', s. 14

²²¹ Prozorov. El-Mufaddal el-Cufi 'Kitâb al-Adilla 'alâ-l-Halk va-t-Tadbîr', s. 22

²²² Türkoğlu, s. 270

²²³ <http://www.orientalstudies.ru>

sunduğu akademik çalışmalar, Orta Asya'daki toplumsal dinamikleri yalnızca bir karşıtlıklar üzerinden değil, aynı zamanda kültürel-mezhepsel bir evrim süreci olarak anlama çabasına karşılık gelir. Buna Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'ndeki Arapça el yazmaları koleksiyonunda yer alan kimliği belirlenmemiş bir Şii hadis derlemesi üzerine yazdığı bir makalesi bariz bir örnektir. Prozorov'un baştaki özeti makalenin genel muhtevası ve hedefini açıkça ortaya koymaktadır:

Bu araştırmanın amacı, Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'ndeki Arapça el yazmaları koleksiyonunda yer alan kimliği belirlenmemiş bir Şii hadis derlemesinin tespit edilmesidir. Bu derlemede bulunan Şii hadislerin rivayet zincirlerinin (isnad) analizi ve bunların diğer Şii yazarların (Şeyh Saduk, en-Neccaşi, et-Tihrani, et-Tusi) verileriyle karşılaştırılması, söz konusu eserin Sahîfetü'r-Rızâ ("Rıza'nın Listesi") olduğunu ileri sürmeye olanak tanımaktadır. Bu eser, Şii inancı, fıkhi, ibadeti, ahlakı ve etiği açısından güvenilir ve otorite kabul edilen kaynaklardan biridir. Bu derlemenin nüshaları, diğer ülkelerin Arapça el yazmaları koleksiyonlarında da korunmuştur. Bu bağlamda, şimdiye kadar isimsiz kalan St. Petersburg'daki Şii hadis derlemesinin kimliklendirilmesi, Sahîfetü'r-Rızâ'nın akademik eleştirel bir yayınının hazırlanması açısından faydalı olabilir.²²⁴ İdil-Ural'da Şii kesimin yazılı mirasının bulunmasıyla başlayan süreç Şiiiliğin tam merkezine doğru evrilmeye çaba sarf ediliyor, önemini tekrar ederek vurgular ve devam eder. Bununla birlikte, bu hadis derlemesi (Sahîfetü'r-Rızâ), *Şii çevrelerinde* Şii inancı, hukuku, ibadeti, ahlakı ve etiği açısından otoriter ve güvenilir kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu derlemeyi, ünlü âlimler İbn Babuye (Baba'veyhî) Şeyh es-Sadûk (ö. 381/991), en-Neccâşî (ö. 450/1058),

²²⁴ Prozorov. Neatributirovanny sbornik shiitskikh predaniy (hadisov) v sobranii arabskikh rukopisey IVR RAN Institut vostochnykh rukopisey RAN, Pis'mennyye pamyatniki Vostoka. c. XVIII. № 3 (vyp. 46). (St.Petersburg, 2021), s. 172

Muhammed et-Tûsî (ö. 159/1967), et-Tabersî ve birçok diğer âlim güvenilir bir kaynak olarak görmüşlerdir.²²⁵

Prozorov Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik politikalarının arkasındaki düşünsel altyapıyı akademik bir biçimde analiz ederek, bu politikaların meşrulaştırılmasına hizmet ettiğini ve bölgedeki egemenlik stratejilerinin akademik bir çerçeveye oturtulmasına katkı sağladığı belirtir. Prozorov'un akademik izahları, bir yandan tarihsel analizlere dayalıyken, diğer yandan kritik teori ve kültürel analiz gibi çağdaş yöntemlerle de güçlendirilmiştir. Bu yöntemler sayesinde, Orta Asya'daki resmi politikaların nasıl bir ideolojik zemin üzerinde yükseldiğini ve bu politikaların akademik bir açıklama çerçevesinde nasıl meşrulaştırıldığını açıklamaktadır.

2. Prozorov'un İslam Mezheplerine Dair Görüşlerinde Esas Aldığı Kaynaklar

Prozorov'un İslam mezhepleri üzerine yaptığı incelemelerde kullandığı kaynaklar, onun oryantalist yaklaşımını anlamamız açısından büyük bir önem taşır. Bu kaynaklar Prozorov'un akademik düşünce dünyasını şekillendiren unsurlarındandır; Prozorov'un kendisi de bu kaynakların yazarlarını Rus İslambilimcilerinin en büyük temsilcileri olarak niteler. Ona göre bu kapsamdaki isimlerden V. V. Bartold (1869-1930), A. E. Shmidt (1871-1939), I. YU. Krachkovskiy (1883-1951), Ye. E. Bertels (1890-1957), I. P. Petrushevskiy (1898-1977)²²⁶ gibi yazarlar, aynı zamanda Rus oryantalizminin de belkemiğini oluşturur. Nikolay Karamzin, Smirnov, İvanov gibi oryantalistlerin eserlerini, Prozorov Rus oryantalizminin İslam ve İslam mezhepleri, İslam tarihi konusundaki tarihsel yorumlarını analiz etmek için kullanmıştır. Prozorov, Rusya'nın Orta Asya'daki siyasi ve kültürel egemenliğini anlamak için bu kaynaklara başvurmuştur.

²²⁵ Prozorov. Nauchnyye İslamskiye issledovaniya V kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, 178

²²⁶ Prozorov. Nauchnyye İslamskiye issledovaniya V kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, 270

İslam tarihi ve mezhepler üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Prozorov, özellikle Şiîliğe dair değerlendirmelerinde oldukça geniş ve çok katmanlı bir kaynak tabanı kullanmaktadır. Prozorov'un tercih ettiği bu kaynaklar yalnızca tarihsel veri sunmakla kalmaz, aynı zamanda yorumlama biçimini de şekillendirir. Bu bağlamda Prozorov «Arabskaya İstoriçeskaya Literatura v İrake, İrane i Sredney Azii (VII–seredina X vv.): Şiitskaya İstoriografiya» adlı eserini ele alır ve Şiîliğin tarih yazımı ve literatürel gelişimini detaylı biçimde inceler. Bu kapsamlı çalışmasında özellikle Şiî hadis literatürünün oluşumu ve gelişimini irdelerken (s. 23–29), doğrudan Şiî mezhebine ait kaynaklara başvurmuş, bu alandaki temel yapıları açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Prozorov, çalışmasında yetmiş kadar Şiî âlim ve onların eserleri üzerine araştırma yapmış; bu âlimlerin literatürdeki yerini, etki alanlarını ve rivayet sistemlerindeki konumlarını değerlendirmiştir.²²⁷ Eser boyunca 70'e yakın Arapça kaynağa dayanan bu inceleme, Prozorov'un sadece tarihsel verileri değil, aynı zamanda bu literatürün epistemolojik arka planını da ele aldığını göstermektedir.²²⁸

Klasik Kaynaklar: Prozorov'un başvurduğu en temel kaynaklar, İslam mezhepler tarihinin oluşum sürecine doğrudan şahitlik eden klasik müelliflerdir. Bu eserler, fırak literatürünün kurucu metinleri olarak kabul edilmekte ve dönemin mezhebî çoğulluğunu yansıtması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve-Hilâfü'l-Musallîn.²²⁹ Bu eser, erken dönemdeki mezheplerin fikir yapılarını tarafsız biçimde kaydetmeye çalışan nadir metinlerdendir. Prozorov, bu eseri kullanarak Şiîlik de dâhil olmak üzere birçok fırkanın kendi içindeki fikir ayrımlarına dikkat çeker.

²²⁷ S. Aliev, Rus Oryantalistlerin İslami İlimlerle İlgili Çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e Yaklaşımları, s. 79

²²⁸ Aliev, a.g.e. s. 28

²²⁹ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 210

Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Firak. Bu metin, mezheplerin sapkınlık derecelerine göre sınıflandırıldığı kelâmî bir bakış açısı sunar. Prozorov, bu eseri kullanarak Sünnî merkezli dışlayıcı bakışın tarihsel arka planını göstermeye çalışır. Ayrıca, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Usûlü'd-Dîn fi'l-Kelâm/"Kelâmda Dinin Temelleri"²³⁰ Bu eser, fırak literatürünün sistematik temellendirilmesini içeren bir kelâm klasığıdır. Prozorov burada, özellikle Sünnî kelâmcıların Şîlik ve diğer fırkalara yönelik dışlayıcı argümanlarını ortaya koyar. Aynı zamanda bu metin, Sünniliğin kendisini tanımlarken diğerlerini nasıl "öteki" olarak konumlandığını anlamak açısından önemlidir.

Şehristânî, Kitâbü'l-Milel ve'n-Nihal, ed. Muhammed Gaylânî.²³¹ Farklı din ve mezheplerin fikir yapılarını derleyen bu eser, Prozorov'un daha mukayeseli bir yaklaşıma yönelmesini sağlamaktadır. Şehristânî'nin nispeten daha tarafsız tutumu, Şîî düşüncenin kavramsal haritasını çizmeye elverişli zemin sunar.

Bununla birlikte Şîî Mezheplerin kendi perspektifinden yazılmış temel eserlerden el-Hasan b. Mûsâ en-Neubah'tî, Fıraku'ş-Şîa/Şîî Firkalar eseride yer alır. Bu eser Prozorov tarafından bizzat çevrilmiş, açıklanmış ve 1973'te Moskova'da ayımlanmıştır. Fıraku'ş-Şîa/Şîî fırkaların kendi iç sınıflandırmalarını yansıtması açısından fırak literatürünün Şîî temsilidir. Prozorov bu eseri, Abbâsî dönemi sonlarında Şîîliğin sadece bir muhalefet hareketi olmaktan çıkıp, sistemli bir inanç ve düşünce sistemi olarak kurumsallaşmaya başladığını, Şîîliğin iç farklılıklarını ve bu ayrışmaların tarihsel bağlamlarını ortaya koymak için merkezî bir metin olarak kullanır.²³² Bu yönüyle Prozorov, yalnızca bir tarihçi değil, aynı zamanda farklı düşünce sistemlerini kendi

²³⁰ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, s. 109

²³¹ Prozorov, Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 59

²³² Prozorov, Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 38

zeminlerinde değerlendirme becerisine sahip karşılaştırmalı din araştırmaları uzmanı olarak da konumlandırılabilir.

Şiî Biyografik Literatür: Râvîler Üzerinden Mezhebî Meşruiyetin İnşası el-Keşşî, Ma'rifet Ahbâr er-Ricâl en-Neccâşî, Kitâbu'r-Ricâl [baskısız, s.y.].²³³ Bu iki eser, Şiî rivayet zincirlerinin güvenilirlik esasını oluşturan temel kaynaklardır. Prozorov, bu kitaplar aracılığıyla Şiî gelenekte bilgi otoritesinin nasıl kurulduğunu, imamların ve yakınlarının biyografileri üzerinden inanç sisteminin nasıl meşrulaştırıldığını analiz eder. Bunlar, sadece ravilerin biyografileri değil, aynı zamanda bir mezhep kimliğinin tarih içindeki inşasıdır. Bu kaynaklar sayesinde Prozorov, klasik fırak literatüründeki dışsal ve polemikçi yaklaşımların ötesine geçerek Şiîliğin iç dinamiklerine dair empatik ve açıklayıcı bir bakış sunar.

Klasik Hadis Külliyyatı: Müslim, Sahîh, İbn Mâce, Sünen, Ahmed b. Hanbel, Müsned, Buhârî, Sahîh hadis külliyyatı da yer alır. Bu hadis külliyyatı, Prozorov'un Şiî-Sünnî ayrımını yalnızca kelâmî veya siyasî düzlemde değil, rivayet zinciri ve hadis otoritesi temelinde de ele aldığını gösterir. Özellikle Şiîlerin bazı ravileri reddetmesi ya da farklı hadis silsilelerini kabul etmesi, Prozorov'un dikkatle incelediği bir tartışmadır. Onun bu kaynakları kullanması, Şiîliğin hadise yaklaşımını Sünnî gelenekle mukayeseli olarak ele almasını sağlamaktadır. Şii İslam'ın "Şia ilmi külliyyatı" ve Sünnî İslam'ın "Sahih-i Buhari", Sahih-i Muslim, gibi hadis kitapları, mezhep ayrılıklarındaki tarihi ve dini temelleri anlamasında yardımcı olmuştur. Öyle ki, bu eserlerin müellifleri ile ilgili detaylı bilgiler sunar. Örneğin, Buhari daha 10 yaşlarında iken hadis öğrenmeye başlamıştır, 16 yaşlarında ise hacca gitmiştir. Muhammed'in sahih hadisleri toplayan ünlü Sünnî İslam âlimidir. Hadis için seyahat yapmıştır. 800.000'e yakın hadis toplamıştır. 800.000 hadisi analiz ederek, 7.400 sahih hadisi diğer zayıf ve uydurma olan hadislerden

²³³ Prozorov, Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 26

ayırmıştır. Buhari'nin seçtiği 7.400 hadis, Müslümanlara göre sahihtir ve eserinin adı “el-Câmi es-Sahih'dir.” Müslim hakkında ise bilgiler şöyledir: “Meşhur hadisçidir. Buhari'nin öğrencisidir. Buhari gibi Müslim de sahih hadisleri toplamıştır. 300.000 hadisten ancak 12 bin hadisi sahih kabul etmiştir.” Ahmed b. Hanbel ve İmam Malik²³⁴ hakkında bilgiler, onların muhaddis olduğu için değil, mezhep imamları olduğu için ve fıkıh bölümlerinde anlatılmaktadır.²³⁵

Çağdaş Literatür Kullanımı: Prozorov, İslam düşüncesine dair araştırmalarında sadece klasik mezhep literatürüne ve Batılı oryantalistlerin görüşlerine başvurmakla yetinmemiş; aynı zamanda çağdaş Müslüman düşünürlerin eserlerini, hadis külliyatını ve Şîi raviler hakkındaki biyografik kaynakları da kapsamlı şekilde değerlendirmiştir. Bu kaynak grubu, onun yorumlarında tarihsel sürekliliği ve içsel İslamî perspektifi birlikte ele alma çabasının bir göstergesidir.

Seyyid Kutub, Fî Zılâl el-Kur'ân/“Kur'an'ın Gölgesinde”²³⁶ ve Muhammed Abduh, Tefsîrü'l-Menâr/“el-Menâr Tefsiri”.²³⁷ Prozorov'un bu kaynağa başvurması, onun sadece klasik dönemle değil, İslam'ın modern yorumlarıyla da ilgilendiğini gösterir. Bu eser, modern İslam reformizminin kurucu metinlerinden biri olup akıl, ilerleme ve içtihat vurgusu taşır. Prozorov açısından bu metin, klasik mezhep sistematığının dışında kalan ama mezheplerin çağdaş dönüşümlerini anlamaya yardımcı olan önemli bir referanstır. Bu iki çağdaş tefsir, Prozorov'un klasik gelenek ile modern tefsir metodolojisini karşılaştırmalı olarak değerlendirmesine olanak tanır.

Bu kaynaklar, sadece içerik sağlamaz; aynı zamanda Prozorov'un metodolojisinde öne çıkan tarihsel bağlamlandırmanın temel taşıdır. O, bu metinler

²³⁴ Piotrovskiy, M.B. ve Prozorov (red.). ‘Slovar ateista’, s. 138

²³⁵ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 199

²³⁶ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, s. 82

²³⁷ Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, s. 78

üzerinden mezhep tasnifinin erken dönemde nasıl şekillendiğini ve Sünnî-Şîî ayrımının söylemsel çerçevesini nasıl kazandığını göstermeye çalışır.

Batılı Oryantalistler ve Akademik İslam Araştırmaları: Prozorov'un çalışmasının dikkat çeken yönlerinden biri de Batılı İslam araştırmacılarına yoğun biçimde başvurmuş olmasıdır. Bu kaynaklar, özellikle İslam'ın siyasal yapıları, mezheplerin doğuş nedenleri ve literatür tarihçiliği konularında destekleyici bilgiler sunar.

J. Wellhausen, *Oppositionsparteien im alten Islam/Eski İslam'da Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*.²³⁸ Wellhausen'in bu eseri, Şîîliğin bir muhalefet hareketi olarak doğuşunu tarihsel ve siyasal bağlamda ele alır. Prozorov, bu çalışmadan yararlanarak Şîîliğin sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal bir muhalefet geleneği olarak da incelenmesi gerektiğini savunur.

Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz/Arap İmparatorluğu ve Yıkılışı*.²³⁹ Bu eser, Emevî ve Abbasî dönemlerindeki siyasal dönüşümleri analiz eder. Prozorov, bu kaynakla İslam'daki siyasî meşruiyet tartışmalarını mezhepler bağlamında işler.

Wellhausen, *Reste des arabischen Heidentumes/Arap Putperestliğinin Kalıntıları*.²⁴⁰ Prozorov bu eseri kullanarak İslam öncesi geleneklerin İslamî düşünce üzerindeki etkisini ortaya koyar. Bu, Şîîliğin bazı mitolojik unsurlarının izini sürmek açısından önemlidir.

Goldziher, *Beiträge zur Literaturgeschichte der Schia und der Sunnitischen Polemik/Şîî Edebiyat Tarihine ve Sünnî Polemiklere Katkıları*.²⁴¹ Şîî edebiyatının gelişimi

²³⁸ Prozorov, *Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya*, s. 52

²³⁹ Prozorov, *Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya*, s. 52

²⁴⁰ Prozorov, *Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya*, s. 72

²⁴¹ Prozorov, *Hrestomatiya po İslamu*, s. 49

ve Sünnî karşıt söylemler bu çalışmada etraflıca işlenir. Prozorov, buradan hareketle fırak literatürünün ideolojik yönlerine vurgu yapar.

Goldziher, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung/İslâmî Kur'an Tefsiri Yönelimleri.²⁴² Kur'an yorumlarındaki çeşitlilik, mezheplerin tefsir anlayışına yansıyan ayrımların analizinde kullanılır.

W. Montgomery Watt, Shi'ism under the Umayyads/Emevîler Döneminde Şîlik.²⁴³ Şîliğin Emevî dönemindeki politik-stratejik konumunu ele alan bu eser, Prozorov'un Şîliğe tarihsel süreklilik içinde bakışını destekler.

W. Madelung, Bemerkungen zur imamitischen Firaq-Literatur/İmamiyye Fırak Literatürü Üzerine Notlar.²⁴⁴ Madelung'un bu çalışması, fırak literatürünün Şîî kanadını içeriden çözümleyen nadir eserlerden biridir. Prozorov bu kaynaktan yararlanarak, İmamiyye'nin kendini nasıl konumlandığına dair derinlikli analizler yapar.

Prozorov'un 2004'te yayınladığı «İdeolojik Bir Sistem Olarak İslam» adlı eserinin eserinin birinci cildinde Wilferd Madelung'un ismini otuz kereden fazla zikrettiği görülmektedir. Madelung'a ait eserleri referans alır ve onun tespitlerine kendi eserlerinde sıklıkla yer verir. Bunun yanında «İrak, İran ve Orta Asya'da tarihi Arap literatürü», «İslam hakkında Ders Kitabı» ve diğer birtakım çalışmalarında da Madelung'a değindiği, eserlerinden istifade ettiği bilinmektedir. Prozorov'un Madelung'a ait çeşitli türde eser, makele, ansiklopedi maddesi ve diğer kaynaklardan fazlaca yararlandığı görülmektedir.²⁴⁵ Bu Batılı kaynaklar, Prozorov'un çalışmalarında tarihselci,

²⁴² Prozorov, Hrestomatiya po İslamu, s. 51

²⁴³ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 213

²⁴⁴ Prozorov, Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii VII – v seredine X v. Shiitskaya istoriografiya, s. 213

²⁴⁵ Fatma Zehra Benli, Oryantalizm ve İslam mezhepleri çalışmaları – Wilfred Madelung (1930) örneği, s.

karşılaştırmalı ve eleştirel yaklaşımın temelini oluşturur. Yalnızca bilgi aktarmakla kalmaz, aynı zamanda metodolojik çeşitlilik ve disiplinlerarası açılımlar sağlar.

Prozorov'un mezhepler tarihi konusundaki görüşleri, yalnızca dinî metinlere dayalı olmayıp, aynı zamanda tarihsel, sosyo-politik ve kültürel analizlere de dayanır. Bu bağlamda, Prozorov'un kullandığı kaynaklar hem geleneksel İslami literatüre hem de modern akademik çalışmalara dayanmaktadır. Kullandığı kaynakların seçimi, hem Orta Asya'daki dini yapıları anlamada hem de Rus oryantalizmini açıklamada kritik bir rol oynamaktadır.

3. Prozorov'un İslam Mezheplerini Tanımlamada Kullandığı Temel Kavramlar

Prozorov, İslam mezheplerini tanımlarken “sekte”, “ideoloji” ve “ortodoksi-heteredoksi” gibi bazı kavramları sıklıkla kullanarak mezheplerin tarihsel, kültürel ve ideolojik bağlamlarını anlamaya çalışır. Bu kavramlar, onun yaklaşımında, hem İslam'ın farklı mezheplerinin genel özelliklerini hem de bunların sosyo-politik etkilerini açıklamak için kritik bir rol oynar. Prozorov'un bu kavramları kullanmasının amacı, mezhepler arasındaki farklılıkları, etkileşimleri ve Orta Asya'daki İslam düşüncesinin evrimini derinlemesine tasvir edebilmektir.

Bu kavramlar içerisinde Prozorov'un bizzat kendisinin öne sürdüğü ve eserlerinde sıklıkla yer verdiği temel kavram ideolojidir. Prozorov'a göre ideoloji kavramı, İslam mezheplerini tanımlamada ve anlamlandırmada kritik bir role sahiptir. O bunu “İslam'ın ideolojik yüzü” şeklindeki bir ifade üzerinden dile getirir. Bununla da İslam'ın yalnızca bir dini sistem olarak değil, aynı zamanda bir ideolojik yapı olarak görülmesi gerektiğini öne sürer. Ona göre İslam mezhepleri, sadece dini birer inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzeni şekillendiren çeşitli ideolojiler olarak ortaya çıkmış olup, Orta Asya'daki dini-politik yapıları anlamada ve bunlar hakkında değerlendirmelerde bulunabilmede önemli bir araçtır. Prozorov'a göre ideoloji kendi başına var olan bir olgu

değildir; onu insanlar şekillendirir. İslam'ı "aklamak" veya "düzeltmek" amacıyla, ortaçağ Müslüman âlimleri tarafından bazı Kur'an ayetlerinin "yanlış" yorumlandığına dair iddialara başvurmak da yanılıcı bir yaklaşımdır. Bu tür bir yaklaşım, günümüz yorumcularının Kutsal Kitab'ın gerçek anlamını bildiğine dair bir iddia içerir. Oysa bu yorumcular, (bilinçli ya da cehalet nedeniyle,) İslami tefsir geleneğinin 13 yüzyıldan uzun bir süredir var olduğunu ve bu süreçte birçok farklı ekole mensup âlimlerin Kur'an tefsirine dair binlerce cilt eser kaleme aldığını "unutmaktadırlar." Bilindiği üzere, bu ekollerden hiçbiri İslam dünyasında genel kabul gören ve tüm Müslümanlar tarafından hâkim doktrin olarak benimsenen bir konuma ulaşamamıştır.²⁴⁶

Prozorov, İslam mezheplerinin ideolojik yapısını değerlendirirken bazı temel unsuru ön plana çıkarır: teolojik temeller, politik yönelimler ve kültürel dinamikler. Teolojik temeller, mezheplerin inanç sistemlerinin ana eksenini oluşturur. Örneğin, Şii mezheplerin imamet doktrini veya Sünni mezheplerin icma ve kıyas gibi kavramlara dayalı hukuk anlayışı, mezheplerin teolojik boyutlarını şekillendirir. Ancak, mezheplerin ideolojik yapıları yalnızca teolojik unsurlarla sınırlandırılmaz; bu yapılar aynı zamanda mezheplerin tarihsel süreçteki toplumsal ve siyasal konumlanmalarını da içerir. Bu noktada politik yönelimler, mezheplerin ideolojik yapılarındaki bir diğer önemli unsurdur. Prozorov, özellikle erken İslam tarihindeki olayları analiz ederek mezheplerin siyasi dinamiklerini vurgular. Şii iktidar mücadelesi, özellikle Abbasilerin zaferinden sonra, dini-siyasi, devlet-hukuk, tarihi, felsefi görüşlerin aktif olarak geliştirilmesiyle eşlik etti. Şii ideolojisinin oluşumu, tür ve tiplerinin çeşitliliğinde Şii ideolojisinin biçimlerinin çeşitliliğini yansıtan Şii edebiyatının gelişimiyle yakından bağlantılıydı.²⁴⁷ Prozorov'a göre Emevi ve Abbasi dönemlerinde mezheplerin iktidar

²⁴⁶ Prozorov, Nauchnyye İslamskiye issledovaniya V kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, (Moskova, 2011), s. 270

²⁴⁷ Prozorov, Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i Sredney Azii v VII-seredine X v. Şiitskaya istoriografia, s. 6

mücadelelerinde oynadığı rol, ideoloji kavramının siyasi boyutunu açıkça ortaya koyar. Şii mezheplerin erken dönem Emevi karşıtı hareketlerdeki rolü veya mezheplerin siyasi (Haricî, Mutezile) muhalefet geleneğini sürdürmesi, bu ideolojik yapının siyasi boyutunun örnekleridir.

Prozorov'un İslam mezheplerini analiz ederken kullandığı bir diğer önemli kavram ikilisi ortodoksi ve heterodoksi kavramlarıdır. O bu iki kavramı, mezheplerin tarihi ve teolojik gelişimlerini açıklamak için kullanır. Ona göre Müslüman devletinin ilk yüzyıllarında İslam inancı, toplum içindeki insan ilişkilerini düzenleyen bir dizi dini-hukuki hüküm ve kuraldan oluşuyordu. Bu dönemde en çok hukuki meseleler ve ibadet şekilleriyle ilgileniliyordu. Hristiyanlıkta olduğu gibi, İslam'da da teoloji, dinin kendisinden çok daha sonra şekillenmiştir. Prozorov, dogmatik tartışmaların ortaya çıkmasından ve dogmatik okulların oluşmasından önce, "ortodoksluk" veya daha doğru bir ifadeyle "hak inanç" ve "sapıklık" (heretiklik) kavramlarından söz etmenin mümkün olmadığını belirtir. O bu kavramın Hristiyanlık kökenli olduğunun farkındadır ve bu kökenden olan bu türden kavramların İslam'a ilişkin değerlendirmelerde de kullanıldığını ifade eder; kelimenin de Hristiyanlık merkezli kökenine kısaca açıklık getirir: Buna göre "heretiklik" (sapıklık), "açıkça ifade edilmiş ve formüle edilmiş bir inanç dogmasından bilinçli ve kasıtlı olarak sapma" şeklinde tanımlanır. Aynı zamanda, Hristiyan ilahiyatçılar, Hristiyanlığın ilk üç yüzyılında, dogmaların henüz ekümenik ve yerel konseylerde ayrıntılı inanç bildirgeleriyle belirlenmediği dönemde, "dogmatik öğretilerde istem dışı hatalar" yapıldığını kabul etmektedirler.²⁴⁸

Prozorov, İslam'da dini konularda herkes için bağlayıcı kararlar alabilecek konseyler (konsiller) bulunmadığından, hangi görüşün "hak inanç" (ortodoks) ve hangisinin "sapkın" (heretik) kabul edileceğini belirlemenin zorluğuna dikkat çeker.

²⁴⁸ Prozorov, eş-Şehristani'nin "Kitabu'l-Mile ve'Nihal" /"Kniga o Religiya i Sektah", s. 10

İnanç esaslarını resmen tanımlayan ve devlet tarafından "hak inanç" olarak kabul edilen kesin bir dogmatik sistemin olmamasının, bu sorunun çözümünü daha da karmaşık hale getirdiğini belirtir.²⁴⁹ Ona göre Sünni İslam'da ne hatasız ve tek otoriteye sahip bir ruhani lider ne de ekümenik konseyler söz konusuydu. İnanç esaslarının geliştirilmesi ve yorumlanması halifenin, devletin ya da dini kurumların yetkisi altında değil, tamamen bireysel olarak âlimlere aitti. Bu âlimlerin otoritesi yalnızca dini bilimlerdeki bilgi seviyelerine dayanıyordu. Prozorov'a göre bu durum, İslam'ın kendine özgü yapısını oluşturmaktaydı.²⁵⁰

"Hak inanç" (ortodoksluk) ve "sapıklık" (heretiklik/eresi) kavramlarının belirlenmesinde mutlak ve genel kabul görmüş ölçütlerin olmamasında Prozorov İslam inancının kaynakları olan Kur'an ve sünnetin çelişkili doğasının rolüne dikkat çeker. Bu kaynaklar, farklı yorumlara ve geniş bir görüş çeşitliliğine imkân tanımaktadır.²⁵¹ Prozorov, İslam'da "ed-dînu'l-kavyim" ifadesiyle tanımlanan doğru din anlayışının göreceliliğine dikkat çeker ve bunun İslam tarihi boyunca keskin dinî ve siyasî tartışmaların konusu olduğunu belirtir. Ona göre bu kavramın göreliliği, İslam'ın ne Hristiyanlıkta olduğu gibi bir dinî kuruma (örneğin kiliseye) ne de dinî konularda tüm Müslümanlar için bağlayıcı kararlar alabilecek tek bir lider figürüne sahip olmasından kaynaklanmaktadır.²⁵²

İslam toplumunda dinî konulardaki kamuoyu, devlet ya da resmî dinî kurumlar tarafından değil, bireyler, din âlimleri (ulema) ve fıkıhçılar (fukaha) tarafından şekillendirilmiştir. Prozorov bu âlimlerin otoritesinin sahip oldukları dinî bilgiye dayandığını vurgular. Doğru din anlayışının belirlenmesinde genel geçer ölçütlerin

²⁴⁹ A.g.e. s. 10

²⁵⁰ Prozorov, eş-Şehristani'nin "Kitabu'l-Mile ve'Nihal" /"Kniga o Religiya i Sektah", s. 11

²⁵¹ Prozorov, eş-Şehristani'nin "Kitabu'l-Mile ve'Nihal" /"Kniga o Religiya i Sektah", s. 11

²⁵² Piotrovskiy, M.B. ve Prozorov (red.). 'Slovar ateista', s. 183

olmayışı, bu konudaki belirsizliklerin İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te de net bir şekilde tanımlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, farklı mezheplerin mensupları arasında görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Örneğin, kader inancı bir ekol tarafından "Kur'an ve Sünnet tarafından desteklenen doğru inanç" olarak kabul edilirken, başka bir ekol tarafından "sapkınlık" ve "doğru dinden sapma" olarak nitelendirilmiştir. İslam'da hiçbir zaman tek ve genel kabul görmüş bir kelâmî ya da fikhî ekol oluşmamış, dolayısıyla belli bir mezhebin öğretilerinin "doğru din" olarak kabul edilmesi mümkün olmamıştır. Bu bağlamda Prozorov, bazı Batılı ve yerli İslam araştırmacılarının İslam'a Hristiyanlıktaki "Ortodoksi" kavramını uygulaması hatalı bir yaklaşım olarak değerlendirir. Özellikle, İslam dünyasının çoğunluğunu oluşturan Sünniler için "ortodoks" teriminin kullanılması ona göre yanıltıcıdır.²⁵³

Prozorov, «İslam kak İdeologiçeskaya sistema» adlı kitabında İslamiyette «hidayet» ve «dalalet» konusunu araştırır. Müslümanlıkta «hidayet» ve «dalalet» düşüncesinin oluşmasının sebebi Hz. Muhammed'e izafe edilen “ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecektir, biri hariç hepsi yok olacaktır” hadisinin ortaya çıkmasıdır. Ayrıca bu hadiste geçen «fırka» terimi ile birlikte farklı «millet», «taif», «sınıf», terimlerinin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Dolayısıyla bu terimlerle birlikte «zındık, bid'at, dalalet», terimleri de ortaya çıkmıştır. Zamanla «zındık» teriminin manası değişerek «kafir»e dönüşmüştür. Hicri. II. yüzyılın ortalarında müslümanlar arasında büyük bir dini-siyasi mezhepler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak her mezhep kendini kurtulan fırka (fırka-ı naciye) olarak gördü diğer fırkalar ise zındık, bid'atçı, dalalet, hatta daha ileri giderek küfürle suçlamıştır.²⁵⁴

²⁵³ Prozorov, eş-Şehristani “Kitabu'l-Mile ve'Nihal”/“Kniga o Religiya i Sektah”, s. 189

²⁵⁴ Prozorov. İslam Kak İdeologiçeskaya Sistema, s. 7-22.

Prozorov, Sünni âlimlerin İslam'daki mezhep ayrılıklarını kabul etmekle birlikte, doğru dinin temel ilkelerini belirlemeye çalıştıklarını ifade eder. Buna göre, onlar yani Sünni alimler bu ilkeleri reddetmenin "sapkınlık" olduğunu savunmuşlar, ancak bazı konulardaki farklılıkların doğru inançtan sapma olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, doğru din anlayışını benimseyen Müslüman grupları tanımlamaya çalışmışlardır. XI. yüzyılın başlarında Abbâsî halifesi el-Kâdir, Bağdat'ta 400 din âliminin imzaladığı bir "iman bildirgesi" yayımlayarak, tüm Müslümanlar için bağlayıcı olması gereken temel inanç esaslarını açıklamıştır. Ancak Prozorov'a göre Müslümanlar arasında dinî ve siyasî birliği sağlamayı amaçlayan bu girişim, İslam dünyasındaki mezhepsel ve fikrî farklılıkları ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Çünkü bu ayrılıklar, yalnızca dinî doktrinlerle değil, aynı zamanda farklı siyasî ve dinî grupların rekabetiyle de şekillenmiştir. Sonuç olarak, İslam'da "doğru din" kavramı, tarih boyunca çözülemeyen bir sorun olarak kalmıştır.²⁵⁵

Prozorov'un, İslam mezheplerini ve doktrinlerini analiz ederken kullandığı bir başka kavram "sekta"dır. Bu kavram, Batılı literatürde mezhepleri veya marjinal dini yönelimleri nitelemek amacıyla sıklıkla kullanılan "sect" Arapça firka (فرقة), çoğulu firak²⁵⁶, kavramının Rusçasıdır ve mezheplerden daha dar anlamda, ana toplumsal gövdeden farklılaşan tüm yapılar için kullanılsa da İslami literatüründe her türlü farklılaşmayı değil hususen itikatla alakalı olanları karşılamak üzere kullanılmıştır.²⁵⁷ Fakat bu kavramın batılı literatürdeki kullanımı ile Prozorov'un kullanımı arasında ince bir farklılık söz konusudur. Farklılık temelde ortodoksi ve heterodoksi kavramlarına yönelik onun farklı yaklaşımından kaynaklanır. Batılı literatürde Sünnilik ortodoksi,

²⁵⁵ Piotrovskiy, M.B. ve Prozorov (red.). Petrushevskiy, 'Slovar ateista', s. 184

²⁵⁶ Thomas Patrick Hughes, Dictionary Of Islam: A Cyclopaedia Of The Doctrines, Rites, Ceremonies, And Customs, Together With The Technical And Theological Terms Of The Muhammadan Religion/Septs of İslam, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd Yayınevi, (New Delhi, 1995), s. 567

²⁵⁷ Kadir Gumbeyaz, İslam literatüründe itikadi firka tasnifleri, Uludağ Üniversitesi, (Bursa, 2015), s. 18

bunun karşısındaki mezhepler de heteredoksi olarak tanımlanır; bunun bir sonucu olarak da heteredoksi kapsamında görülen kesimleri nitelemek için sect kavramı kullanılır. Fakat Prozorov, İslam'da bütün zamanlar için geçerli tek bir merkezî otorite olmadığı, bu nedenle de ortodoksi ve heteredoksi kavramlarının böylesi bir merkezi otorite üzerinden içeriklendirilmesinin tümüyle doğru olmadığı kanaatindedir. Bu durum onun sekta kavramını kullanma biçimine de yansır; örneğin bir üst aidiyet olarak Şiiliği sekta olarak hiçbir zaman nitelemez. Şiiliğin altındaki İsmaililik, Hattabilik, Nusayrilik vb. mezhepleri nitelemede sekta kavramına müracaat eder. Bu da Prozorov'un Şiiliği üst aidiyet olarak konumlandırırken daha çok Onikimamiyye'yi merkeze aldığına işaret eder.²⁵⁸

4. Prozorov'un İslam Mezheplerine Yaklaşımı

Prozorov, mezhepleri durağan değil, tarih içinde dönüşen canlı yapılar olarak görür; onları tarihsel, kültürel ve ideolojik boyutlarıyla inceler. Mezhepleri yalnızca inanç sistemi olarak değil, toplumu şekillendiren ideolojik aktörler olarak değerlendirir. Eleştirel ve nitel yöntemler kullanarak tarihî belgeleri analiz eder. Ayrıca, Rus oryantalizmini akademik bir disiplinden kültürel diyaloga dönüştüren figürlerden biridir. Şiilik çalışmalarında özellikle sosyal adalet vurgusunu öne çıkararak, bu mezhebi Sovyet ideolojisiyle uyumlu bir çerçevede sunmuştur. Sünniliği muhafazakâr, Şiiliği ise yenilikçi olarak betimlemesi, Rusya'nın mezhepsel ayrımı stratejik olarak kullanmasına katkı sağlamıştır.

Tarih boyunca Şii-Sünni ayrılıklarının çatışmalara yol açtığını, ancak Ruslaştırma politikalarıyla birlikte bu mezhep farklarının geri plana itildiğini vurgular. Türk halkları, İslam'ı dini bir aidiyetten çok, milli kimliği koruma aracı olarak benimsemiştir.

²⁵⁸ Prozorov, *Arabskaya istoricheskaya literatura v İrake, İrane i Sredney Azii v VII-seredine X v. Şiitskaya istoriografia*, s. 176

Günümüzde ise bu farkların yeniden kışkırtılmaya çalışıldığına dikkat çekilir. Özetle, geçmişte ümmet değil, millet bilinci ön planda tutulmuştur.²⁵⁹

Genel olarak oryantalistlerin İslam mezheplerine yaklaşımındaki çelişkiye dikkat çeker. Oryantalistler, zaman zaman mezhepleri bölücü unsurlar olarak kullanırken, kimi zaman da İslam mezhep tarihini bilinçli biçimde görmezden gelmiştir. Mezheplerin arka planındaki Kur'an ve Sünnet gibi temel kaynaklar yok sayılarak, mezhepler yalnızca tarihsel ve toplumsal olayların ürünü gibi sunulmuştur. Bu yaklaşım, İslam düşüncesini yüzeysel ve akıldan uzak göstermeye hizmet eder. Oysa mezhepler, İslam'ın temel metinleriyle beslenen düşünsel geleneklerdir ve tarihsel gelişimleri Müslüman toplumların günümüzü anlamasında önemli bir yere sahiptir.²⁶⁰

4.1. Şiiliğe Yaklaşımı

4.1.1. Şiiliğe ve Kültürüne Yönelik Olumlu İlgisi

Prozorov, tarafsız dönemin temsilcisi olarak Rusya'da Şiiliği kapsamlı bir şekilde ele alan bir uzmandır. Doktora tez konusu «el- Hasan b. Musa en-Nevbahti, Fıraku's-Şia» eserinin yorumlu tercümesidir. Bu çalışma erken dönem Şii tarihiyle ilgili Arapça bir kaynağın ilk kez gerçekleştirilen Rusça çevirisi ve tarihî-edebeî bir incelemesidir. Prozorov bu eseri, VII-IX. yüzyıllarda Şii dinî-siyasî hareketinin evrimini incelemeye yönelik temel sorunlara çözümler sunan bir eser olarak görür. Ayrıca eserin yazarı Hasan en-Nevbahti'yi IX. yüzyılın sonlarında Şii hareketinin önde gelen (Şii teolog) tarihçilerinden ve ideologlarından biri olarak değerlendirir.²⁶¹

Prozorov'un bir sonraki çalışması da Şiilik üzerinedir ve Şii tarihi edebiyatının doğuşu ve oluşumunun ayrıntılı bir incelemesi niteliği taşır. Prozorov araştırmanın

²⁵⁹ A. Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayas İshak'i* (İstanbul, 2019), s. 248.

²⁶⁰ G. Deniz, "İslamcılık", *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi* içinde, ed. H. Onat (Ankara, 2009), s. 476

²⁶¹ Prozorov, el- Hasan b. Musa en-Nevbahti, Fıraku's-Şia», *Pamyatniki pis'mennosti vostoka XLIII*. Izdatel'stvo "Nauka" glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. (Moskova, 1973), s. 14

coğrafi kapsamı, VII-X y.y. yarısına kadar Şii ideolojisinin ve Şii literatürünün oluşumunda başlıca rol oynayan Doğu Halifeliği toprakları – Irak, İran ve Orta Asya’ya odaklanır,²⁶² kaynak olarak İslam tarihçisi, İslam mezhepleri tarihçisi ve Şia uzmanı Madelung’un eserlerinden yararlanmışır.²⁶³ Çalışmanın biyo-bibliyografik bölümü, ele alınan dönemin yetmiş Şii yazarı hakkında bilgi içeren kapsamlı monografidir. Monografide VII-XI yy. erken dönem Şii tarihi edebiyatının ilk ve tam (eksizsiz) tarih yazımı ve biyo-bibliyografik dizin sunmakta,²⁶⁴ çalışmanın Rusya’da ilk ve tam yapılan Şii tarih yazımı ve Şii yazar isnad zincirinin önemi noktasındaki önemine vurgu yapmaktadır. Bu amaçla, Ebu’l-Ferec el-İsfahani’nin Makatilü’t-Tâlibiyyîn ve Ebu Amr el-Keşşî’nin Kitâbü’r-Ricâl adlı iki eserinin isnadları incelemiştir.²⁶⁵

Prozorov’a göre Şiilik yaklaşık üç yüzyıl boyunca (Irak’ta 334/945 yılında Şii Büveyhiler hanedanının iktidara gelişine kadar), muhalif bir akım olarak kalmış ve zaman zaman silahlı ayaklanmalar şeklinde toplumsal hayatta kendini göstermiştir. Bu süreçte, Şii yazarların sözlü rivayetleri ve yazılı eserleri gizlice yayılmış, ancak birçok kez Şii eserlerinin yok edilmesiyle birlikte yazarları da katledilmiştir. Bu nedenle, döneme ait Şii eserlerin büyük bir kısmı geri dönülemez şekilde kaybolmuş, yalnızca az bir bölümü sonraki nesil Şii yazarlar aracılığıyla günümüze ulaşabilmiştir. Prozorov bu bağlamda, 450/1058 yılında vefat eden en-Necaşi’nin «Kitâbü’r-Ricâl» adlı biyografik eserini yazma sebebine dair yaptığı: “İnsanlar, Şiiilerin kendilerine ait bir leteratürü olmadığını söylüyorlar.” şeklindeki açıklamayı dikkat çekici bulur. O bu ifadeden, Şii leteratürünün varlığının çoğu insan için neredeyse bilinmediği sonucunu çıkarır. Şii eserlerinin el yazmaları, yalnızca sınırlı bir çevrede, bu konuda özel olarak bilgilendirilmiş kişiler

²⁶² Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 7

²⁶³ Fatma Zehra Benli, Oryantalizm ve İslam mezhepleri çalışmaları – Wilfred Madelung (1930) örneği, s. 206

²⁶⁴ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 206

²⁶⁵ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 8

tarafından erişilebilir durumda kalmıştır.²⁶⁶ Prozorov erken dönem Şii literatürünün karşılaştığı zorlukları ve Şiiliğin muhalif kimliğinin yazılı mirasa nasıl yansıdığına dikkat çeker. Prozorov, Büveyhîler'in iktidara gelişiyle birlikte Şii düşüncesinin ve tarih yazımının yeni bir döneme girdiğini belirtir. IV/X. yüzyılın başlarından itibaren başlayan halifeliğin siyasi parçalanma süreci ve topraklarında bağımsız yönetimlerin oluşumu, el-Cezire ve Suriye'de Hamdaniler'in (293/905) ve Kuzey Afrika ile Mısır'da Fatimiler'in (297/909) iktidara gelmesi, hanedan kroniklerinin ve devlet tarihine dair eserlerin ortaya çıkışına yansımıştır. Doğal olarak, Abbasiler hanedanının tarihi öncelikli olarak ele alınan konular arasında yer almıştır.²⁶⁷ Bu yeni dönemdeki Şiilik, Prozorov'a göre sadece İslam'ın dini çeşitliliğinin bir parçası olarak değil, aynı zamanda Orta Çağ ve sonrasındaki kültürel ve entelektüel devrimlerin öncüsü olma vasfını taşır. Bu bakış açısı, Prozorov'un çalışmalarında Şiiliğin, modern toplumların kültürel mirasına katkılarına vurgu yapmasının temel hareket noktasıdır.

Prozorov, Şii tarih yazımına dair bu incelemesinde Şii hareketinin başlangıç döneminden (VII. yüzyıldan X. yüzyıl ortalarına kadar) başlatır. Bu dönemin sonuna gelindiğinde, Şii dini-siyasi ideolojisinin oluşum sürecinin ilk aşaması tamamlanmış, Şii inancının teorik temelleri atılmış ve ardından Şii dogmatizminin geliştirilmesi ve kodifikasyonu süreci başlamıştır. IV/X. yüzyıldan itibaren, hatta bazı bölgelerde daha erken bir dönemde, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve İran'da açıkça Şii inancına bağlı hanedanların yönetiminde devletler ortaya çıkmıştır. Böylece, Şiilik gizli ve muhalif bir hareket olmaktan çıkıp resmî bir devlet ideolojisine dönüşmüş ve Şii literatürü, özellikle de Şii tarih yazımı açısından yeni bir dönem başlamıştır.²⁶⁸

²⁶⁶ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 7

²⁶⁷ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 31

²⁶⁸ Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 7

Prozorov'un yaklaşımına göre, Şii liderlerin sosyal dayanışma adına yaptığı çabalar da kayda değerdir. Şii liderlerin sadece dini önderler olarak değil, aynı zamanda toplumlarını ve halklarını yönlendiren, halkın moral ve dayanışma duygusunu pekiştiren figürler olarak tarih sahnesine çıkmaları, bu mezheplerin toplumsal organizasyon üzerinde oynadıkları dönüştürücü rolü ortaya koyar.²⁶⁹ Özellikle, Şii topluluklarının tarih boyunca sosyal ve siyasi açıdan kenetlenmiş bir yapıya sahip olması, onların sadece dini bir aidiyet üzerinden değil, aynı zamanda kolektif bir kimlik inşası üzerinden de güçlerini pekiştirdiğini gösterir.

Son olarak Prozorov'un Şii üzerine yaptığı incelemeler sonucunda ulaştığı netice şudur: bu mezhep zamanla sadece İslam dünyasında şekil bulan tarihsel bir fenomen olmanın ötesine geçen kültürel ve entelektüel bir devrim niteliği taşımaktadır. Ona göre Şii teolojisi sadece dini bir doktrin olarak değil, aynı zamanda bir düşünsel yapıyı, toplumsal yapıları dönüştüren, felsefi ve siyasi derinliği olan bir hareket olarak şekillenmiştir.

4.1.2. Şii'liğin Diğer Mezhepler İçerisinde Öne Çıkarma Çabası

Prozorov'un Şii'liğe yönelik çalışmaları, yalnızca akademik bir inceleme olmanın ötesinde, Rusya'nın İran ve genel olarak Şii dünyasıyla olan tarihsel, kültürel ve jeopolitik ilişkilerinin bir yansımasıdır. Prozorov, Şii mezhebini yalnızca teolojik bir çerçevede ele almakla kalmaz, aynı zamanda İslam dünyasında üstlendiği çok katmanlı rolü irdeleyerek, bu mezhebin sosyal, siyasi ve kültürel boyutlarını da analiz eder. Bu bağlamda, Rusya'da mezhepler tarihi üzerine yapılan ciddi çalışmaların köklü bir geleneğe sahip olduğu görülür.²⁷⁰ Özellikle Şii mezheplerine odaklanan bu çalışmalar arasında İsmaililik de önemli bir yer tutar. Nitekim "Rus oryantalistlerin İsmaililikle ilgili çalışmaları" adı altında, Prozorov'un editorluğünde 2014 yılında yayınlanan eser bunun

²⁶⁹ Prozorov. *Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.)*, s. 19-21

²⁷⁰ S. Aliev, *Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve hadis/Sünnet'e yaklaşımları*, s. 82.

dikkat çeken örneklerindendir. Tarihten bugüne kadar Rus oryantalistlerin İsmaili mezhebi ile ilgili yaptıkları çalışmaları bir araya getirilen bu eser Rus oryantalistlerin Aralık 2011’de “İsmaili Araştırmalar Enstitüsü” (London/İngiltere) ile “Doğu Elyazmaları Araştırma Enstitüsü’nün birlikte organize ettiği sempozyumda sundukları tebliğleri içermektedir. Bu sempozyum Rus oryantalist ve İranist V. A. İvanov’un 125. yıldönümü anısına düzenlenmiştir. Bu sempozyumda Rusya, İngiltere, Tacikistan ve Kanada’dan bilim adamları katılmıştır.²⁷¹

Şiiliği diğer mezhepler içerisinde öne çıkarma ve parlatma çabası, İslam tarihindeki mezhepler arası rekabetin bir yansıması olarak dikkat çeker. Prozorov’un analizleri de bu çabayı anlamlandırmada kritik bir rol oynar. Ona göre İslam’ın evrensel dine yükselişi Şiilikle mümkün olmuştur. Emevi Halifeliği’nin yıkılması ve neredeyse bir asır boyunca Alioğullarının iktidar mücadelesinin meyvelerini toplayan Abbasilerin yönetimi ele geçirmesi, Müslüman toplumunun tüm sosyal alanlarında Arap olmayan nüfusa geniş bir erişim imkânı sağlamıştır. Abbasilerin zaferiyle birlikte İslam, ağırlıklı olarak Araplara özgü bir din olmaktan çıkmıştır. Etnik sınırlamaları aşarak uluslararası bir kimlik kazanmıştır. Şii hareketi, bu dönüşüm sürecinde son derece önemli bir rol oynamıştır.²⁷²

Prozorov Şiiliği İslam’ın dinamik ve gelişime açık boyutu olarak konumlandırır. O Şiiliğin ve Sunniliğin tefsirlerini karşılaştırır, Şii tefsirlerin daha eğilimli, canlı, mezhebine bağlı olarak değerlendirir,²⁷³ bu da Sünniliği gelişime kapalı olarak konumlandırma anlamına gelmektedir. Prozorov’un çalışmalarında dikkat çeken bir yönü Şiiliği ele alırken eleştiri dilini kullanmamasıdır. Ona göre II/VIII. yüzyılda Şii hareketi "İlimli" ve "aşırı" olarak iki ana kola ayrılmıştır. İlimli Şiiler arasında Zeydiler ve

²⁷¹ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet’e yaklaşımları, s. 81.

²⁷² Prozorov. Arabskaya istoricheskaya literatura v Irake, Irane i Sredney Azii (VII-X v.), s. 6

²⁷³ A.g.e. 6

İmamiyye (On İki İmamcılar) yer alır; bunlar, imamet doktrini hariç, Sünnilerden büyük ölçüde farklılaşmamışlardır. Aşırı Şiiler (gulat) ve İsmaililer ise Ali soyundan gelen imamları ilahlaştırmışlardır. Özellikle İsmaililerin inançları, İslam'ın temel ilkelerinden o kadar uzaklaşmıştır ki, neredeyse bağımsız bir din hâline gelmiştir. Bu akımlar da zamanla birçok farklı mezhebe ayrılmıştır.²⁷⁴ İsmailileri Şii İslam'ın ana kollarından biri olarak ele alır ve onların farklı dönemlerde ve farklı ülkelerde Müslüman Doğusu'nun tarihinde önemli bir rol oynadıklarını vurgular. İsmaililerin tarih boyunca el-Batıniyye, el-Karmatiyye, et-Talimiyye, el-Mulhida gibi farklı isimlerle de anıldığını belirtir.²⁷⁵

Prozorov, Şii hareketin gelişimini iki ana kola ayırarak anlatmaya çalışsa da, bazı yönleriyle tarihi ve teolojik açıdan eksik veya indirgemeci bir yaklaşım sergilemektedir. İslam'ın özünü teşkil eden tevhid (Allah'ın birliği) temel bir inançtır ve herhangi bir varlığa ilahi nitelikler atfetmeye karşı çıkar; aynı zamanda İslam'ın özgünlüğünü de yansıtan bu inanç Prozorov tarafından görmezden gelinmiştir. Yine Şii mezheplerin masumiyet, takıyye ve velayet gibi kavramlarla Sünni inanç sisteminden önemli ölçüde ayrıldığı hususu da göz ardı edilmiştir. Ayrıca, Prozorov'un Şii mezheplerin gelişimini yalnızca "ılımlı" ve "aşırı" şeklinde iki kategoriye ayırması, mezhepler arasındaki geçişkenliği ve içsel farklılıkları göz önünde bulundurmayan bir genellemedir.

4.1.3. Şiiliği İslam'ın Dinamik ve Gelişime Açık Boyutu Olarak Konumlandırması

Prozorov İslam tarihinin en tartışmalı konularından biri olan Şiiliği, yalnızca bir mezhep olarak değil, İslam'ın düşünsel ve siyasal gelişiminde etkin bir güç olarak ele almaktadır. Şiilik ona göre tarih boyunca hem bir direniş hareketi hem de bir kimlik arayışı olarak şekillenmiş ve bu süreçte kendine özgü bir dini-siyasi ideoloji geliştirmiştir. Prozorov'un erken dönem Şiilerin tarih yazımına dair yaptığı çalışma, Büveyhiler öncesi

²⁷⁴ Prozorov, eş-Şehristani "Kitabu'l-Mile ve'Nihal"/"Kniga o Religiya i Sektah", s. 220

²⁷⁵ Dağikhudo Dagiev, s. 218

dönemde oldukça küçük bir entelektüel cemaatin varlığına işaret etmektedir.²⁷⁶ Ona göre Şii azınlıktan oluşan bir grubun kimlik arayışından başlayan dalga, direniş hareketine dönüşmüş zamanla devletleri yıkan güç haline gelmiştir. Durum III/IX y.y. sonuna gelindiğinde ise, Şii dini ve siyasi ideolojisinin oluşum sürecindeki erken aşama büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu ideolojinin ulaştığı olgunluk ve dinamizm, Şiiilerin elde ettiği önemli siyasi başarılarla açık biçimde ortaya konmuştur. Bu başarılar, doğrudan doğruya Şii dini ve siyasi düşüncenin yayılması ve örgütlü bir kimlik kazanması sayesinde mümkün olmuştur. Yemende Zeydi imamlar hanedanının, Kuzey Afrika, Mısır ve Suriyede Fatimilerin (297/909'dan itibaren), Suriye ve el-Cezirede Hamdanilerin (293/905'ten itibaren), Doğu ve Orta Arabistanda Karmati-İsmaililerin (281-894'ten itibaren) ve nihayet İranda (320-932) ve Irakta (334/945) Büveyhilerin devletlerin kuruluşu, tüm bu Şii başarıları Şiiiliğin sadece bir akım değil, aynı zamanda güçlü bir siyasi alternatif olduğunu kanıtlamıştır. Büyük ölçüde Şii dini-siyasi ideolojisinin yayılmasıyla önceden hazırlanmıştı.²⁷⁷ Küçük entelektüel cemaatten başlayan yolculuk zamanla Sünni devletlerin yerini alan yapıya dönüşmüştür. Öte yandan, Sünni toplumlarında, dini liderlik daha parçalanmış ve bölünmüş bir yapıya sahiptir. Ona göre bu ideolojik yapı, sadece tarihi bir dönemle sınırlı kalmamış; bugüne kadar taşınmıştır. Bu da Şiiiliğin tarih boyunca dirençli, dönüşebilir, durağan değil, sürekli kendini yeniden üretebilen bir sistem olduğunu gösterir.²⁷⁸

Şiiiliğin kendini yeniden üretebilen bir sistem olarak varlığını sürdürebilmesi, Prozorov'a göre Şii imamet düşüncesi sayesinde mümkün olmuştur. Bu düşünce,

²⁷⁶ M.B. Piotrovskiy i A.K. Alikberova, (red) Maxim Romanov, *After the Classical World: The Social Geography of Islam (661–1300 CE)*, Rossiyskaya akademiya ARS İslamika-Nauka, (Moskova, 2016), s. 274

²⁷⁷ Prozorov, *Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo*, s. 209

²⁷⁸ İlyas Üzüm, *Etnik ve mezhepsel çatışmalarda ideolojik ve teolojik arka plan etkisi, Mezhepler, Etnisite ve çatışma çözümü*, Tasam Yayınları, (İstanbul, 2016), s. 343

yüzyıllar boyunca “yasal” iktidar kavramını ideal bir model olarak korumuştur. Ancak bu model, İslam dünyasında pratikte var olan dünyevi ve dini iktidarın ayrışması durumuna tümüyle muhaliftir. Prozorov bunu çağdaş döneme yani, İran devrimi sonrası süreçte İran’da yaşananlara sözü getirerek örnekleme çalışır. Şii İslam, özellikle İran’da, “ilahi” iktidar anlayışına dayanarak, aracı rolünü “beklenen” imamın, yani Allah’ın yeryüzündeki temsilcisinin ve onun cemaati olan Şii imamların manevi otoritesine ve dini liderliğine devretti. Bu durum, özellikle ruhban sınıfı çevresinde, şahın “yasal” iktidarına karşı muhalif güçlerin birleşmesinde önemli bir rol oynadı. İslami yönetim - velayet-i fakih veya el-hüküme el-İslamiyye gibi kavramlarla tanımlandı. Ayetullah Humeyni ve destekçileri, “İslami yönetimi”, “Allah’ın emrinin” uygulanması olarak gördüler (emrullah) ve bu, krallık, şah yönetimi veya imparatorlukla benzerlik göstermedi.²⁷⁹ Aynı zamanda bu “yasal yönetim” (hukumat al-kanun), tek hükümdar (el-hakim) ve yasa koyucu (el-muşarri) olarak yalnızca Allah’a aittir. Şii düşünce, Allah’ın ilahi otoritesini ve bunun “İslami yönetim” yoluyla uygulanması gerektiğini vurguladı. Modern Şii ideolojisi, Muhammed ve onun vekilleri olan Şii imamların pratiğini ideal yönetim modeli olarak ilan etti. Prozorov bundan hareketle Şii düşüncenin din ve politikayı ayırmadığını, aksine İslami yönetimi bir tür “kutsal evlilik” olarak gördüğüne dikkat çekmektedir. Batılı ideologları, dini ve politikayı ayırma çabalarından dolayı eleştirir ve “din adamlarının” devlet işlerine karışmaması gerektiğini savunurlar. Oysa Prozorov’a göre İran devrimi ve Şiiiliğin yükselişi, dini liderlerin otoritesini güçlendiren bir teokratik yönetim modeli kurma eğilimini yeniden canlandırmıştır.²⁸⁰

²⁷⁹ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 210

²⁸⁰ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 211

Prozorov, İslam tarihini analiz ederken, Sünni geleneği göz ardı etme eğilimindedir. Bu tutum, onun İslam'ın evrimini ve mezhepler arasındaki farkları aktarırken daha çok Şii geleneği ve Şii bakış açısını merkeze almasına ve ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Sünni geleneği dışlayarak hem dinamik hem ideal yönetim modeli olarak Şii düşüncesini inşa etme amacını yansıtmaktadır. Bu bakış açısı, İslam düşüncesinin sadece geçmişteki dini tartışmalara odaklanmakla kalmayıp, modern dünyanın problemleriyle de yüzleşmesini sağlayan bir yapıya evrileceğini gösterir. Şiilik, Prozorov'a göre, yalnızca geçmişin değil, geleceğin İslam'ı olarak da kendini inşa etmeye devam edecektir.

4.2. Sünniliğe Yaklaşımı

4.2.1. Sünniliğe Eleştirel Bakış Açısı

İslam'ın tarihsel süreci üzerine yapılan tartışmalarda, kimi araştırmacılar geleneksel dini metinleri ve figürleri “idealize ettiğini” öne sürerek bu anlatıların tarihsel geçerliliğini sorgulamaktadır. Bu yaklaşım, özellikle modern seküler tarih anlayışı üzerinden yürütülen yorumlarla desteklenmektedir. Ancak bu tür yorumlar çoğu zaman hem İslam'ın kendi iç epistemolojisini hem de klasik kaynakların bağlamını ihmal etme eğilimindedir. Prozorov'un Kur'an ve hadis tarihi, Hz. Peygamber'in tutumları, İslam tarihi ve İslam mezhepleri tarihi özellikle Sünnilik hakkında sunduğu eleştiriler de bu türden bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Örneğin Prozorov İslam'ın tarihinin çarpıtılması yoluyla idealize edilmesinin, resmi ya da kendini “İslam'ın savunucusu” ilan eden kişilerin umduğu sonuçları vermeyeceği²⁸¹ fikrini savunur. Buna, yakın zamanda Rusçaya yapılan bir Kur'an tercümesine eklenen yorumları örnek gösterir. Bu yorumlarda, “Kur'ân-ı Kerîm” metninin bizzat Muhammed tarafından redakte edildiği ileri sürülmektedir. Ama aynı zamanda geleneksel “Osmanî” redaksiyon versiyonu da

²⁸¹ Prozorov, *İslamskoye obrazovaniya v Rossii i za rubezhom*, Minbar. Islamic Studies. 2 (4) (Kazan, 2009), s. 24

korunmaktadır. Prozorov'a göre bu yorumların yazarı, Halife Osman'ın, bizzat Peygamber tarafından düzenlenmiş bir metni "düzeltmeye" kalkışmasının ne denli mantıksız bir durum olduğunu sorgulama gereği dahi duymamaktadır.²⁸² Prozorov'un, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı redakte ettiğine dair inancın, Hz. Osman'ın mushaf düzenlemesiyle çeliştiği yönündeki iddiası klasik kaynaklarla örtüşmemektedir. Zira Hz. Osman'ın yaptığı, kıraat farklılıklarının ortadan kaldırılması amacıyla Kuran'ın çoğaltılmasıdır ki bu da icma ile gerçekleşmiş bir hadisedir.

Prozorov, Sünni geleneği "koruma" ve "koruyuculuk" anlayışıyla tanımlar; İslam'ın hoşgörüsünü mutlaklaştıran kimi "savunucuların", Hz. Muhammed'in gayri müslimlere özellikle de Yahudilere karşı tutumunun zaman içinde değiştiğinden bahsetmemesini eleştiri konusu yapar. Ona göre İslam'ın yayılış tarihi, sadece dış "düşmanlara" değil, Müslüman topluluğun içindeki farklı düşünce sahiplerine (örneğin Mu'tezililere, Eş'arilere, Haricilere vb.) karşı da pek de hoşgörülü olmayan tutumlara dair çok sayıda örnek barındırmaktadır.²⁸³ Hz. Peygamber'in Yahudilere olan tutumunun tamamen değişken ve hoşgörüsüz olduğu yönünde Prozorov'un ileri sürdüğü şekliyle bir iddia, bağlamdan koparıldığında yanıltıcıdır. Zira Medine Vesikası, Yahudilerin inançlarına karışılmadığını ve bir toplumsal sözleşme ile haklarının korumaya alındığını açıkça ortaya koyar. Sonraki bazı sertleşmeler, dini farklılıktan değil, siyasi ihanet ve anlaşma ihlallerinden kaynaklanmaktadır. Nevar ki Prozorov'un bilhassa Şiiilik merkezli olarak tarihe fazlaca yönelen ve Şiiilikle ilgili her türlü ayrıntıyı süreç merkezli olarak öne çıkarmaya çalışan yaklaşım biçimi Sünnilik söz konusu olduğunda yerini seçmecî bir yaklaşıma bırakır.

²⁸² Prozorov, Nauchnyye İslamskiye issledovaniya V kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 271

²⁸³ Prozorov, Nauchnyye İslamskiye issledovaniya V kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, s. 271

Prozorov'un Sünni geleneğe dair tespitleri, aynı zamanda onun İslam'ın temel kaynağı sayılan Kur'an ve sünnete dair görüşlerini de yansıtır. Bu noktadaki görüşlerinde süreç takibini merkeze alır ve Kuran'ın yazılı hale getirilme sürecini bu çerçevede değerlendirir. Ona göre Hz. Muhammed'in hayatında Kur'ân metni sadece hıfz etme yöntemle aktarılmaktaydı. İlk Kur'ân yazıları ancak Hz. Muhammed'in vefat etmesiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kur'ân metinleri, Hz. Muhammed'in döneminde zamanla çeşitli değişmelere sebep olmuştur. Bazı âyetlerin anlaşılması zor olmasından dolayı Hz. Muhammed tekrar etmiştir. Bazıları ise yeni ayetlerle değiştirilmiştir".²⁸⁴ Prozorov, bu noktada Kur'an'ın tarihsel bir gelişim süreciyle oluştuğunu ve metnin bugünkü halinin insanî müdahalelere açık olduğunu iddia eder.

Prozorov, "Voprosu o Pravoverii v İslame Ponyatiye Ahl As-Sunna (Sunniti)" bu makalesinde Sünnilik kavramını ve delaletini müstakil olarak inceler.²⁸⁵ Ona göre Sünnîliğin kendisini "tek kurtulan fırka" olarak görmesi, diğer Müslüman grupların dışlanmasına ve "hak-batıl" ayrımının ideolojik bir zemine oturtulmasına neden olmuştur. Prozorov, burada "doğru inanç" için nesnel kriterlerin olmayışına dikkat çeker. Bu durumun, her mezhebin kendi doğrularını "tek hakikat" gibi sunmasına zemin hazırladığını ve İslam dünyasında kalıcı bir teolojik parçalanmaya neden olduğunu ifade eder. O bir taraftan Sünnîliğin kurucu ideolojisinin eleştirel bir analizini yapmaya çalışırken, bir taraftan da İslam içi çoğulculuğun ve mezhepler arası gerilimin kökenine dair bir bakış açısı geliştirmek ister.

Prozorov'a göre, derlenen hadisler bazen Müslümanların herhangi bir fırkasının bir düşüncesine muhalefet ettiği gibi, genel kabul görmüş bir gelenek olan "icma'ya da muhalefet etmiştir. Bu durumda, muhaddislerin icma'ya başvurmaktan başka çareleri

²⁸⁴ Prozorov, Hrestomatiya po İslâmu, s. 34.

²⁸⁵ S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet'e yaklaşımları, s. 6

kalmamıştır. Muhaddisler bu türden durumlarda “ya bu hadisin mevcut diğer hadisler tarafından neshedildiği, ya da bu hadisin icma’dan sonra gelmesi gerektiği” şeklinde bir düşünceye başvurmuşlardır. İcma sünnet ile çelişirse, bu durumda icma’nın dayandığı bir sünnetin de varsayılması ve icmanın esas alınması gerekir.²⁸⁶

Prozorov’un Sünni geleneği eleştirilerinin dikkat çekici bir tarafı Sünniliği eleştirirken İslam’ı, İslam’ı eleştirirken Sünniliği eleştirdiği izlemine vermesidir. Sünniliğe yönelik eleştirileri, İslam ve Sünniliği özdeşleştirerek her iki kavramı da eleştiri hedefi haline getirme eğilimindedir. Prozorov’un eleştirileri, Sünniliği ve dolaylı olarak İslam’ı, sosyal uyumu tehdit eden bir unsur olarak göstermektedir. Bunun arkaplanında da Rusya’da Müslümanlarla Hristiyanların birarada yaşama gerekliliği, en üstün din şeklindeki yaklaşımların bu gereklilik açısından olumsuz bir durum oluşturduğu hususu yatmaktadır. Ona göre, İslam’ın diğer dinler ve inançlar karşısında "seçilmiş" ve "üstün" olduğuna dair iddiaları Rus toplumunda yabancılaşmaya yönelik eğilim yaratmaktadır ve ayrılıklara yol açmakta, etnik gruplar ve mezhepler arası gerilimleri kışkırtmaktadır.²⁸⁷

4.2.2. Sünniliği Şii Gelenek Üzerinden Yargılama Çabası

Prozorov’un İslam düşüncesine olan yaklaşımında, özellikle Sünni geleneği, Şii gelenekle karşılaştırmalı bir şekilde ele alması, İslam mezhepler tarihindeki derin farkları anlamada önemli bir kavrayış sunar. Prozorov’un Sünni geleneği Şii gelenek üzerinden ele alma çabası, sadece mezheplerin dogmatik yapısını değil, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal boyutlarını da sorgulayan ince bir strateji olarak karşımıza çıkar.

Prozorov’un Sünni geleneği Şii gelenek üzerinden ele alma çabası, aslında bir yargılama çabasıdır. O bu noktada öncelikle İslam’ın iki mezhebi arasındaki temel farklılıkları vurgular. Şii gelenek, özellikle dini otorite anlayışı, İmamet kavramı ve toplumsal adaletle ilgili öğretileri bakımından Sünni geleneğe zıt bir yapıya sahiptir. Şii

²⁸⁶ Prozorov, *Islam Kak İdeologiçeskaya Sistema*, s. 7-22.

²⁸⁷ Prozorov, *Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii*, s. 25

inancı, liderliğin ve dini otoritenin tek bir kaynağa, yani İmam'a dayandırılmasını savunur. Buna karşın, Sünni gelenek, dini otoritenin bireysel yorumlarla ve halkın çoğunluğuyla şekillendiği bir sistem önerdiğini savunur. Bu fark, Prozorov'a göre, İslam'ın başlangıcındaki sosyal ve politik mücadelenin bir yansımasıdır.²⁸⁸ Bu mücadelenin açık hedefi, en yüksek iktidarın "meşru" sahipleri olan Alî oğullarına geri verilmesiydi. Ancak mücadele sadece adaletin zaferi için yürütülmüyordu, her ne kadar bu, başlı başına Şiîlerin tarafında her zaman önemli bir psikolojik etken olmuştur. Şiî hareketinin ilham verici gücü refah umudu; zira Şiî propagandası, en yüksek iktidarın Ali soyundan gelenlere geri dönmesiyle birlikte refahın geleceğini ileri sürüyordu. İmamlara olan inanç öncelikle buna dayanıyordu.²⁸⁹

Prozorov, Sünni geleneği, özellikle Şii gelenekle karşılaştırmalı bir perspektiften ele alırken, Şii anlayışının dinamik ve merkezî yapısını öne çıkarır. Prozorov'a göre, Şii gelenek, toplumsal ve dini yapıyı daha sağlam temellere oturtan ve halkın dini hayatını daha adil bir şekilde yönlendiren bir yapıdır. Bu yaklaşım, Prozorov'un Şii inançlarını savunmasını ve Sünni geleneği eleştirmesini açıklayan temel sebeptir. Sünnî İslam, «doğru inananlara» öteki dünyada mutlu bir hayatı garanti ederken, Şiî İslâm, «yalnızca hak inancın» bu dünyada zafer kazanmasının refaha yol açacağını ileri sürüyordu.²⁹⁰ Prozorov, Şii İslam anlayışına dair derinlemesine bakış sunarken, Şii inancını iki dünyada da kazanan olarak sunar, Şii inancın temel prensiplerini ve tarihsel argümanlarını destekleyici yaklaşım sergiler.

²⁸⁸ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstva, s. 204

²⁸⁹ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 207

²⁹⁰ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 207

Prozorov, Şii'lik uğruna kendilerini feda eden şahısları birer kahraman olarak takdim eder. Şii hareketin tarihi, Şii'lerin bu inanç uğruna kendilerini feda ettikleri pek çok örneğe tanıklık etmiştir.²⁹¹ Şii hareketin tarihi, fedakârlık ve şehadet kavramları etrafında şekillenmiştir. Şii inanç sistemi, Hz. Ali'nin, Hasan'ın ve özellikle de Hüseyin'in yaşadığı zulmü ve şehadeti kutsal bir tarih olarak hafızasında sürekli canlı tutar. Bu tarih algısı, sadece geçmişi hatırlamak değil, aynı zamanda bugünkü mücadelenin de meşruiyet kaynağını oluşturmak içindir.

Prozorov'a göre Şii din bilginleri, imametın en önemli kozmik güç olarak, "ebedî ilahi nur"un tezahürü şeklinde ortaya çıktığı; imamların ise "ilahi buyrukların" uygulayıcıları, dinî ve dünyevî işlerde en yüksek otoriteler olarak kabul edildiği kendi dini-felsefi doktrinlerini oluşturdular. İmamlar, Sünnilikte olduğu gibi, mesela icma yani cemaatin kolektif iradesinin resmî ifadesi gibi herhangi bir ek meşruiyet kaynağına ihtiyaç duymazlar. İmametın "ilahi mahiyetinden" hareketle, Şii'ler en başından itibaren imamlarını Allah'ın yeryüzündeki tek meşru ve yetkili temsilcileri olarak görmüşlerdir. Şii imamlar, Allah'ın yeryüzündeki vekilleri, O'na yaklaşmak için birer "kapı", peygamberlik bilginin mirasçılarıdır.²⁹² Prozorov, özellikle: "İmamlar Allah'ın yeryüzündeki vekilleridir, kapıdırlar" gibi metafizik derinlikli ifadeler, Sünniliğin icma'sını "ek kaynak" gibi ikincil bir düzlemde sunması, Şii'liğin sistemli ve felsefi yapısını takdir etmesi, gibi unsurlar, yazarın Şii doktrinini daha tutarlı, daha yüksek ilkesel temellere oturtulmuş bir sistem olarak gördüğünü düşündürür.

²⁹¹ Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 208

²⁹² Prozorov, Shiitskaya (İmamitskya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, s. 210

4.2.3. Sünniliği Selefilik/Vehhabilik Üzerinden Anlama Çabası

Prozorov'un İslam tarihine ve özellikle Sünni geleneğe yaklaşımında stratejik bir tutum kendini gösterir. O Sünni geleneği Selefilikle/Vehhabilikle kıyaslamak, daha da önemlisi Selefilik/Vehhabilik üzerinden okumak suretiyle aslında Sünni geleneği dar bir tarihsel temsile hapsetmeye çalışır. Bu yaklaşım, sadece dini öğretilerin eleştirisini değil, aynı zamanda İslam'ın sosyo-politik yapısının temellerini sorgulayan ve dönüştürmeye yönelik bir çağrıyla da içerir.

Prozorov, Vehhabiliğin Rus hakimiyetindeki tezahürlerini kendisi için hareket noktası yapar. Buna göre "Vehhabiler" — Kuzey Kafkasya'da, 1970–1990'lı yıllarda Sünni İslam içinde şekillenen radikal-reformist hareketin genel adıdır. Prozorov, "Vehhabi" teriminin sıklıkla Rus medya organlarında ve yasalarında da kullanım elde ettiğine dikkat çeker. Ancak bu hareketin mensuplarının genellikle bu adı reddettiklerini ve kendilerini "Gerçek Müslümanların cemaati" (cemâatü'l-müslimîn), "Kardeşler" (ihvân) ve "Selefiler" olarak tanımladıklarını belirtir.²⁹³ Selefilik veya onun en katı ve radikal yorumu olan Vehhabilik, Prozorov'a göre modern dönemde Sünniliğin içinde şekillenen en tartışmalı yaklaşımlar olarak öne çıkar.

Prozorov, etimolojik ve düşünsel olarak Vehhabilik adının, Muhammed b. Abdülvahhab (1703–1787) ismiyle bağlantılı olduğunu belirtir. Bu kişi, Arabistan'da İslam'ın ilk dönem normlarına geri dönülmesi çağrısıyla ortaya çıkmış ve İslam'daki fundamentalist (köktenci) yaklaşımın simge ismi hâline gelmiştir. Bu öğretinin temelinde, Hanbeliliğe özgü "İslam'ı bid'atlerden arındırma" ve ataların dini (selef) olan saf İslam'ı yeniden ihya etme düşüncesi yatmaktadır. Bu nedenle, İslam'daki fundamentalist düşüncelerin savunucuları kendilerini selefiler (es-selefiyye veya es-selefiyyûn) olarak

²⁹³ Prozorov, V.B. A.YA, İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar, T. II. M. Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN (Moskova, 1999), s. 19

adlandırır. Prozorov, Kuzey Kafkasya’da bu hareketin taraftarlarına “Vehhabiler” adının, onların çağrılarını “bid’at” olarak nitelendiren Dağıstan Müslümanları Ruhani İdaresi (DUMD) tarafından verildiğini ileri sürer. Özellikle Çirkay köyünden Nakşibendi şeyhi Said Efendi Aytsiyev’in tanımıyla bu hareket, “İslam içindeki gerici ve aşırı bir akım” olarak görülmüştür.²⁹⁴

Prozorov, Selefilik ve bunun en katı yorumu olarak konumlandığı Vehhabiliğe dair tespitlerini İslam tarihinin tamamına yaymaya çalışır; bunu da bekleneceği üzere Hanbelilik üzerinden yapar. Buna göre Hanbeliler, III/IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir hukuk ve ahlak normları sistemi geliştirmeye başlamış ve bid’atlere karşı çıkılmasını gerekli gören bir yaklaşımın temsilciliğini yapmışlardır. Bu noktada ilkin Kur’an metninin literal olarak otoritesinin yeniden tesisi için çaba göstermişler; metnin akılcı ya da mecazi yorumlarını kınamak suretiyle onu “nasıl olduğu sorulmadan” (bi-la keyf) lafzen anlaşılması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bu tutum, ikinci olarak onların Sünnet’e yönelik yaklaşımlarında da benzer şekilde kendini göstermiştir. Hz. Peygamber’in sünnetinin ilk Müslüman toplumun tecrübesini en doğru biçimde yansıttığına inandıkları için Hanbeliler sünnetin en kararlı savunucuları olmuşlardır. Ayrıca, toplumsal ve siyasal hayata etkin şekilde müdahale edilmesini gerekli görmüşler, bunun için de taraftarlarını, halkı ve yöneticileri yönlendirmeye çağırmışlardır. Prozorov, bu haliyle Hanbelileri Sünni "ortodoksluğunun" taşıyıcıları rolünü üstlenen kimseler olarak niteler. Ona göre bunun öğretisel temelleri Ahmed b. Hanbel’in, öğrencileri ve takipçileri olan Ebu Muhammed el-Berbehari’nin (232/847-330/941) ve İbn Batta el-'Ukberi'nin eserlerinde atılmıştır. Hanbelilerin dogmatik-hukuki görüşlerinin nihai şeklini almasında İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1200) ve İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) eserlerinin payı büyüktür.²⁹⁵

²⁹⁴ Kuzey Kafkasya Müslümanlar Kongresi, Grozni, Mayıs 1999 kararı

²⁹⁵ Prozorov, Hrestomotiya Po İslâmu, s. 135

Prozorov, Hanbeli dini-siyasal hareketinin Arap-Müslüman toplumunun tarihinde önemli bir rol oynadığını ve yenilenme anlayışıyla öne çıkan Hanbeli ideolojisinin, Ortadoğu'nun tarihindeki kırılma dönemlerinde hep merkezde yer aldığını belirtir. Ona göre XVIII. yüzyılda bu ideoloji, Arabistan'da "hakiki" İslam hükümlerinin yeniden tesisi için mücadele eden Vehhabi hareketin temelini oluşturmuş ve bu hareket, Suudi Arabistan devletinin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.²⁹⁶ Prozorov bu noktada Hanbelilerin bazı söylemleriyle Vehhabilerin söylemleri arasında çapraz kıyaslamalara başvurur; bu sayede hem Vehhabiliğin Hanbeliliğin bir devamı hem de çok daha marjinal bir temsili olduğunu temellendirmeye çalışır. Örneğin Hanbeli vaazlarının temel konularından biri çoktanrıçılığın (şirk) tüm biçimleriyle insanlar dahil kınanmasıdır; zira açıkça saygı gösterilme hakkı yalnızca Allah'a aittir. Prozorov, Vehhabilerin bu düşünceyi aşırı bir noktaya taşımak suretiyle Hz. Muhammed'e (a.s.) saygı göstermeyi bile yasakladıklarına dikkat çeker. Onun adını andıklarında "Allah onu kutsasın ve selam eylesin" duasını söylemediklerini, adını iman formülü olan şهادetten çıkardıklarını ve yalnızca "Allah'tan başka ilah yoktur" demekle yetindiklerini belirtir. Hatta onlar bunu söylem düzeyinde tutmamışlar, Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrinin üzerindeki mescidi yıkarak bu yaklaşımı fiilen de göstermişlerdir.²⁹⁷

Prozorov'un Selefilik/Vehhabilik ve Hanbelilik merkezli değerlendirmelerinin Rus hakimiyetindeki topraklar merkezli bir karşılığı söz konusudur. Bu durum, Prozorov ile de sınırlı değildir; Hanbelilik ve onun modern türevi olan Selefilik-Vehhabilik arasındaki ilişkiler genel olarak Rus oryantizminin de odağındadır. Bu noktada Vehhabiliğin Protestanlık ile kıyaslandığı, Protestan Hıristiyanlar ile Vehhabiler arasında tek farkın Protestanların temel kaynak olarak kutsal Kitabı, Vehhabilerin ise hem kutsal

²⁹⁶ Prozorov, Hrestomotiya Po İslâmu, s. 135

²⁹⁷ Prozorov, Hrestomotiya Po İslâmu, s. 106

kitap olarak Kuran'ı hem de Sünnet'i görmeleri olduğu belirtilir.²⁹⁸ Vehhabilik ile Protestanlık arasında kurulan bağ dikkat çekicidir; ancak arkasında daha stratejik bir akıl yatmaktadır.

Gerek Prozorov'un gerekse başka Rus araştırmacıların Selefilik/Vehhabilik odaklı değerlendirmeleri, ilk tahlilde oldukça masum görünmektedir. Zira İslam'ın en katı yorumu olan bir eğilimin Rus hakimiyetindeki topraklardaki temsilinin önüne geçilmeye çalışıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Ne var ki Rus oryantalist literatüründe Vehhabilik/Selefilik, bilinçli bir biçimde çift yönlü bir araç hâline getirilmiştir. Rusya içinde Selefilik, özerk İslami yapılar ve direniş hareketleriyle mücadelede radikal, terörist ve yıkıcı bir ideoloji olarak sunulurken; Orta Asya'da Hanefi geleneğe karşı bir alternatif olarak, akılcı, reformist ve İslam'ın "özüne dönüşünü" temsil eden olumlu bir hareket biçiminde tanıtılmıştır. Bu yönüyle Selefilik, tıpkı bir "maymuncuk" gibi, Rus devletinin farklı siyasi hedeflerine göre farklı işlevlerle şekillendirilen bir ideolojik araç olmuştur. Doğrudan Selefilik'in Orta Asya ve Kazakistan'daki etkisi yenidir. Zira bu bölgede Hanefi mezhebinin tarihsel ağırlığı baskındır. Dinde fikir özgürlüğünü reddetmesi, şeriatın ibadet ve hukuk kurallarına fanatik bir katılıkla uygulamasıyla öne çıkan Hanbeli mezhebi, Kazakistan'a (Orta Asya) ancak son zamanlarda, bölgedeki Müslümanların İslam dünyasıyla ilişkilerinin güçlenmesiyle birlikte nüfuz etmeye başlamıştır.²⁹⁹ Yine de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi hâlen fetvalarında Hanefi mezhebinin hükümlerine dayanmaktadır.³⁰⁰

²⁹⁸ Umanets, S. İ. Oçerk Razvitiya Religiozno-Filosofskoy Misli v İslame. Opit İstorii Musulmanskogo Sektanstva ot Smerti Muhammeda do seredini XIX veka, (St. Petersburg, 2024), s. 133.

²⁹⁹ İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar'/Pod red. Prozorov. T. III. (Moskova, 2001), s. 51

³⁰⁰ Piotrovskiy, Prozorov, Slovar ateista, s. 234.

- Kazakistan Cumhuriyeti inançta Mâtürîdî, amelde Hanefi mezhebini takip ettiğini yasayla belirlemiştir.

SONUÇ

Doğunun kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri alanlardaki çetin egemenlik savaşının ortasında yer almasında ve yenik düşmesinde, kısacası bir sömürge odağı haline gelmesinde başlıca dış etkenlerden biri oryantalizmdir. Buna karşı Doğu dünyası suskun, çaresiz ve bilgisiz durmaktadır. Doğu dünyasının en önemli ve başta gelen öznesi olan Türk toplumu içinde de oryantalizmi araştırmaya yönelenlerin sayıları çok azdır. Bu çalışma bu yönde atılmış küçük bir adım niteliği taşımaktadır.

İnsanlığın birleşemeyecek şekilde ikiye ayrıldığı bu dünyada görüntüsünde tabii olarak Doğu dünyası da üstünlük mücadelesi vermiştir. Ama Büyük İskender'le yaşıt bu iktidar merkezini kazanma mücadelesinde Doğu'nun üstünlük anlayışı ve taktikleri, kesinlikle Batı'ninki gibi vahşet, zulüm, entrika, aşağılayıcı bakış ve sömürge mantığıyla yoğrulmamıştır. Zira Batı amacına ulaşmak için bu manevraları ve hileleri sonuna kadar kullanmış ve üstünlük mücadelesindeki başlıca etkeni olan oryantalizmi de bu mantığa göre hazırlamış ve programlamıştır. Birçok gözlemciye göre, modern devirlerin İslam tarihi, Batı'nın özellikle XIII./XIX. yüzyıldan beri müslüman toplum üzerinde yaptığı tesirin tarihidir. Onlar, İslam'ı, Batıdan yıkıcı darbeler alan veya Batı tesiriyle kuruluşunu sürdüren yarıdonmuş bir kitle olarak görmektedirler.³⁰¹

XVII. yüzyıldan itibaren Orta Asya halkları üç asırlık Rus hakimiyeti altındaki hayatı başlamıştır. Bu üç asırlık dönemi, Kazakistan'da İslamın gelişmesi açısından üç devreye ayırabiliriz. Birinci dönem, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın birinci yarısına kadar, yani Çar Hükümetinin İslâm açısından yürüttüğü “ılımlı” siyaset dönemidir. İkincisi, XIX. yüzyılın birinci yarısından XX. asrın başına kadar süren İslama saldırma ve onu

³⁰¹ Fazlur Rahman, İslam, çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın, Selçuk yayınları, (Ankara, 1993), s. 295

ortadan kaldırmayı amaçlayan siyaset, üçüncüsü ise, Sovyet Rusya'nın dinsizleştirme siyaseti dönemidir.

İkinci dönemde ise Ruslar, hakimiyetleri altındaki Müslümanların dinî yönden ilerleme kaydetmesinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. Dolayısıyla bu döneme kadar uyguladıkları siyasetten vazgeçip, kendilerince “Orta Asya halklarını İslâmiyet'in boyunduruğundan kurtararak halkın kalkınmasını sağlamak” diye isimlendirdikleri siyaseti hayata geçirmeye başlamışlardı. Bunun için Rus okulları açılmıştır. Okul ve medreselerde Arap alfabesinin kullanılması yasaklanıp, yerine Kiril alfabesi getirilmiştir. İslâm dini aleyhinde kitaplar neşredilmiştir. Üçüncü dönemde ise, Çar Hükümetinin yerine geçen Sovyetler, Orta Asya halkların dinsizleştirme ve İslâmiyeti onların kalbinden tamamen silme siyasetini takip etmişlerdir.

İslâm, ilk fethedildiği dönemlerden itibaren Orta Asya halklarının kültür hayatında yerini almış ve kültürün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bunun tabii sonucu olarak İslâm, Orta Asya halklarının sözlü ve yazılı kültür kaynaklarında etkisini göstermiştir. Orta Asya topraklarında yaşayan Farâbî, Yusuf Balasagunî, Ahmet Yesevî, İmam Maturidi, İmam Muslim gibi büyük düşünürlerle başlayan bu kültür günümüze kadar devam etmiştir.

Sovyetler Birliği (SB) uyguladığı politikalar sonucunda insanların kendi inanç ve kültürlerine daha fazla sahip çıkıp kendi örf ve geleneklerine sarsılmaz bir biçimde sarılmalarını sağlamıştı. Nitekim Sovyet yetkilileri uzun bir zamandan sonra aslında uygulanan gelenek ve görenek öğeleri ile dini öğelerin aynı olduğunu fark etmişlerdir. Bu süreç içinde, SB'de yapılan incelemeler doğrultusunda: Müslüman erkek çocuklarının hâlâ sünnet edilmesi, resmî nikâhın yanı sıra dini nikâhın kıyılması ve yine toplumun büyük bir kesiminin müslüman mezarlarını tercih edip İslâmî bir tarzda cenaze törenleri

uygulaması İslâm dininin aslında gözden düşmediğinin kanıtı olmuştur.³⁰² Rus oryantizminin Orta Asya'ya ve Türkistan coğrafyasına yönelik yoğun ilgisi, günümüzde artık yavaşlamış durumdadır ve bu yöndeki çalışmalar artık doğu dilleri ve doğu kültürü araştırmaları altında sürdürülmektedir. Ancak Orta Asya ve Doğudaki gelişmeleri Ruslar tarafından uzaktan da olsa sıkı takip edildiği görülmektedir.

Rus oryantizminin Türkistan coğrafyasına odaklanan boyutu, farklı düşünce ve stratejik eğilimler üzerinden şekillenmiştir. Bu eğilimler, Rus İmparatorluğu'nun ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin, Orta Asya'daki kültürel, politik ve sosyal dinamikleri nasıl gördüğünü ve bu bölgeye nasıl yaklaştığını anlamak ve Rus oryantizmi olgusunun genel gelişim seyrini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Kronolojik olarak bunların ilki Orta Asya merkezli/Türkistan merkezli bölgenin kapsamlı bir envanterini çıkarmayı hedefleyen ve en önemli temsilcisinin V. V. Bartold olduğu envanterci eğilimdir. İkincisi inşacı eğilimdir ve envanteri ortaya konulmuş bir bölgede Rus jeo-politiği ve stratejileri doğrultusunda yeniden inşa etme ve dizayn etme çabası olarak kendisini gösterir. Bu eğilimin temsil düzeyi en yüksek isimlerinden biri Malov'dur. Üçüncü eğilim ise, inşacı eğilime bir tepki olarak gelişen ve bölgenin empatik bir yaklaşım çerçevesinde akademik incelemelere konu kılınması gerektiğini ileri süren anlayıcı eğilimdir. Bunun da en önemli temsilcisi Gumilyov'dur.

Bu çalışmanın ana konu zeminini oluşturan Prozorov'un çalışmaları, bu üç eğilimden de değişen oranlarda izler taşımaktadır. Bartold'un bölgenin tarihsel, toplumsal ve kültürel resmini ortaya koymaya çalışan yaklaşım biçimini Prozorov daha çok dini ve mezhebi düzlemde gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu noktada Şii geleneğe çok daha fazla odaklandığı ve Sünnilerin tarih telakkisi ile kıyaslandığında cılız bir görüntü veren

³⁰² Kaya, Ayşe, "SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği", APD, c, IV, sayı, 3, Kasım, (2012), s, 365.

Şii tarih telakkisini ayrıntılı bir biçimde tespit etmeye çalışmaktadır. Bu sayede de Şiiğin Sünnilikten sonra ortaya çıkmadığı, aksine Sünnilikle paralel olarak ortaya çıktığı ve benzer teşekkül süreçlerini yaşadığı tezini temellendirmek istemektedir.

Prozorov'un çalışmalarına yansıyan yönelim, aynı zamanda belirgin bir şekilde inşacı karaktere sahiptir. Türkistan coğrafyasındaki Rus hakimiyeti ve stratejilerini dikkate alan, Müslüman Türklerle Hıristiyan Rusların bir arada yaşayabilmesini sağlayacak, çoğulcu bir İslam anlayışını öne çıkarmaya çalışmaktadır. Eserlerine ve çalışmalarına yansıyanlar, kapsamlı bir bilgi arkeolojisini örneklese de onun aynı zamanda güncele yönelik göndermeler içermektedir. Bu noktada en dikkat çeken husus, Sünni tarih anlayışının tarihsel gerçeklerden çok belirli bir idealizasyona dayandığı, bunun ise mutlaklaştırılan bir hakikat söylemine neden olduğu yönündeki yaklaşımıdır.

Prozorov'un Sünni tarih anlayışına yönelik eleştirel tutumunun Şii tarih anlayışı söz konusu olduğunda yerini müsamahaya bıraktığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında onu, anlayıcı eğilimin içerisinde de konumlandırmak mümkündür, ancak o bu yaklaşımı sadece Şiiğe karşı sergilemektedir. Prozorov'un Şii'lik üzerinden yaptığı okumalar, İslam mezheplerinin tarihsel gelişimini anlamada önemli bir araç sunmaktadır. Şii düşüncesi, Prozorov'un gözünde, İslam'ın dinamik ve gelişime açık yönlerini temsil etmektedir. Şii'lik, özellikle İmam Ali'nin liderliğine dayalı olarak, hem dini hem de toplumsal reformları içeren bir düşünsel yapıdır. Prozorov, Şii geleneğin bu reformist bakış açısını, daha geleneksel Sünni yaklaşımlarından ayıran bir özellik olarak öne çıkarır. Şii anlayışı, İslam'ın tarihi süreçlerinde karşılaşılan toplumsal ve dini sorunlara daha esnek ve yenilikçi çözümler önerirken, Sünni gelenekler genellikle mevcut öğretilere sıkı sıkıya bağlı kalmış, bu da geleneksel anlayışları ve dinamikliği sekteye uğratmıştır.

Prozorov'un çalışmaları, Şii ve Sünni geleneklerin birbirine etkileşimli ve tarihsel bir biçimde evrildiği bir süreci gösterirken, aynı zamanda, İslam'ın çok katmanlı

yapısının anlaşılmasında önemli bir katkı sunmaktadır. Prozorov'un yaptığı analizler, İslam'ın sadece dini öğretilerini değil, aynı zamanda toplumsal yapıları, toplumsal cinsiyet ilişkilerini, siyasi yapıları ve dinin toplumsal sorunlarla başa çıkma biçimini de gözler önüne serer. Bu bağlamda Prozorov'un çalışmaları, İslam düşüncesi üzerine yapılan geleneksel yorumların ötesinde, daha geniş bir sosyo-politik bağlamda dinin rolünü anlamaya yönelik değerli katkılarda bulunmuş, İslam'ın çağdaş dünyadaki yerini sorgulamaya yönelik derinlemesine bir analiz sunmuştur.

Prozorov'un İslam mezhepleri tarihçiliğine yaptığı katkılar, Rus oryantalizmi geleneğinde dikkate değer bir özgünlük taşımaktadır. Onun akademik yönelimi, yalnızca İslam mezheplerinin teolojik temellerini anlamakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bu mezheplerin tarihsel, sosyo-politik ve kültürel bağlamdaki yerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Prozorov, Rus oryantalist literatüründe çoğunlukla göz ardı edilen veya yalnızca yüzeysel bir şekilde ele alınan Şii geleneği, çok katmanlı bir tarihsel analizin merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda, Şiiliğin tarihsel sürekliliğini ve Sünni gelenekle eşzamanlı bir gelişim gösterdiğini savunarak, İslam tarihçiliğinde yerleşik paradigmalara meydan okuyan farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Prozorov'un çalışmaları, İslam mezheplerinin doğuşunu ve evrimini, dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleriyle birlikte değerlendiren disiplinler arası bir yaklaşım benimsemiştir. Bu çerçevede, Şii geleneğin yalnızca dini bir mezhep olarak değil, aynı zamanda bir toplumsal reform hareketi olarak görülebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre Şiilik, tarihsel olarak yalnızca bir teolojik yapı değil; aynı zamanda, toplumsal hiyerarşi ve otoriteye karşı direnişin de sembolüdür. Prozorov, bu argümanını, Şii düşüncesinin İmam Ali ve onun etrafında şekillenen liderlik anlayışı üzerinden temellendirmiştir. Şiilik, onun analizlerinde, esnekliği ve yenilikçi yapısıyla öne çıkarken; Sünni geleneğin daha statik ve geleneksel bir çizgide ilerlediği görüşü dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım, onun çalışmalarına eleştirel bir derinlik katmış ve İslam mezheplerinin yalnızca dini

değil, aynı zamanda sosyal ve politik birer fenomen olarak anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

Prozorov'un akademik başarılarını şekillendiren önemli bir unsur da, onun Rus oryantalizmi geleneğindeki konumudur. Bartold ve Malov gibi isimlerin tarihsel ve kültürel analiz yöntemlerini takip eden Prozorov, bu mirası dini ve mezhebi düzlemde genişletmiştir. Bartold'un bölgenin kapsamlı bir tarihsel envanterini çıkarma çabaları, Prozorov'un mezhepler tarihi çalışmalarında belirgin bir şekilde hissedilirken; Malov'un inşacı perspektifi, Prozorov'un Orta Asya'daki İslam toplumlarının kültürel yeniden inşası üzerine yaptığı analizlere yansımıştır. Ancak Prozorov, bu iki geleneği birleştirmenin ötesine geçerek, daha empatik bir yaklaşımı benimseyen ve yerel halkların deneyimlerini merkeze alan özgün bir metodoloji geliştirmiş; betimleyici bir yaklaşım benimseyerek olgulara değer yargılarından uzak ve mezheplerin kendi kaynaklarına dayanarak yaklaşılması gerektiğini önemsemiştir. Ancak Prozorov'un çalışmalarında yer yer normatif değerlendirmelere rastlanması, onun inşa edici bir perspektife yöneldiğini göstermektedir. Bu durum, Prozorov'un, mezhepler tarihini yalnızca betimlemekle kalmayıp, aynı zamanda bu tarihsel olguları daha geniş bağlamlarda yeniden anlamlandırmaya çalıştığını ortaya koymaktadır.

Rus akademik çevresinde Prozorov, İslam mezhepleri tarihçiliği alanında referans bir isim olarak kabul edilmektedir. Onun özellikle Şii tarihçiliği konusundaki çalışmaları, hem Rusya'da hem de uluslararası akademik camiada önemli yankılar uyandırmıştır. Prozorov'un, İslam tarihçiliğini teolojik sınırların ötesine taşıyan analizleri, Rus oryantalizminin geleneksel bakış açısını aşarak, İslam mezheplerinin dinamik ve etkileşimli bir süreçle şekillendiği fikrini ortaya koymuştur. Bu da onu, yalnızca bir tarihçi olarak değil, aynı zamanda İslam tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi üzerine yeni bir kavrayış geliştiren bir düşünür olarak konumlandırmıştır.

Prozorov'un eserleri, onun yalnızca bir bilim insanı olarak değil, aynı zamanda Rus akademik dünyasında oryantalizme eleştirel yaklaşımı temsil eden bir figür olarak öne çıkmasını sağlamıştır. İslam mezheplerine dair yaptığı analizler, yalnızca tarihsel süreçlere değil, aynı zamanda mezheplerin toplumsal bağlamlarına da odaklanmıştır. Bu, Prozorov'un çalışmalarını sıradan bir akademik çabanın ötesine taşıyarak, Rus oryantalizminin en etkili figürlerinden biri olarak tanınmasına yol açmıştır. Prozorov, İslam'ın tarihi ve mezhepsel yapısına yönelik eleştirel bir bakış geliştirmiş; bunu yaparken, Batı oryantalizminin genellikle ihmal ettiği yerel dinamiklere ve tarihsel gerçeklere de vurgu yapmıştır.

Prozorov'un İslam mezhepleri tarihçiliği, Rus oryantalizmi bağlamında çığır açıcı bir nitelik taşımaktadır. Onun disiplinler arası yaklaşımı ve yenilikçi analizleri, yalnızca İslam tarihi üzerine değil, aynı zamanda Batı ve Doğu arasındaki entelektüel ilişkiler üzerine de derinlemesine bir kavrayış sunmaktadır. Prozorov'un eserleri, İslam mezheplerini anlamak isteyen herkes için vazgeçilmez bir kaynak olmaya devam etmekte ve onun Rus akademik dünyasındaki ayrıcalıklı yerini sağlamlaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdimanapov, A. L.N. *Gumilevtin omiri men gylymi kyzmeti*. Astana, 2004.
- Abdimanapov, S. *Bugingi yevraziyashyldyk-XXI gasyr ideyası*. Naslediye №:2. 2008.
- Avcı, Remzi. *Kurgu İle Gerçeklik Arasında Alman Oryantalizmi*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Akpınar, Yavuz. *İsmail Gaspıralı Fikri Eserleri*. İstanbul: Ötüken 2019.
- Ardov, M. *Legendarnaya Ordynka*. Noviy mir, № 5. 1994. <http://www.levgumilev.spbu.ru>
- Baharoğlu, Ömer. *Oryantalizm İslam ve Türkler*, İstanbul: Toker yayınları, 2006.
- Bartold, V.V. *İlk Müslüman camilerinin yönü*. T. VI. Moskova, 1966.
- Baypakov, K.M. ve Kumekov B.E. V.V. *Bartold kak istorik i arkheolog srednevekovogo Kazakhstana*. Izvestiya AN KazSSR. Seriya obshchestvennykh nauk, 1974, № 6.
- Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Oxford University Press, Printed in Great Britain, "THE E. J. W. GIBB MEMORIAL", (London, 1928)
- Bartold, *İstoriya kulturnoy zhizni Turkestana*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, (Leningrad, 1927)
- Bogdanov, A. P. «Rossiyskiy oriyentalizm: İstoriya i sovremennost'», Moskova, 2006.
- Bulgakov, Makariy. *İstoriya russkoy serkvi: vek 12*. İmp. Akadem. nauk, 1857-1883.
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre yayımlar, 2010.
- Alfrid Bustanov, Mikhael Kemper, *Mirasizm v tatarskoy srede: transformatsiya islamskogo naslediya v tatarskoye prosvetitel'stvo, Tatarskiy mirasizm v Sovetskom Soyuzе, (red) M.B. Piotrovskogo i A.K. Alikberov, Nauka-Vostochnaya literatura, Moskova: 2016*
- İ.S. Braginskiy (red.), *İzbranniye trudi İstotiya Persidsko-Tadjikskoy literaturi, Ot redaktsionnoy kollegi po izdaniyu izbrannih trudov, Chlena korrespondenta*

- Akademii Nauk SSSR E.E. Bertelsa, *İzdatelstvo vostochnoy literaturi*, Moskova: 1960
- E.E. Bertels, *Nizami i Yego izucheniye (k 800-letnemu yubileyu)*, Akademii Nauk SSSR, Leningrad: 1940
- Bertels, *Behait ob istorii Behaizma*, «Vsemirnaya literatura» Gosudarstvennoye izdatelstvo, Leningrad: 1925
- Bertels, *Tolkovaniye Abd-ur Rahmana Cami na pripisyvayemye yemu chetverostishiya*, *Zapiski Kollegi Vostokovedov pri Aziatskom muzee*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Glavnoye upravleniye nauchnimi uchrezhdeniyami (GLAVNAUKA) Gosudarstvennoye İzdatelstvo (GOSİZDAST), Leningrad: 1925
- Chernykh, V.A. *Istoriya zhizni i tvorchestva Anny Akhmatovoy*. Moskova. Indrik, 2008.
- Cistobayev, A.İ. *Etnologi, operedivshi vremya: k 90 letiu L.N. Gumilov i 50 letiu K.P. İvanova sp.* 2002.
- A.I. Chistobayev, *Etnogeneticheskie i geopoliticheskie vozzreniya L.N. Gumilyova v realiyah 21-go veka*, St. Petersburg: 2021
- Dannaya gramota arhiyepiskopu Guriyu na zemli i ribniye lovli v Kazanskom uyezde i na slobodu i dvoroviye mesta v Kazani. 13.08.1555. *İstotiya Tatarin v dokumentah i materiyalah*, Moskova: 1937
- Dashkova, A. ve Lev Gumilev, *Mera nachalo 30-h.* 1994. N 4.
- Dagikhudo Dagiev. *Central Asian Ismailis An Annotated Bibliography of Russian, Tajik and Other Sources*, İ.B. Tauris, in association with The Institute of Ismaili Studies. London: 2022
- Dilmaç, Turhan. *Rusya'nın Ruhı Efsane İle Gerçek Arasında.* 2022, İstanbul.
- Dudoignon, Stephane. "İslam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii. Entsiklopedicheski slovar' [Islam in the Territories of the Former Russian Empire: An Encyclopaedic

- Dictionary], vol. 2 by Sviatoslav M. Prozorov” Archives de sciences sociales des religions 196 (2021)
- D. S. Von der Oye, “The Imperial Roots of Soviet Orientology”, The Heritage of Soviet Oriental Studies içinde, ed. M. Kemper-S. Conermann (Routledge Taylor & Franc’s Group, 2011)
- Deniz, G. “İslamcılık”, İslam Düşünce Ekolleri Tarihi içinde, (ed). H. Onat, Ankara: 2009
- Fazlur Rahman. *İslam*. çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın, Selçuk yayınları, Ankara: 1993
- Feinstein, Elaine. *Anna of All the Russias-The life of Anna Akhmatova*, Vintage Books, 2007
- Geraci, Robert ve Micheal Khodarkovsky. “Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia.” *Conversion to the New Faith: Marxist-Leninism and Muslims in the Soviet Empire* içinde, ed. Shoshana Keller, Cornell University Press, 2018
- Golovatenko, A.Y. *İstoriya Rossi: sporniye problemi: Pos.dlya postupayeşih na gumanit.* Fak. A.Yu. Golovatenko. şkola – pres, Moskova, 1994
- Gosudarstvennost Respubliki Tatarstan: istori i sovremennost.* Kazan: institut istorii AN PT, 2010.
- Gökkır, Bilal ve Necmettin Gökkır, *İslam Araştırmaları ve oryantalizm*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Gumilev, L.N. *Gunny*. Kazakistan-Moskova: 1998.
- Gumilev, L.N. *Khunnu*. Moskova 1960.
- Gumilev, L.N. *On ishchet vymyshlennoye korolevstvo*. Moskova. Institut Di-Dik. 1997.
- Gumileva, L.N. *Timofeyev-Resovskiy i yego uchenik N.V. Glotov*. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. Pod. red. F.I. Kurkchi, Izdatel'stvo «DI-DIK», Moskova: 1997

- Gumileva, Z.N. *Vospominaniya sovremennikov*. Izdatel'stvo. Mezhdunarodnyy fond istorii nauki, St. Peterburg: 1991
- P.A. Gryaznevich, *İslam i Gosudarstvo (k istorii gosudarstvenno-politicheskoy ideologii rannego İslama, İslam: Religia, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984*
- Gryaznevich, K voprosu o prave na verkhovnyuyu vlast v musulmanskoj obshchine v rannem İslame, Religia, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Ishakov, D.M. *Ot «musulmanskoj» natsii k tatarskoj natsii*. Tatarstan. 1995. Vypusk 9-10.
- İstorika kriticheskoe v vedeniye v Koran*, perevod s nemeskogo yazıka ‘‘A. Malov’’, Kazan, 1875. Missionerski protivimusulmanski zbornik vipusk VI.
- Kanlıdere, Ahmet. *İdil – Ural ve Türkistan’da fikir hareketleri*, Ötüken, İstanbul: 2019.
- Kanlıdere, Ahmet. *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayas İshak’i* , Ötüken, İstanbul: 2019
- Karamzin, N.M. *Pisma Ruskogo puteshestvennika*, SPb. 1892.
- F. Karaçam, I. Berezin, *Chrestomathie turque (I-III, Kazan, 1857- 1890)*, TDV İslam Ansiklopedisi, V c. İstanbul: 1992
- Kaya, Ayşe, ‘‘SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği’’, *APD*, c, IV, sayı, 3, Kasım, Ankara: 2012
- Kuandikov, E. *Suren salgan surkya sayasat*, Sanat Yayınevi. Almaty: 1999
- Umanets, S. İ. *Oçerk Razvitiya Religiozno-Filosofskoy Misli v İslame. Opit İstorii Musulmanskogo Sektanstva ot Smerti Muhammeda do seredini XIX veka*, St. Petersburg: 2024
- Laryuel, Marlen. ‘‘Kogda na intellektual'nuyu sobstvennost' nalagayetsya arest ili L.N. Gumilev i P.N. Savitskiy. Yevraziyskiy vestnik’’. Vypusk 4 (15), 2001.

- L.V. Nehrya, İslam ensiklopedicheskiy slovar, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, Nauka, Moskova: 1991
- Lewis, Bernard, çev. M.Murtaza Özeren, *İslam'ın krizi bitmeyen savaş*, Kronik, İstanbul: 2023.
- Lewis, Bernnard, çev. M.Murtaza Özeren, *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 yıldır cevabını aradığı soru*, Kronik Kitap, İstanbul: 2023.
- Luknitskiy, S. *Delo Gumilova*, Moskova: 1996.
- Lunin, B.V. *V.V.Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya*. çev. C. Buyar. Türk Tarihi ve kurumu yayınları, 2 baskı. Ankara: 2021.
- Lunin, B.V. *Zhizn' i deyatel'nost' akademika V.V.Bartol'da*, Tashkent: 1981
- Mahmutov, Mirza. *Assimiliyasiya pıkrırı*, Kazan: 2011
- Maksudoğlu, Mehmet. *Kırım Türkleri*. İstanbul: İnkilab Yayınları, 2021.
- Malov, E.A. *O tatarskih mechetyah v Rossi*. Kazan: 1868
- Maraş, İ. *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 1998.
- Maraş, "Kafkasya ve İç Rusya I", *Günümüz Dünyasında Müsülman Azınlıklar içinde* İstanbul: 1998
- Matochkina A. Stetskevich M. Stanovleniye rossiyskogo islamovedeniya: mezhdú konfessionalizmom i nauchnoy ob'yektivnost'yu (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.), Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom, № 1, St. Petersburg: 2018
- İ. Türkoğlu, *İslam ansiklopedisi*, TDV. c. XXXV. Rusya/Ülkede İslamiyet, İstanbul: 2008
- İlyas Üzüm, *Etnik ve mezhepsel çatışmalarda ideolojik ve teolojik arka plan etkisi*, *Mezhepler, Etnisite ve çatışma çözümü*, Tasam Yayınları, İstanbul: 2016

- İ. V. Stasevich, Rossiyskiye vostokovedy i etnografy v Kirgizii (istoriya i perspektivy izucheniya regiona), Russkiy orientalizm (nauka, iskusstvo, kolleksii) / pod red. M. Ye. Rezvan. SPb. MAE RAN, 2019.
- Mekemtas, Mirzahmetuli. çev. Sonnur Aktay, *Kazakları Ruslaştırma Siyasetinin Bilinmeyen Yönleri*, Bengü, Ankara: 2020
- Meşdi İsmayilov, Avrasyacı Lev N. Gumilev'in tarih görüşünde Türk etnosunun etnogenezisi meselesi, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, I/1, 1-27, İstanbul: 2012
- N. B. Mikhaylova, Religiozno-politicheskaya borba v Bagdade pri Buidah i Seldjukidah (X–XII vv.), İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova, 1984
- M.V. Shilovskiy, Sibirskiy oblastniki kak predshestvenniki yevraziytsev // *Yevraziystvo i Kazakistan*, Trudy Yevraziyskogo nauchnogo foruma "Gumilevskiy chteniye" (otv. Red), M. Zh. Zholdobekov, Yevraziyskiy natsional'nyy un-t im. L. N. Gumileva, T. 1, Astana: 2003
- Mojarovski, A.F. *İzlojeniya hoda missiyonerskogo dela po prosveşeniyu inorodsev, s 1552 po 1867 g.* M: 1879
- Muhtarova, Gulmira. "Dastürli Qazaq Qoğamındağı İslam Dininin İqpalı", Doktora tezi, Almatı: 1999
- Murav'yeva, A.V. *Rossiyskiy orientalizm: istoriya i sovremennost.* Vostochnaya literatura, Moskova: 2018.
- Ostroumov, N.P. *Kolebaniya vo vzglyadakh na obrazovaniye tuzemtsev v Turkestankraye* // Kaufmanskiy sbornik. Moskova: 1910.
- Öçet o deyatel'norti AN SSR za 1928. İ. Obşiy öçet. 1929
- Özkan, Aleksandr Dugin'in Afganistan ve Suriye özelinde bölgesel ve küresel güvenlik analizleri, Kütahya: 2023

- Piotrovskiy, M.B. ve S.M. Prozorov (ed.). *'Slovar ateista'*. Politizdat Yayıncılık, Moskova: 1988
- Piotrovsky, Mikhail B. ve Alikber K. Alikberov. *Ars İslamic v chest S.M. Prozorov*. ARS İslamika-Nauka Vostochnaya literatura, Moskova: 2016.
- Piotrovsky, "Svetskoye i dukhovnoye v teorii i praktike srednevekovogo İslama", İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Prozorov, S.M. *Arabskaya istorycheskaya literatura v İrake, İrane i sredney Azii v VII – v seredyne X. v. Vostochnaya literatura*, Moskova: 1980
- Prozorov, S.M. *Hrestomatiya po İslamu*. Vostochnaya literatura, Moskova: 1994
- Prozorov, S.M. *İslam kak ideologicheskaya sistema*. Nauka – vostochnaya literatura, Moskova: 2016
- Prozorov, (ed.) *İslam na territorii bivshey Rossiskoy İmperi*, Ensyklopedichiskiy slovar, Vostochnaya literatura, I. Tom. Moskova: 1998
- Prozorov, *İslam Kak İdeologičeskaya Sistema*, Vostochnaya Literatura RAN, Moskova: 2004
- Prozorov, el- Hasan b. Musa en-Nevbahti, Firaku'ş-Şia/ Shiitskiye sekty. Per. s arab. issled. i komment, Pamyatniki pis'mennosti vostoka XLIII. İzdatel'stvo "Nauka" glavnyaya redaksiya vostochnoy literatury. Moskova: 1973
- Prozorov, *Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii // Nauchnaya zhizn', № 1 (14)*. St.Petersburg: 2011
- Prozorov, *Nauchnoye islamovedeniye v sovremennoy Rossii: problemy i perspektivy (vystupleniye na plenarnom zasedanii 1-go Kazanskogo mezhdunarodnogo foruma «İslam v mul'tikul'turnom mire»*, Kazan: 2011
- Prozorov, *Nauchnoye islamovedeniye v kontekste islamskogo obrazovaniya v Rossii, Minbar, T 2, № 2* Kazan: 2009
- Prozorov. *Zametki ob İslame. İslamovedeniye №1*. Makhachkala: 2010

- Prozorov, eş-Şehristani “Kitabu’l-Mile ve’Nihal” eserini “Kniga o Religiya i Sektah.”
Moskova: 1984
- Prozorov, Klassicheskoye islamovedeniye (Vvedeniye v İslamovedeniye), SPb. Saint-Peterburg
- Prozorov, El-Mufaddal el-Cufi ‘Kitâb al-Adilla ‘alâ-l-Halk va-t-Tadbîr’. Institut Vostochnykh rukopisey RAN, Oformleniye. Nauka – Vostochnaya literatura, Moskova: 2018
- Prozorov. Neatributirovannyi sbornik shiitskikh predaniy (hadisov) v sobranii arabskikh rukopisey IVR RAN Institut vostochnykh rukopisey RAN, Pis'mennyye pamyatniki Vostoka. c. XVIII. № 3 (vyp. 46). St.Petersburg: 2021
- Prozorov, Shiitskaya (İmamitskaya) Doktrina Verhovnoy Vlasti, İslam: Religia, Obshestvo, Gosudarstvo, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Prozorov, Rukopis sochineniya al-Fahri po istorii religiy v sobranii LO İVAN SSSR, İslam: Religia, Obshestvo, Gosudarstvo, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Prozorov, Klassifikatsiya musul'manskikh sekt po «at-Tabsir fi-ddin» Abu-l-Muzaffara al-Isfaraini (ö. 471/1078), İslam: Religiya, Obshestvo, Gosudarstvo, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Prozorov, Zametki ob İslame, Shigabutdin Mardzhani: naslediye i sovremennost. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii Kazan: 2008
- Prozorov, İslamskoye obrazovaniya v Rossii i za rubezhom, Minbar. Islamic Studies. 2 (4) Kazan: 2009
- Prozorov, M.G. Romanov. Metodika izvlecheniya i obrabotki informatsii iz arabskikh istochnikov (na materiale istoriko-biograficheskoy literatury). Vostok (Oriens) № 4. St.Petersburg: 2003

- Prozorov (red), İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar, T. I. Moskova: 2006
- Prozorov, İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar, T. II. M. Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, Moskova: 1999
- Prozorov, (red), İslam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar, T. III. Moskova: 2001
- Prozorov, S.M. *İslam na territorii byvshey Rossiskoy İmperi, Ensyklopedichvsky slovar.* Vostochnaya literatura, T. III. Moskova: 1999
- Pamyatka Malova iz teologicheskoy uchilishche dlya devochek 9.5.1871-1873
- Rodinson, Maxime. “Oryantalizmin Doğuşu,” A. T. Yüksel, *Marife*, sayı 2:3, (2002)
- Rodionov, Ucheniye druzov v izlozhenii Sami Nasyba Makaraima, İslam: Religia, İzdatelstvo Nauka redaksiya Vostochnoy Literarury, Moskova: 1984
- Ruskoye pravoslaviye: vehi istori.* Moskova: 1989
- Russell, John. “Kadyrovs s strategy against extremism in Chechnya,” *Russia and İslam: State, Society and Radicalilism* içinde, ed. Roland Dannreuther & Luke March, Taylor & Francis, 2010
- Saime Selenga Gökgöz, İslam karşıtı misyon hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov, Hacettepe Üniversitesi, doktora tezi, Ankara: 2003
- Saime Selenga Gökgöz, Etnofrafa karşı rahibin ‘Gözü’ yada Kazan’da Misyoner Etnografyasını kurmak, Modern Türklük Araştırmalar dergisi c. II, sayı 1
- Saime Selenga Gökgöz, Misyoner Rahip Yevfimiy Malov'un Şakirtle Sohbeti: Çarlık Rusyası'nda Ortodoks Misyon Siyasetinin Araçları, Volga-Ural bölgesinde İslam medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu tebliğleri, İstanbul: 2008
- S. Aliev, Rus oryantalistlerin İslami ilimlerle ilgili çalışmaları ve Hadis/Sünnet’e yaklaşımları, Erciyes Üniversitesi, Kayseri: 2016

Sarskaya jalovannaya gramota votyakam Sıryanskoy volosti, pojelavshim krestitsya ot 25 fevralya 1557 g.

Senin, S. ve A.M. Pereslegin, N. L. Gumileva. «Sankt-Peterburgskiy universitet», №18. 1997

Smirnov, N.A. çev. A. Berberoğlu, *Sovyet Rusya 'da İslam Tarihi İncelemeleri*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul: 2005.

Tavuklu, Ufuk. *Kafkasya Gerçeği*, 2009

Tumanoviç, N.N. *Opisaniye arhiva akademika V.V. Bartolda*

T.K. İbragim, *Religioznaya filozofiya İslama: Kalam*, Kazan uni-t, Kazan: 2013

Valiyev, Ravil. *Canga yelgan yular kurenikle shahaslar belan angemeler*. Tatarstan kitap nashriyatı, Kazan: 2011

Vitaly Naumkin, *Nesosnjyavsheesya partnerstvo*. Aspect Press, Moskova: 2018

Yücel, Ahmet. *Oryantalist hadis anlayışı ve eleştirisi*, M.Ü. İlahiyat fakültesi vakfi yayınları, İstanbul: 2017

Zapiski Kollegii vostokovedov, İ.L. 1925, s. III-IV. AN SSCB Arşivi, f.68, op.1,d.432,1,234

Fatma Zehra Benli, *Oryantalizm ve İslam mezhepleri çalışmaları – Wilfred Madelung (1930) örneği*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri: 2022

<http://guides.eastview.com/browse/guidebook.html?bid=24&sid=412618> Putevaditeli po Rossıskım arhivam.

A. Kochoukov, <http://gumilevica.kulichki.net/English/biography.htm>

<https://www.caa-network.org/archives/6491>

<http://www.levgumilev.spbu.ru>

<http://www.orientalstudies.ru>

ÖZET

S.M. Prozorov, İslam tarihini ve düşüncesini ele alışında, şekilsel bir din incelemesinin ötesine geçerek, dini öğretilerin tarihsel, toplumsal ve politik boyutlarını öne çıkaran kapsamlı bir analiz sunmuştur. Onun çalışmaları, Şii ve Sünni geleneklerin İslam düşüncesindeki yeri, bu geleneklerin birbirleriyle etkileşimleri, çatışma alanları ve tarihsel etkileri üzerine önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Prozorov'un çalışmalarını tematik olarak değerlendirdiğimizde, çok sayıda kritik başlık ve bu başlıklar altında geliştirilen özgün bakış açıları göze çarpmaktadır.

Prozorov'a göre, İslam'ın tarihsel gelişimi ve düşünsel yapısı, dinin evrensel ilkelerinin tarih boyunca çeşitli kültürel ve toplumsal bağlamlarda yeniden yorumlanmasını gerektirir. Bu bağlamda, Şii ve Sünni gelenekler arasındaki farklılıkları yalnızca teolojik bir ayrışma olarak değil, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal bir çatışma zemini olarak ele alır. Prozorov'un analizleri, İslam dünyasındaki dinamikleri daha geniş bir perspektiften anlamamıza olanak tanır.

Prozorov, Şii ve Sünni gelenekleri karşılaştırırken, Şiiliği daha esnek, yenilikçi ve toplumsal dönüşüme açık bir düşünsel yapı olarak tanımlar. Ona göre, Şii düşüncesi, bireysel özgürlükleri ve toplumsal adaleti önceleyen bir karaktere sahiptir. Bu durum, Şii İslam'ı sadece bir mezhep olarak değil, aynı zamanda bir direniş ve adalet arayışının sembolü olarak değerlendirir. Şiiliğin tarihsel bağlamda baskıya karşı direnişi temsil ettiğini ve İmamet kurumunun, sadece dini bir liderlik modeli değil, aynı zamanda bir toplumsal adalet mekanizması sunduğunu savunur. Prozorov'un bu yaklaşımları, Şii geleneğin İslam düşüncesindeki merkezi rolünü yeniden değerlendirmemizi sağlar.

Buna karşın, Prozorov'un Sünni geleneğe yönelik eleştirileri daha serttir. Sünni geleneğin dogmatik yapısı, Prozorov'un dikkat çektiği temel sorunlardan biridir. Ona göre, Sünni İslam'ın muhafazakâr eğilimleri, İslam'ın yaratıcı potansiyelini sınırlamakta ve toplumsal yenilenmeyi engellemektedir. Sünni geleneği, dini öğretileri sabitleyen ve tarihsel koşulları yeterince dikkate almayan bir yapı olarak tanımlayan Prozorov, bu durumun İslam dünyasında entelektüel bir durgunluğa yol açtığını iddia eder. Prozorov'un bu eleştirileri, İslam düşüncesinde reform ve yenilik arayışlarını teşvik eden bir tartışma zemini oluşturur. Prozorov'un İslam düşüncesine katkıları, geleneksel dini analizlerin ötesine geçen, tarihsel, toplumsal ve politik bir bağlam sunar, İslam dünyasının entelektüel ve toplumsal yapısını anlamak için önemli bir çerçeve sağlar.

ANAHTAR KELİMELEER: İslam, Mezhep, Sünni, Şii, Oryantalizm, İdeoloji.

ABSTRACT

In his treatment of Islamic history and thought, S.M. Prozorov went beyond a formal study of religion and offered a comprehensive analysis that emphasized the historical, social and political dimensions of religious teachings. His work has transformed the place of the Shi'a and Sunni traditions in Islamic thought, their interactions, areas of conflict and historical impact. A thematic analysis of Prozorov's work reveals a number of critical topics and unique perspectives developed under these topics.

According to Prozorov, the historical development and intellectual structure of Islam requires the reinterpretation of the universal principles of the religion in various cultural and social contexts throughout history. In this context, he treats the differences between the Shiite and Sunni traditions not only as a theological divergence, but also as a ground for historical and social conflict. Prozorov's analysis allows us to understand the dynamics in the Islamic world from a broader perspective.

In comparing the Shi'a and Sunni traditions, Prozorov defines Shi'ism as an intellectual structure that is more flexible, innovative and open to social transformation. According to him, Shiite thought has a character that prioritizes individual freedoms and social justice. This makes Shiite Islam not only a sect, but also a symbol of resistance and a quest for justice. He argues that Shiism represents resistance to oppression in the historical context and that the institution of the Imamate offers not only a model of religious leadership but also a mechanism of social justice. Prozorov's approaches allow us to reassess the central role of the Shiite tradition in Islamic thought.

In contrast, Prozorov's criticism of the Sunni tradition is harsher. The dogmatic nature of the Sunni tradition is one of the main problems that Prozorov draws attention to. According to him, the conservative tendencies of Sunni Islam limit the creative potential of Islam and hinder social renewal. Defining the Sunni tradition as a structure that fixes religious doctrines and does not sufficiently take historical conditions into account, Prozorov argues that this leads to an intellectual stagnation in the Islamic world. Prozorov's criticism creates a ground for discussion that encourages the search for reform and innovation in Islamic thought. Prozorov's contributions to Islamic thought offer a historical, social, and political context that goes beyond traditional religious analyses, providing an important framework for understanding the intellectual and social structure of the Islamic world.

KEYWORDS: Islam, Sect, Sunni, Shi'a, Orientalism, Ideology.